

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ. ΑΡΙΘ. 5

Χ. ΜΠΟΥΡΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΤΑΥΡΟΘΟΛΙΑ
ΜΕ ΝΕΥΡΩΣΕΙΣ

ΑΘΗΝΑΙ, 1965

921-216

BYZANTINA ΣΤΑΥΡΟΘΟΛΙΑ
ΜΕ ΝΕΥΡΩΣΕΙΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

1. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 16 (1960). 'Αθήναι, 1962.
2. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 17 (1961/62). 'Αθήναι, 1963.
3. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 18 (1963). 'Αθήναι, 1964.
4. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 19 (1964) (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
5. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 20 (1965) (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
6. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 1 (1915) (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις).
7. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 2 (1916) (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις).
8. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 3 (1917) (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις).
9. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 4 (1918) (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις).
10. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 5 (1919) (ὑπὸ φωτομηχανικὴν ἀνατύπωσιν).
11. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 6 (1920/21) (ὑπὸ φωτομηχανικὴν ἀνατύπωσιν).

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. Ἀνδρονίκου, Χ. Μακαρόνα, Ν. Μουτσοπούλου, Γ. Μπακαλάκη, Τὸ Ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας. 'Αθήναι, 1961.
2. Κ. Χ. Φατούρου, Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. 'Αθήναι, 1962.
3. Ἰ. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν. 'Αθήναι, 1962.
4. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης. 'Αθήναι, 1964.
5. Χ. Μπούρα, Βυζαντινὰ Σταυροθόλια μὲ νευρώσεις. 'Αθήναι, 1965.
6. Callipolitis - Feytmans, Les «Louteria» Attiques (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
7. Μ. Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

1. Carl Blegen - Marion Rawson, Τὸ Ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος (μετάφραση Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). 'Αθήναι, 1964.
2. Ἀγνῆς Σακελλαρίου - Γ. Παπαθανασοπούλου. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Α' Προϊστορικὲς Συλλογές. Σύντομος Ὁδηγός. 'Αθήναι, 1964.
3. N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1964.
4. N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraklion. Athen, 1964.
5. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanassopoulos. National Archaeological Museum. A. Prehistoric Collections. A Brief Guide (translated by Helen Wace, Elizabeth Wace-French and Ariadne Sanford). Athens, 1964.
6. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
7. A Concise Guide to the Acropolis Museum (in press).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Συντομογραφίες	ζ'
Είσαγωγή	1 - 4
I. Τὰ μνημεῖα. Περιγραφή καὶ χρονολόγηση.	5 - 17
II. Ἡ θέση τοῦ προβλήματος	18 - 21
III. Ἡ ἐξέλιξη τῆς τεχνικῆς στὴ Βυζαντινὴ θολοδομία. Κατασκευαστικὴ ἐρμηνεία γιά τὴ δημιουργία τῆς νέας μορφῆς	22 - 34
IV. Ἀναζήτηση μορφολογικῶν καὶ αἰσθητικῶν λόγων γιά τὴ δημιουργία τῆς νέας μορφῆς	35 - 36
V. Θόλοι μὲ νευρώσεις καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση	37 - 41
VI. Νευρωτὰ σταυροθόλια στὴ Λομβαρδικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ.	42 - 44
VII. Νευρώσεις στὴν ἄραβικὴ θολοδομία καὶ Ἰσλαμικὰ στοιχεῖα στὴ Μεσοβυζαν- τινὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ.	45 - 53
VIII. Φέροντα τόξα καὶ θόλοι μὲ νευρώσεις στὴν Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μέσων χρόνων Ἀρμενίας, Περσίας καὶ Μικρᾶς Ἀσίας	54 - 58
IX. Ἀνακεφαλαίωση καὶ συμπεράσματα	59 - 61
Παράρτημα. Νευρωτὰ σταυροθόλια σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς κατὰ Φραγκικὴ ἐπίδραση. Χρονο- λόγηση καὶ παράλληλα προβλήματα	62 - 73
Ἑπιλογὴ βιβλιογραφίας	75
Περίληψη γαλλικῆ	77 - 82

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A.B.M.E.	A.K. Ὁρλάνδου. Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Ἀθῆναι.
A.Δ.	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον. Ἀθῆναι.
A.E.	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς. Ἀθῆναι.
A.J.A.	American Journal of Archaeology.
Athen. Mitt.	Mitteilungen des deutschen Arch. Instituts. Athenische Abteilung.
B.C.H.	Bulletin de Correspondance Hellénique. Paris.
B.S.A.	Annual of the British School at Athens. London.
Bull. Mon.	Bulletin Monumental. Paris.
Byz. Neugr. Jahr.	Byzantinische Neugriechische Jahrbuch. München.
Byz. Zeits.	Byzantinische Zeitschrift. München.
D.O.P.	Dumbarton Oaks Papers. Washington.
Δ.Χ.Α.Ε.	Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἀθῆναι.
E.E.B.Σ.	Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Ἀθῆναι.
E.M.M.E.	Εὔρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Ἀθῆναι.
Ἔργον	Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Συντασσόμενον ὑπὸ Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου.
Κρ. Χρον.	Κρητικὰ Χρονικά. Ἡράκλειον.
J.R.I.B.A.	Journal of the Royal Institut of the British Architects. London.
M.A.M.A.	Monumenta Asiae Minoris Antiqua. Manchester.
Mélanges Merlier	Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier. Athènes 1956.
Π.Χ.Α.Ε.	Πρακτικά τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἀθῆναι.
Rev. Arch.	Revue Archéologique. Paris.
Τεχν. Χρον.	Τεχνικὰ Χρονικά. Ἀθῆναι.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στά πλαίσια της μελέτης των μορφολογικών στοιχείων, που ακολούθησε η αρχιτεκτονική του Δυτικού Μεσαίωνα, έχουν τεθεί από παλιά στους ιστορικούς της Τέχνης, μερικά μεγάλα και ενδιαφέροντα προβλήματα σχετικά με τα αρχικά πρότυπα ή την πιθανή καταγωγή τους. Είναι προβλήματα που συνδέονται γενικότερα με την αφάνταστην ανάπτυξη του Μεσαιωνικού Πολιτισμού και την έντονη καλλιτεχνική δραστηριότητα του ευρωπαϊκού κόσμου τους πρώτους αιώνες ύστερ' από το έτος 1000. Ή σημασία τους είναι βασική και πολύπλευρη, γιατί σχετίζονται με τη γέννηση ενός νέου ρυθμού.

Οι πρώτες προσπάθειες για τη λύση των προβλημάτων αυτών έγιναν στη Γαλλία, όπου πριν από εκατό χρόνια, ύστερ' από τις μελέτες του Viollet-le-Duc, η γοθτική αρχιτεκτονική θεωρήθηκε σαν εθνική δημιουργία¹. Τότε μόνο, αυτά τα θέματα άρχισαν να γίνονται αντικείμενα σπουδής και αφορμές για θεωρίες ή έρευνες για τη διατύπωση αρχών². Ήταν, ακριβώς, η εποχή που η αγάπη για τον μεσαιωνικό κόσμο συνδυαζόταν με την τάση για ειδικές επιστημονικές μελέτες, αν και το υλικό για συνθετικές εργασίες ήταν ακόμη πολύ περιορισμένο, και οι επιστημονικές θέσεις είχαν πολλές φορές χαρακτηριστικά αξιωματών.

Σ' αυτή την εποχή, άρχισαν να μιλούν για την καταγωγή των βεργίων και των διασταυρουμένων νευρώσεων στα γοθικά σταυροθόλια, όπως και για τα άλλα παράλληλα προβλήματα : την πρωτοτυπία της ιδέας της μνημειακής γλυπτικής των προσόψεων, της κατεργασίας του αυτοφυούς υλικού κατασκευής, της γυμνής τοιχοποιίας, του οξυκόρυφου τόξου και των επιστέγων αντηρίδων. Περισσότερο από όλα συζητήθηκε το πρώτο, ή καταγωγή δηλαδή των νευρωτών ενισχύσεων, των *croisées d'ogives*, στοιχείου βασικού, όχι μόνο για το ύψος και το σύστημα δομής, αλλά και για τη σύνθεση του συνόλου στις γοθικές μητροπόλεις.

Οι αρχικές ιδέες της σχολής του Viollet - le - Duc ξεπεράστηκαν αρκετά γρήγορα. Πριν από το 1900 ακόμα, είχε αναπτυχθεί μιá σειρά θεωρίες, για τη μίμηση της μορφής των νευρώσεων από ξένα στοιχεία. Αργότερα ακόμα, επισημάνθηκαν σε διάφορα μέρη άλλα παραδείγματα νευρωτών θόλων, παλαιότερα από τα Γαλλικά, χρονολογημένα πριν από τα 1100. Μιá σειρά από μονογραφίες και άρθρα σε περιοδικά σχημάτισε τη

1. Βλ. E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française, du XI au XVI siècle*, Paris, τ. I (1958) σ. I - XV στην λέξη *architecture* του ίδιου λεξικού, σ. 116 κ.έ., 219, καθώς και στον τόμο IV, σ. 9, εισαγωγή στην λέξη *construction*. Βλ. επίσης C. Schnaase, *Geschichte der bildenden Künste*, Düsseldorf 1843, 2, IV, σ. 727. G. T. Rivoira, *Le origini dell' Arch. Lombarda*, Milano 1908, passim, και J. A. Brutails, *L'archéologie de Moyen Age et ses methodes*, Paris 1900, σ. 84 κ.έ.

2. Μιá πρώτη συγκέντρωση των παλαιότερων θεωριών για την καταγωγή των διαγωνίων νευρώσεων έγινε ήδη από τον περασμένο αιώνα στο βιβλίο του Aug. Choisy, *Histoire de l'architecture*, τ. II, σ. 401, 2 (νέα έκδοση 1943).

φιλολογία τοῦ προβλήματος τοῦ *ogive*³. Ἔτσι, τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Βόρειο Ἰταλία, τὴ Μουσουλμανικὴν Ἰσπανία, τὴν Ἀγγλία ἢ καὶ λύσεις παρεμφερεῖς, ἀπὸ τὴν Περσία καὶ τὴν Ἀρμενία ἐγιναν ἀφορμὴ νὰ διατυπωθοῦν εἰκασίες, ἄλλοτε τολμηρὲς καὶ ἄλλοτε μετριοπαθεῖς, γιὰ τὰ ἀρχικὰ πρότυπα τῶν γοθικῶν βεργωτῶν κατασκευῶν.

Τὸ θέμα μένει ἀνοικτό⁴. Τὸ πρόβλημα τοῦ *ogive* δὲ βρῆκε ἀκόμα κατηγορηματικὴ λύση. Οἱ παλιὲς ἀντιθέσεις λησμονήθηκαν πιά, καὶ οἱ νέες μελέτες ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ συστηματικὴν ἐρευνα τῶν ἰδίων τῶν μορφῶν καὶ τῶν μνημείων, τὴν πολυμέρεια τῶν ὑποθέσεων καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ὑποστήριξη προκαθορισμένων θέσεων.

Στὴ βιασμένη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνεύρεση ὁμοίων, λίγο ἢ πολὺ, πραγμάτων καὶ μάλιστα ὅσο ἦταν δυνατὸ πρὸ παλαιῶν καὶ προγενεστέρων ἀπὸ τὰ πρῶτα χρονολογημένα δημιουργήματα τῶν Γάλλων μαϊστόρων, εἶναι πολὺ περιέργο πῶς ἀγνοήθηκαν τελείως μερικὲς περιπτώσεις ἐνισχυμένων σταυροθολίων ποὺ ἀπαντοῦν σὲ βυζαντινὰ μνημεῖα στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὰ θὰ ἀποτελέσουν τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης ποὺ ἀκολουθεῖ. Πρόκειται γιὰ σταυροθόλια μὲ διαγώνιες προέχουσες νευρώσεις, κατασκευασμένα στὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν Δ' Σταυροφορία καὶ τὴν κατάκτηση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Τὰ σπουδαιότερα παρουσιάζονται κοντὰ στὸ ἔτος 1000, στὴν ἀρχὴ δηλαδὴ τοῦ αἰῶνα, ὅπου γιὰ κάποιον, ἀνερμήνευτον ἀκόμα λόγο, παρατηροῦνται οἱ πρὸ πολλὰς ἐμφανίσεις τῶν πρώτων μεμονωμένων παραδειγμάτων βεργωτῶν κατασκευῶν γύρω ἀπὸ τὴ Μεσόγειο καὶ τὴ Δυτικὴν Εὐρώπη.

Τὸ σημαντικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θέματος βρίσκεται ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Στὸ Βυζάντιο, ὅπου ἦταν ζωντανὴ ἀκόμα ἡ Ἑλληνορωμαϊκὴ παράδοση, καὶ ὅπου οἱ κατασκευὲς τῶν θόλων εἶχαν φθάσει σὲ ὕψηλὴ τελειότητα, πραγματοποιήθηκαν, ἔστω καὶ σὲ μικρὴ κλίμακα, μορφές, ποὺ ἀργότερα, στὴν Εὐρώπη, ἀπόκτησαν χαρακτῆρα ζωτικῶν στοιχείων γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς νέου ρυθμοῦ. Καὶ ἂν ἀκόμα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποδείξη, μὲ τεκμήρια συνεχῆ, ὅτι οἱ μορφές ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὴ Δύση προέρχονται ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ἢ πιθανότητα νὰ συνέβη αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλῃ, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸς ὁ βασικὸς καὶ κύριος ρόλος ποὺ ἔπαιξε ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν ἀνάπτυξη τῆς θολοδομίας καὶ στὴ διάδοσή της στὴν Εὐρώπη. Εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὸ ἐξάλλου ὅτι, ἂν καὶ τὰ παραδείγματα ποὺ προτείνονται ἐδῶ, δὲν τὰ εἶχε κανεὶς προσέξει ὡς τώρα, πολλοὶ ἐρευνηταὶ μάντευαν τὴ συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου στὴ διάδοση ὁμοίων μορφῶν στὴ Δύση⁵.

3. Βλ. προχρῆως, Henri Focillon, *Art d'Occident, Le Moyen Age Roman et Gothique*, Paris 1938, σ. 48-51. Γιὰ τὴν ἀκριβή σημασία τῆς λέξης *Ogive* βλ. P. Toesca, *Storia dell'Arte Italiana I, Il Medioevo*, τόμ. II, Torino 1927, σ. 495, σημ. 3, ὅπου καὶ οἱ παλιότερες ἐσφαλμένες ἀπόψεις. Βλ. ἐπίσης L. Réau, *Dictionnaire polyglotte des termes d'Art*, Paris 1953, σ. 12, 159, καὶ C. Enlart, *Manuel d'Archéologie Française*, Paris 1927, I, σ. 37.

4. Βλ. H. Focillon, *Moyen-Age, Survivances et Réveils*, Montréal 1945, σ. 109-132, ὅπου ἡ πληρέστερη ἀνακεφαλαίωση τῶν διαφόρων θεωριῶν καὶ ἡ γενικώτερη θεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς τῶν γοθικῶν νευρώσεων σὲ θόλους.

5. Βλ. S. Bettini, *Tra Oriente e Occidente: Origini della crociera d'ogive*. Quaderni dello Istituto di Storia dell'Architettura, σειρ. 6, 7, 8, fasc. 31-48, Roma 1961, σ. 83-92, καὶ ἀκόμα σχετικὲς ἀπόψεις σὲ μιὰ παλιὰ μελέτη: Ed. Corroyer, *Les origines de l'Architecture Française du Moyen Age*, Paris 1898, σ. 10, 13. Γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ Βυζαντίου στὴ Δύση, Jean Ebersolt, *Orient et Occident*, Paris 1954, passim.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ὅμως δὲν ἔρχεται νὰ πάρῃ μία θέσιν ἀνάμεσα στὶς διάφορες παλαιότερες θεωρίες· κάθε συμπέρασμα γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν δυτικῶν *ogives* εἶναι ἀκόμα πρόωρο· τὸ βλέπει κανεὶς ἔμμεσα καὶ στὶς πιὸ πρόσφατες σχετικὲς ἐργασίες⁶. Θὰ προσπαθῇ ὅμως νὰ παρουσιάσῃ τὰ μνημεῖα καὶ νὰ ἐπισημάνῃ μερικὲς ἀσφαλεῖς ἀπόψεις, ποὺ πιθανὸν νὰ ἐνδιαφέρουν γενικώτερα ἢ νὰ μπορέσουν κάποτε νὰ γίνουν ἐξελιξιμὲς, ἐνῶ παράλληλα, σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὑποθέσεις, θὰ δοκιμάσῃ νὰ δώσῃ μιὰν ἐρμηνεῖα τῆς γένεσης τῆς μορφῆς αὐτῆς στὸ Βυζάντιο. Θὰ εἶναι, ἔτσι, μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ δημιουργικότητα τῶν βυζαντινῶν μαϊστόρων στὸν τομέα τῆς θολοδομίας καί, ἀσφαλῶς, μιὰ ἀπλὴ ἀλλὰ θετικὴ συμβολὴ στὴ λύση τοῦ μεγάλου προβλήματος τῶν βεργῶν κατασκευῶν στὴν Εὐρώπη : Τὸ γεγονὸς ὅτι, μὲς στὴ βυζαντινὴ θολοδομία προϋπήρξαν τὰ στοιχεῖα τῆς νέας μορφῆς, μπορεῖ νὰ προσανατολίσῃ τὶς ἔρευνες γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν *ogives* στὴν κατεύθυνση τῶν καταλοίπων τῆς ἀρχαίας τέχνης, ποὺ προεκτάθηκαν ὡς τὸν Μεσαίωνα μέσῳ τοῦ Βυζαντίου.

Τέλος, ἡ μελέτη θὰ δώσῃ τὴν εὐκαιρίαν γιὰ μιὰ πιὸ σωστὴ κατεύθυνση σὲ μελλοντικὲς χρονολογήσεις νευρωτῶν σταυροθολίων, καταργώντας τὸ παλαιὸ ἀξίωμα ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρατίας, ὅσοι, δηλαδὴ, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰῶνα.

Ἡ παράλληλη ἐξέταση τῶν ξένων στοιχείων, βοηθούμενη ἀπὸ τὴ δοκιμὴ νὰ γενικευθῇ, στὴν περίπτωσιν τῶν βυζαντινῶν σταυροθολίων, κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες θεωρίες γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν δυτικῶν *ogives*, θὰ εὐκολύνῃ πολὺ στὴ διατύπωση τῆς σειρᾶς τῶν ὑποθέσεων γιὰ τὴν προέλευσιν τῶν βυζαντινῶν παραδειγμάτων, ἀλλὰ θὰ δώσῃ σύγχρονα καὶ τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρατεθῇ ἔμμεσα ἓνα μεγάλο μέρος τῆς σχετικῆς μ' αὐτὲς βιβλιογραφίας⁷ (κεφ. II - VIII).

Ἡ ἐργασία συμπληρώνεται μὲ τὴ συγκέντρωση τῶν παραδειγμάτων μιᾶς δευτέρης σειρᾶς σταυροθολίων μὲ διαγώνιες νευρώσεις σὲ ἑλληνικὰ βυζαντινὰ μνημεῖα, ποὺ διαφέρει βασικὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη, ἐφ' ὅσον δὲν παρουσιάζονται πλέον τὰ ἴδια προβλήματα, καὶ μόνο ξεχωριστὰ μπορεῖ νὰ μελετηθῇ. Πρόκειται γιὰ κάπως μεταγενέστερες ἐκκλησίες (κεφ. X), χτισμένες μὲ τὴ Φραγκικὴν ἐπίδραση, καὶ ὅπου ἀπὸ μίμηση δυτικῶν πλέον προτύπων, ἐμφανίζονται σταυροθόλια μὲ διαγώνιες νευρώσεις ἢ βεργία. Μερικὲς ἰδιομορφίαι δίνουν καὶ ἐδῶ τὴν ἀφορμὴ γιὰ χρήσιμες παρατηρήσεις. Τέλος, γίνονται μερικοὶ συσχετισμοὶ μὲ ἀνάλογα φαινόμενα ἐξέλιξης τῶν μορφῶν, κυρίως στὸν 12ον αἰῶνα, συσχετισμοί, ποὺ κι' ἂν ἀκόμα δὲν ὀδηγοῦν σὲ συγκεκριμένα συμπεράσματα, τοποθετοῦν μερικὰ βασικὰ προβλήματα καὶ δείχνουν μιὰν ἀναλογία καλλιτεχνικῶν τάσεων ἢ κατασκευαστικῶν τρόπων στὴ βυζαντινὴν Ἑλλάδα καὶ σὲ γειτονικὲς περιοχές.

Ὁ γράφων θεωρεῖ ὑποχρέωσή του νὰ εὐχαριστήσῃ καὶ ἀπὸ τὴ θέσιν αὐτὴ τὴν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ ἐνέ-

6. Βλ. S. Bettini, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 89. Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Jurgis Baltrušaitis, *Le problème de l'ogive et l'Arménie*, Paris 1936, τονίζεται ἡ ἀνάγκη τῆς μελέτης τῶν πηγῶν πρὶν ἀπὸ τὴ διατύπωση κάθε θεωρίας.

7. Πολλὰ ἀπὸ τὰ βιβλία στὰ ὁποῖα γίνονται ἀναφορὲς δὲν εἶναι βεβαίως πρόσφατα. Ἀλλὰ ἦταν ἀπαραίτητη ἡ μνεία τους γιὰ νὰ τεθῇ τὸ θέμα σὲ γενικώτερα πλαίσια.

κρινε τὴν ἐργασία ὡς ἐναίσιμο διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, καὶ ἰδιαιτέρως τὸν καθηγητὴ κ. Νικ. Μουτσόπουλο γιὰ τὸ θερμότατο ἐνδιαφέρον του, τὶς ὑποδείξεις του καὶ τὴν εὐνοϊκὴ εἰσήγησι γιὰ τὴν ἐγκριση τῆς διατριβῆς ἀπὸ τὴ Σχολή, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1964.

Εὐχαριστίες ὀφείλονται ἐπίσης σὲ ὅσους βοήθησαν μὲ ὑποδείξεις στὴ σύνταξη ἢ καὶ στὴν ἐκδοση τῆς μελέτης, καὶ ἰδιαιτέρως στὸν καθηγητὴ κ. Ἀ. Ξυγγόπουλο, τὸν κ. Μ. Χατζηδάκη, Διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, τὴν καθηγήτρια δ. Sirag-pie Der Nersessian, τοὺς κκ. Α. Frolov καὶ Δ. Πάλλα, καθὼς καὶ τὸν καθηγητὴ κ. André Grabar, στὶς ὑποδείξεις καὶ τὰ μαθήματα τοῦ ὁποίου ἡ μελέτη χρωστᾷ πάρα πολλά.

Στὴν Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας, ποὺ περιέλαβε τὴν ἐργασία αὐτὴ στὰ δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, καὶ ἰδιαιτέρως στὴν κ. Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, ἐπιμελήτρια τῆς ἐκδόσεως, ὀφείλει, τέλος, ὁ γράφων θερμότατες εὐχαριστίες.

I. ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Τὰ παραδείγματα τῶν βυζαντινῶν σταυροθολίων μὲ νευρώσεις εἶναι πολὺ λίγα σχετικὰ καὶ βρίσκονται σὲ μιὰ περιοχὴ μὲ περιορισμένη ἔκταση. Ὅλα τὰ μνημεῖα στὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἶναι δημοσιευμένα καὶ πολὺ γνωστά. Ὡστόσο, ἐλάχιστες φορές ἔγινε ἰδιαίτερος λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τους καὶ σχεδὸν ποτὲ γιὰ τὴ γενικώτερη σημασία τους. Ποτέ, ἐπίσης, δὲν ἀναφέρθηκαν σὲ μελέτες ἢ σὲ συνθετικὲς ἐργασίες σχετικὲς εἴτε μὲ τὴ μορφολογία, εἴτε μὲ τὴ βυζαντινὴν οἰκοδομικὴ⁸. Τὰ μνημεῖα ὅπου διαπιστώθηκαν σταυροθόλια μὲ νευρώσεις εἶναι τὰ παρακάτω :

1. Μονὴ Ὁσίου Λουκά. Ναὸς τῆς Παναγίας.
2. Μονὴ Ὁσίου Λουκά. Ὁκταγωνικὸς ναῖσκος ἐνσωματωμένος στὸ σημερινὸ κωδωνοστάσιο.
3. Μονὴ Ὁσίου Λουκά. Φωτάναμα.
4. Ναὸς Ἀγίου Νικολάου στὰ Καμπιά.

Ἡ προσθήκη καὶ ἄλλων μνημείων σ' αὐτὸν τὸν κατάλογο φαίνεται μᾶλλον δύσκολη, ἂν καὶ τίποτα δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ ἀνέκδοτων ἢ ἀνεπαρκῶς δημοσιευμένων παραδειγμάτων, πού δὲν εἶναι, γιὰ τὴν ὥρα, προσιτὰ ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία.

Λεπτομερειακὴ περιγραφή τῆς μορφῆς καὶ τῆς κατασκευῆς τῶν σταυροθολίων αὐτῶν δίνεται στὰ σχέδια καὶ στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

α) Ναὸς τῆς Παναγίας, τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά.

Τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, στὸν Ὁσιο Λουκά, καλύπτονται μὲ σταυροθόλια. Πρόκειται γιὰ ἓνα μνημεῖο τύπου «σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένον μετὰ τρούλλου», καὶ μάλιστα σύνθετου τετρακινίου τῆς πρωτεύουσας, πού διακρίνεται γιὰ τὴν ἰσορροπία τῶν συνθετικῶν του στοιχείων⁹. Ἡ ὡραιότατη αὐτὴ ἐκκλησία τῆς Φωκίδος (Πίν. 1) πού σώθηκε σχεδὸν ἀκέραιη, ὥς τώρα, ἔχει δημοσιευθῇ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ¹⁰, στὴ μεγάλην ἔκδοση τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς Ἀθη-

8. Στὸ κλασσικὸ βιβλίο τοῦ Aug. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris 1883, σ. 127, εἰκ. 149, γίνεται σαφὴς διάκριση μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν σταυροθολίων καὶ τῶν ἐνισχυμένων μὲ νευρώσεις, πού θεωροῦνται ὁπωσδήποτε μόνον δυτικά.

9. Βλ. σχετικῶς, Μ. Σωτηρίου, *Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν*, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ'. τόμ. Β (1960-61), σ. 119, 125 καὶ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Ἀγία Τριάς Κριεζῶτη*, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε (1939/40), σ. 8. Ἡ ἰσορροπία τῶν στοιχείων τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου γίνεται ἐμφανὴς μὲ τὴ σύνθεση τεσσάρων ὁμοίων καὶ ἴσου μεγέθους σταυροθολίων συμμετρικῶν ὡς πρὸς τοὺς δύο κύριους ἀξονεῖς του.

10. Βλ. R. W. Schultz - S. H. Barnsley, *The monastery of St. Luke of Stiris and the dependent monastery of St. Nicolas in the fields near Scripou in Boeotia*, London 1901.

νών. Στα σταυροθόλια που ενδιαφέρουν εδώ, δέ δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή· απλώς αναφέρθηκε ή υπαρξή τους¹¹ και σημειώθηκαν στο γενικό σχέδιο κάτοψης των δύο καθολικών¹².

Η απεικόνιση αυτή είναι άτελής και λανθασμένη. Οι προβολές των τόξων μετώπου δε σημειώνονται καν, και οι διαγώνιες νευρώσεις παριστάνονται με μεταβλητό πλάτος, ενώ στην πραγματικότητα στενεύουν μόνο στα άκρα τους και σχηματίζουν τριγωνικές απολήξεις. Άνεπαρκής και λανθασμένη είναι ή παράσταση των σταυροθολίων και στην έκδοση του Wulff¹³. Έδώ, άγνοήθηκαν όλοτελα οι νευρώσεις και δόθηκε στην κάτοψη σχηματικά ή προβολή κοινών σταυροθολίων.

Στο Σχέδιο 2 Α και Β δίνονται πλήρη στοιχεία των δύο θόλων που καλύπτουν τα νότια διαμερίσματα του ναού. Τα άλλα δύο είναι σχεδόν όμοια. Δυστυχώς, τα στοιχεία μετρήσεως δέν στάθηκε δυνατόν νά συμπληρωθούν με παρατηρήσεις για τον τρόπο κατασκευής και για τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν, γιατί όλες οι έσωτερικές επιφάνειες της εκκλησίας καλύπτονται με σύγχρονα επιχρίσματα.

Τα σταυροθόλια δέν είναι απολύτως όρθογωνισμένα· ακολουθώντας την λοξότητα των άξόνων του ναού, παίρνουν στην κάτοψη σχήμα σκαλινό. Οι διαστάσεις τους είναι :

Του ΒΑ, $1,72 \times 2,10$ μ. Ύπερύψωση 0,73 μ.

Του ΝΑ, $1,80 \times 2,05$ μ. Ύπερύψωση 0,68 μ.

Του ΒΔ, $1,80 \times 1,96$ μ. Ύπερύψωση 0,56 μ.

Του ΝΔ, $1,87 \times 1,80$ μ. Ύπερύψωση 0,61 μ.

Οι διαγώνιες νευρώσεις στα δύο, προς τα δυτικά, σταυροθόλια, έχουν όρθογωνική διατομή 16×6 έκ.ατ. και καταλήγουν σε όξυκόρυφες απολήξεις στις γωνίες του σταυροθολίου, ψηλότερα βέβαια από τα τόξα μετώπου. Η διατομή των νευρώσεων επιτρέπει νά υποθέσουμε ότι αυτές έχουν κατασκευασθί από τούβλα, σε παράλληλη διάταξη, ενώ οι απολήξεις έγιναν λίθινες (Πί ν. 2 α και β).

Στα άλλα δύο ανατολικά διαμερίσματα, ή διατομή των νευρώσεων είναι τριγωνική. Τα πρόσθετα επιχρίσματα έμποδίζουν τή μελέτη του πλάτους και τής μορφής τους, αλλά ή προεξοχή τους από την υπόλοιπη επιφάνεια του θόλου διακρίνεται στο κέντρο και στα άκρα των διαγωνίων του σαφέστατα (Πί ν. 3 α). Άν και, στην πρώτη ματιά, δίνουν την εντύπωση ένδς κοινού σταυροθολίου με άκμές κάπως τονισμένες, ή υπαρξή των νευρώσεων διαπιστώνεται από τις μετρήσεις (Σχ έ δ. 2).

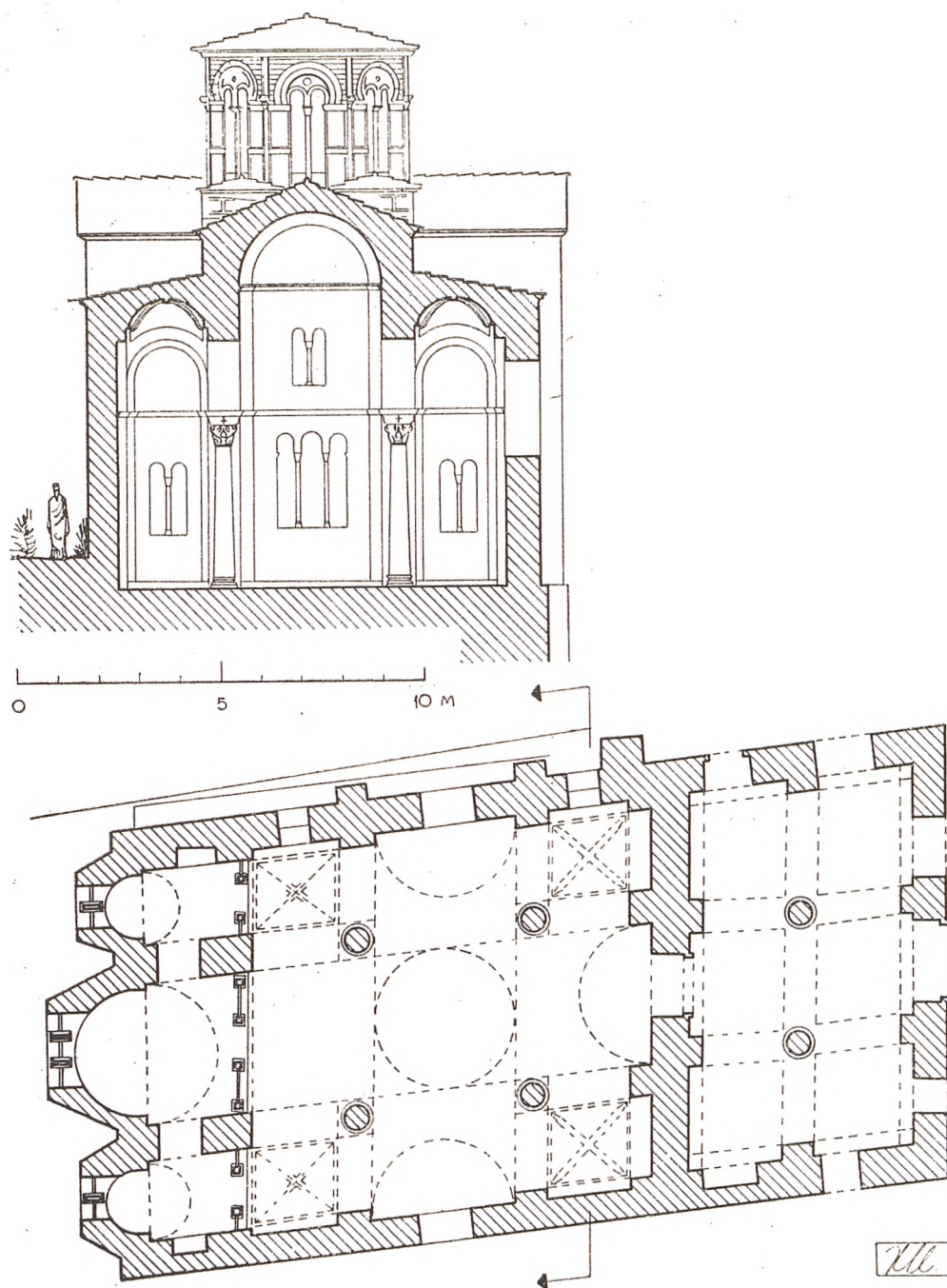
Κοινό χαρακτηριστικό των σταυροθολίων τής Παναγίας είναι τα τόξα μετώπου, που σχηματίζονται τελείως ανεξάρτητα από τα τόξα στηρίξεως των καμαρών.

Η άκριβής χρονολόγηση των μνημείων του Όσίου Λουκά είναι πρόβλημα που δέν έχει ακόμα λυθί. Ειδικότερα, ό ναός τής Παναγίας θεωρήθηκε λίγο μεταγενέστε-

11. Ένθ' άνωτ. σ. 21 : The compartments of the square have small quadripartite vaults, with projecting diagonal ribs.

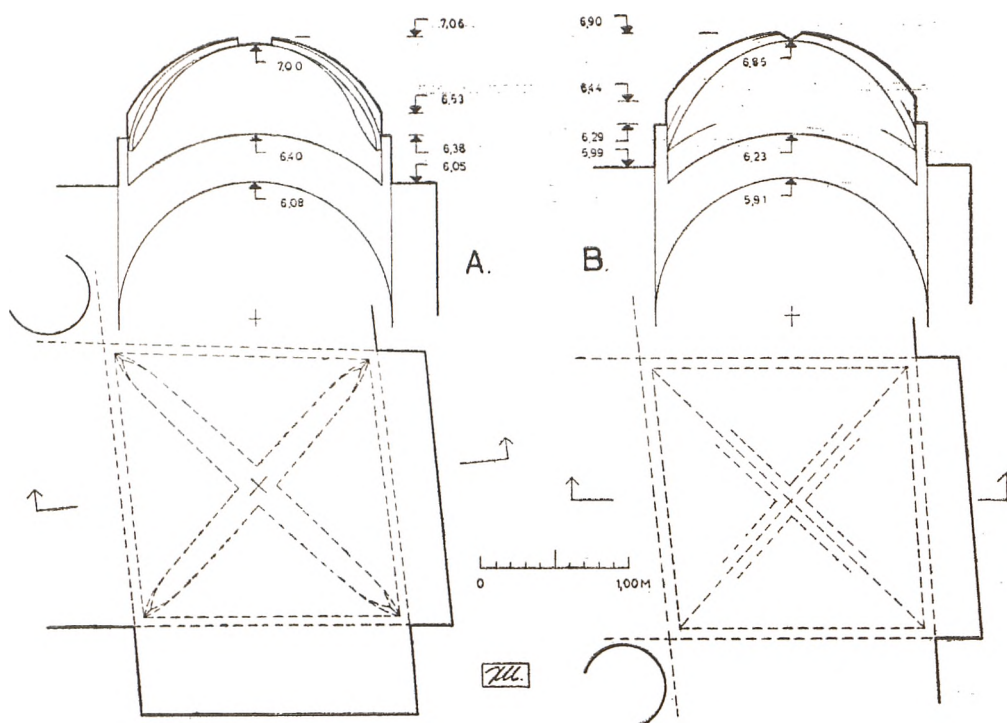
12. Ένθ' άνωτ. Πί ν. 1.

13. Βλ. Ο. Wulff, Das Katholikon von Hosios Lukas, Die Baukunst, σειρ. II, 1903. Τα σχέδια των Schultz-Barnsley και του Wulff άναδημοσιεύθηκαν άργότερα σε διάφορες άλλες εργασίες.

Σχέδ. 1. Παναγία Μονής Ὁσίου Λουκά. Κάτοψη καὶ τομή κατὰ πλάτος

ρος από τὸ ὀκταγωνικὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς¹⁴ καὶ τοποθετήθηκε στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 11ου αἰώνα¹⁵. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ δὲν ἔχει γίνει ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους¹⁶, ἂν καὶ φαίνεται πολὺ πιθανὴ ἢ ἀποψη πὼς ἐλάχιστα χρόνια χωρίζουν τοὺς δύο ναοὺς ποὺ χτίσθηκαν σὲ μία ἐποχὴ μὲ ἐντονὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ἴσως λίγο μετὰ τὸ 1010¹⁷.

Σχέδ. 2. Παναγία Μονῆς Ὁσίου Λουκά. Κάτοψη καὶ τομὴ τῶν σταυροθολίων τοῦ ΝΑ καὶ τοῦ ΝΑ γωνιαίου διαμερίσματος

Βέβαιο εἶναι πὼς τὰ σταυροθόλια εἶναι σύγχρονα μὲ τὴν ἐκκλησίαν, καὶ δὲν ἔγιναν σὲ μεταγενέστερη μετασκευὴ ἢ ἄριστη διατήρηση καὶ ἡ ἐνότητα τῶν στοιχείων, δὲν ἀφίνουν καμμιάν ἀμφιβολία γι' αὐτό. Ἦδη, μερικὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα δείχνουν ὅτι ἓνα μέρος τουλάχιστον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας εἶναι παλαιότερο καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸν ναὸ τοῦ Ὁσίου. Κάτω ἀπὸ τὰ νεώτατα ἐπιχρίσματα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ΒΑ παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ, διακρίνονται κουφικὰ κεραμοπλαστικά ποὺ δίνουν τὴν ἀπόλυτη

14. Βλ. Schultz-Barnsley, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 22.

15. Βλ. Α. Megaw, The chronology of some middle byzantine churches, BSA XXXII, σ. 90 - 130 καὶ εἰδικῶς σ. 129.

16. Βλ. Γ. Σωτηρίου, εἰς Π.Χ.Α.Ε., 1933/34, σ. 244, ὅπου ὁ ναὸς τῆς Παναγίας θεωρεῖται ἔργο τοῦ 2ου μισοῦ τοῦ 11ου αἰ. Βλ. ἐπίσης Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris 1925, σ. 163 καὶ Α. Megaw, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 92, 93, 99.

17. Βλ. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, Α.Β.Μ.Ε., τόμ. Ζ (1951), σ. 144.

βεβαιότητα πώς ο τοίχος αυτός ανήκει στον προγενέστερο ναό της Παναγίας, σχηματίζοντας αδιάσπαστη και σύγχρονη επέκταση του νότιου τοίχου του ναού, και όχι, όπως υπόθεσαν οι Schultz - Barnsley (ξ.ά. σ. 22), άλλου παλαιότερου κτηρίου. Μία έγκοπη άπορροής των νερών της βροχής στην κορνίζα της θύρας εισόδου στον ίδιο τοίχο, τελείως αδικαιολόγητη στο έσωτερικό της εκκλησίας, είναι επίσης ένδεικτική της ανέγερσης του ναού της Παναγίας πριν από τον οκταγωνικό ναό¹⁸.

Το γεγονός ότι η Παναγία υπήρξε η παλαιότερη εκκλησία της Μονής, συνδυασμένο με την πληροφορία ότι στα 1014 ήδη χτίζονταν δευτερεύοντες ναοί σε μακρινά μετόχια του Μοναστηριού¹⁹, κάνει πολύ πιθανόν το ότι η χρονολόγηση του μνημείου κατεβαίνει κάτω από το όριο αυτό. Πραγματικά, φαίνεται άπιθανο να έχτιζαν πολυτελείς ναούς στα παραρτήματα της Μονής, χωρίς να έχουν χτίσει ακόμα μιá κεντρική εκκλησία.

Αν παραδεχτή κανείς, ότι τα σταυροθόλια της Παναγίας κατασκευάστηκαν γύρω στο 1010, σε έποχή μεγάλης οικόδομικής δραστηριότητας της Μονής, μάλλον δε βρίσκεται μακριά από την πραγματικότητα.

β) 'Οκταγωνικός ναΐσκος της Μονής 'Οσίου Λουκά.

Στο σημερινό κωδωνοστάσιο (Πί ν. 4), άριστερά από την νότια είσοδο της Μονής, έχει ενσωματωθή ήμικρειπωμένο οκταγωνικό ναΐδριο, άπλούστατης μορφής. Το ισόγειο του μνημείου, ισόγειο επίσης του σημερινού κωδωνοστασίου, είναι τετράγωνο σε κάτοψη, και καλύπτεται με ένιαίο σταυροθόλιο μεγάλων διαστάσεων, με διαγώνιες νευρώσεις.

Στή δημοσίευση του αξιόλογου αυτού μνημείου, που έγινε τελευταία²⁰, σημειώθηκαν όλα τα στοιχεία της μορφής και των διαστάσεων του παραδείγματος αυτού και δόθηκαν τα σχέδια που αναδημοσιεύονται έδω (Σχ έδ. 3). Στή δημοσίευση αυτή όχι μόνο έγινε μνεία της άξιοπρόσεκτης αυτής κατασκευής, αλλά πρόχειρα αναφέρθηκαν και τα υπόλοιπα όμοια παραδείγματα²¹.

Το σταυροθόλιο σκεπάζει όλόκληρο τον όρθογώνιο σχεδόν στην κάτοψη χώρο του ισογείου του μνημείου που έχει διαστάσεις 3,16 × 3,16 μ. Παρουσιάζει μιάν έλαχίστην υπερύψωση στο κέντρον του. Οι διαγώνιες νευρώσεις έχουν και έδω διατομή όρθογωνικής μορφής, διαστάσεων 0,22 × 0,07 μ. περίπου, ακολουθούν τις άκμές του σταυροθολίου και σταματούν σε ύψος 81 εκατ. από το δάπεδο. Εύτυχως, στην περίπτωση αυτή, επιχρίσματα δεν υπάρχουν και η κατασκευή του θόλου είναι έμφανής²² (Πί ν. 5 α).

Μιά σειρά τούβλων, πάχους 3 έκατοστών, τοποθετημένων παράλληλα, σχηματίζει τις νευρώσεις, που προέχουν από τις επιφάνειες του σταυροθολίου 7 περίπου έκα-

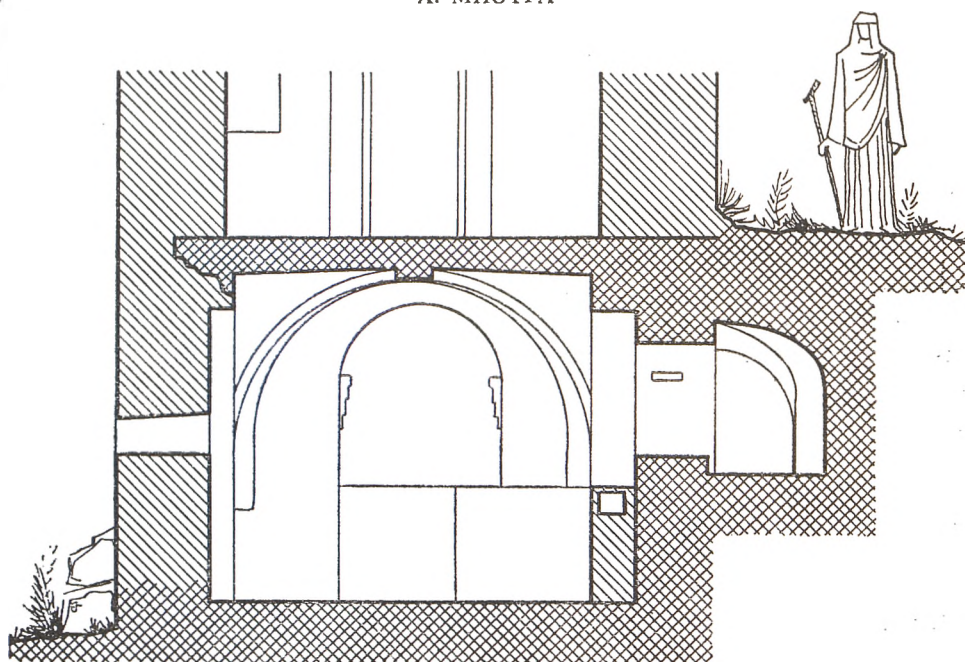
18. Την πλήρη δημοσίευση των πολυτίμων αυτών στοιχείων έτοιμάζει ό κ. Ε. Στίκας.

19. Βλ. 'Α. Κ. 'Ορλάνδου, ένθ' άνωτ. σ. 143, 144.

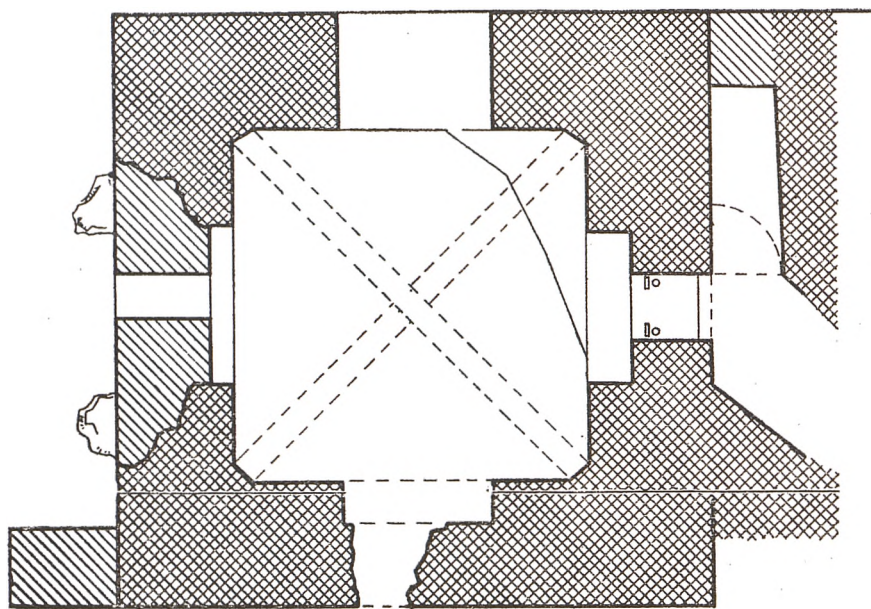
20. Βλ. Χ. Μπούρα, Δύο μικροί ναοί, οκταγωνικού τύπου, άνέκδοτοι, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ.' τόμ. Γ' (1962), σ. 127-173, πίν. 41-45.

21. 'Ενθ' άνωτ. σ. 140.

22. 'Ενθ' άνωτ. σ. 139-141, πίν. 13, 2.

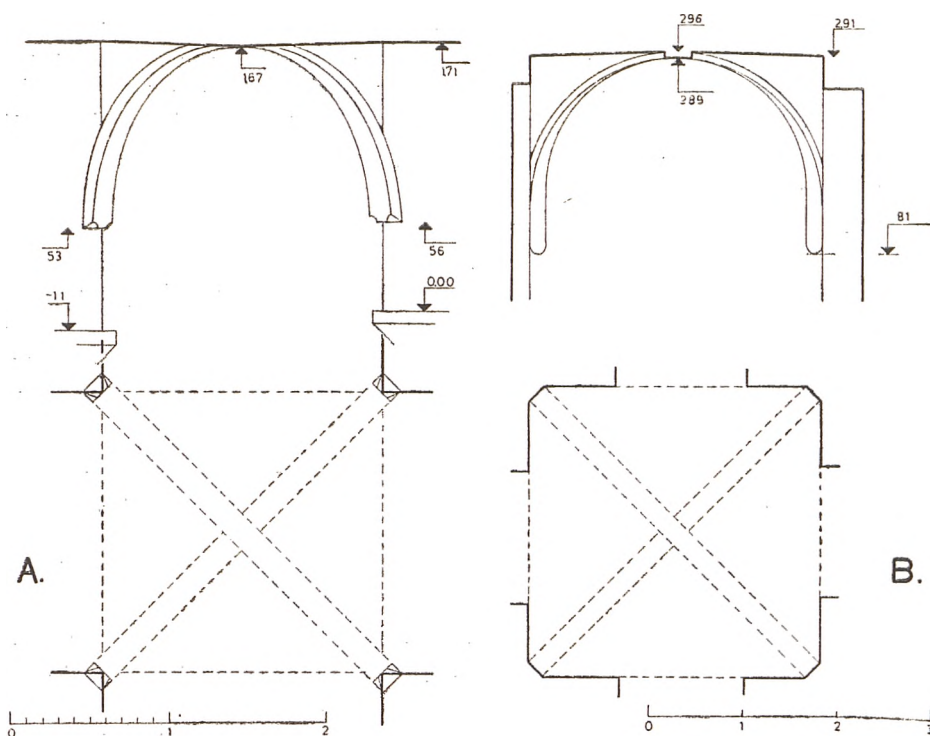

0. 1. 2. 3. 4. 5.

Σχέδ. 3. Κωδωνοστάσιο Μονής Ὁσίου Λουκά. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ κατωτάτου ἡμιπογείου χώρου

τοστά. Οἱ πρὸς τὰ κάτω ἀπολήξεις τους στηρίζονται σὲ προβόλους ἀπὸ πωρόλιθο, ἐνσωματωμένους στὶς γωνίες λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὶς γενέσεις τῶν καμπύλων ἐπιφανειῶν. Καμμιά ἰδιαίτερη φροντίδα δὲν ἔχει δοθῇ στὴν ἐμφάνιση τῶν προβόλων αὐτῶν, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὸ σημεῖο τῆς διασταύρωσης τῶν νευρώσεων ὅπου, μὲ ἀπλούστατο τρόπο, ἡ μία διακόπτεται ἀπὸ τὴν ἄλλη (Σχ ἐ δ. 4, Β).

Σχέδ. 4. Λεπτομέρεια κατασκευῆς τῶν σταυροθολίων τοῦ φωτανάματος καὶ τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά

Ἡ κατασκευὴ τῶν θόλων ἔχει γίνει μὲ μεγάλα τοῦβλα καὶ πλακοειδεῖς λίθους, διατεταγμένους παράλληλα μὲ τὶς γενέσεις τῶν κυλινδρικών ἐπιφανειῶν καὶ χτισμένους μὲ φαρδιοὺς ἀρμούς καὶ ἄφθονο κονίαμα. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ πίσω μέρος τῶν πλίνθων τῶν νευρώσεων εἰσδύει στὸ πάχος τῶν θόλων, ἐνῶ ἀντίστροφα, στὰ μέτωπα τοῦ σταυροθολίου ἡ κυλινδρική ἐπιφάνεια περνάει πάνω ἀπὸ τὰ κατακόρυφα πλευρικά τοιχώματα καὶ στηρίζεται σ' αὐτά. Δὲν ὑπάρχουν ἰδιαίτερα διαμορφωμένα τόξα μετώπου.

Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τοῦ μνημείου δὲν εἶναι καὶ ἐδῶ δυνατή. Καμμιά μαρτυρία, καμμιά ἐπιγραφή δὲν ἔχει σωθῇ καὶ μόνο στοιχεῖα τεχνοτροπίας καὶ τρόπου δομῆς ἐπιτρέπουν μία κατὰ προσέγγιση χρονολογικὴ τοποθέτησή του. Ἡ ὁμοιότητα, στὴν κατασκευὴ καὶ τὴ διακόσμησή του, μὲ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς, ὁμοιότητα ποὺ ἐπεκτείνεται σὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα του καὶ δείχνει ἄμεση συγγένεια τῶν δύο μνημείων, δίνει τὴν εὐχέρεια νὰ ὑποθέσῃ κανεῖς, μὲ μεγάλη πιθανότητα, πὼς ἰδρύθηκε σύγχρονα

μέ εκείνο²³. Όπωςδήποτε, τὸ μνημεῖο ἀνήκει στὸν 11ο αἰῶνα, καὶ ἀσφαλῶς μάλιστα στὰ πρῶτα πενήντα χρόνια του.

γ) Φωτάναμα τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά.

Τὸ Φωτάναμα τοῦ Ὁσίου Λουκά εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα²⁴ διατηρημένα μοναστηριακά κτίσματα τοῦ εἴδους. Βρίσκεται δεξιὰ ἀπὸ τὴ βόρεια παλιὰ εἴσοδο τῆς Μονῆς, καὶ διασώζει ἓνα, ἀκόμα, παράδειγμα σταυροθολίου μὲ διαγώνιες νευρώσεις. Ἡ κάτοψη καὶ ἡ τομή του ἔχουν ἀπὸ πολὺν καιρὸ δημοσιευτῇ²⁵, χωρὶς ὅμως νὰ σημειωθῇ ἡ ἰδιοτυπία τῆς μορφῆς του (Πί ν. 5 β, καὶ Σχέδ. 5).

Στὴν διασταύρωση δύο καμαρῶν, ποὺ στηρίζονται μὲ τὴ βοήθεια ὀχτῶ τόξων σὲ τέσσερεις κίονες ἀπὸ γρανίτη σχηματίζεται τὸ σταυροθόλιο, μὲ διαστάσεις 1,68×1,75 μ.

Οἱ νευρώσεις ἔχουν καὶ ἐδῶ ὀρθογωνικὴ διατομή, διαστάσεων 16 × 10 ἑκατ., καὶ ἔχουν κατασκευαστῇ στὰ ψηλότερα μέρη μὲ τοῦβλα σὲ σειρὰ, παράλληλα τοποθετημένα, καὶ μὲ λαξεμένους πωρολίθους στὰ χαμηλότερα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μορφή στὴν κάτω ἀπόληξη τῆς νεύρωσης ποὺ μαρτυρεῖ μία ἰδιαίτερη φροντίδα καὶ κάποια καλλιτεχνικὴ πρόθεση. Καὶ ἐδῶ, στὸ κορυφαῖο σημεῖο, ἡ μιὰ νεύρωση διακόπτεται ἀπὸ τὴν ἄλλη (Πί ν. 6 α καὶ β καὶ Σχέδ. 4, Α).

Ἡ προεξοχὴ τῶν νευρώσεων δὲν εἶναι παντοῦ ἡ ἴδια. Πλησιάζοντας πρὸς τὴν κορυφή, οἱ θόλοι ποὺ σχηματίζουν τὸ σταυροθόλιο, ὅχι μόνο δὲν παρουσιάζουν ὑπερύψωση ἀλλὰ χαμηλώνουν κατὰ 5 ἑκατ. περίπου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐνσωματώνωνται σ' αὐτοὺς οἱ νευρώσεις. Τέσσερεις πῆλινοι σωλῆνες διατρυποῦν τοὺς θόλους στὸ σημεῖο αὐτό, χρήσιμοι γιὰ τὴν ἔξοδο τῶν καπνῶν τῆς ἐστίας.

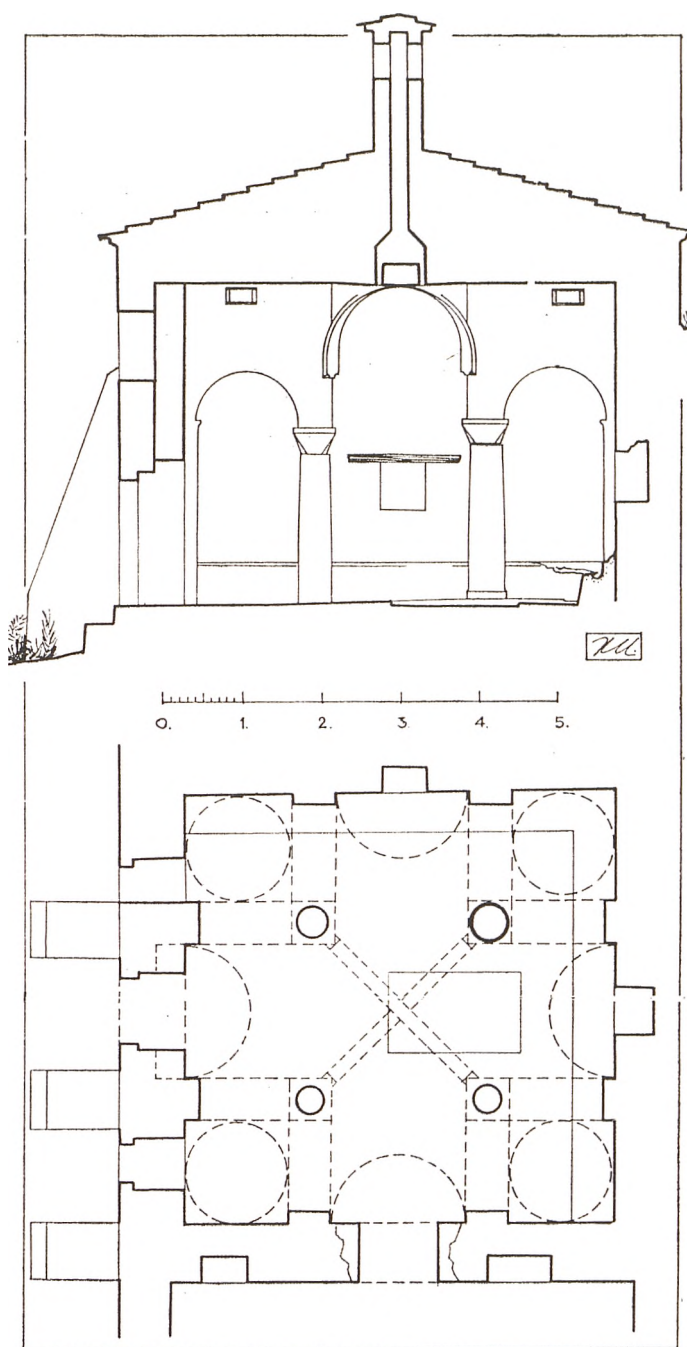
Ἡ κατασκευὴ τοῦ θόλου ἐλάχιστα εἶναι φανερὴ. Ἐπιχρίσματα, μεταγενέστερα κονιάματα ἀρμολογημάτων, καὶ πυκνὴ αἰθάλη καλύπτουν τὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ μνημείου καὶ ἐμποδίζουν τὴν ἄμεση παρατήρηση τῆς δομῆς τῶν θολωτῶν κατασκευῶν. Διακρίνονται, πάντως, μεγάλα τοῦβλα διατεταγμένα κάθετα πρὸς τὰ τόξα μετώπου, χτισμένα μὲ φαρδιοὺς ἀρμούς. Οἱ καμάρες τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἔχουν κατασκευαστῇ ἀπὸ λίθους ἐλάχιστα λαξεμένους, μὲ τὴ βοήθεια ξυλοτύπων.

Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ σταυροθολίου δὲν εἶναι συνεχεῖς καὶ ἐνιαῖες μὲ τὶς ἀντίστοιχες στὶς καμάρες (Πί ν. 6 α), ἀλλὰ χωρίζονται ἀπὸ αὐτὲς μὲ ἀρμούς. Τὸ γεγονὸς αὐτό, συνδυασμένο μὲ τὸ ὅτι ἡ στήριξη τῶν νευρώσεων ἔχει γίνῃ, ἀφοῦ ἀπολαξεύθηκαν οἱ γωνίες ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ τὰ μετωπικά τόξα, μαρτυρεῖ πὼς ἄλλη ἦταν, πιθανῶς, ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ μνημείου. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἓνας τροῦλλος ἢ μιὰ τροῦλλοειδὴς καπνοδόχος, ἐκάλυπτε τὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ κτηρίου, στηριγμένη στὰ τέσσερα τόξα ποὺ διαμορφώνουν τὰ μέτωπα τῶν καμαρῶν.

23. Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 148.

24. Κατάλογος ὅλων τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων ἔχει δημοσιευθῇ ἀπὸ τὸν Μ. Γκητάκο. Βλ. Ἀνεκδοτοὶ ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα, Ἀθήναι 1957, σ. 101.

25. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἐκδ. Β'. Ἀθήναι 1958, σ. 68, εἰκ. 94. Διάφορες πληροφορίες γιὰ τὴ στερέωση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου καὶ φωτογραφίες τῆς νότιας πλευρᾶς του ἔχουν δημοσιευθῇ στὸ Ἔργον, 1961, σ. 236-238, εἰκ. 254, 256.

Σχέδ. 5. Φωτάνωμα της Μονής Ὁσίου Λουκά. Κάτοψη και τομή

Ἡ χρονολόγηση τοῦ μνημείου παρουσιάζει πολλές δυσκολίες. Στὴ δημοσίευσή του δὲ γίνεται λόγος γι' αὐτήν. Ἡ ἔλλειψη ὁμοίων ἄλλων κτισμάτων μᾶς στερεεῖ τὴ δυνατότητα τῆς σύγκρισης καὶ τῶν συμπερασμάτων μὲ βάση κριτήρια τυπολογικά. Καμμιά φιλολογικὴ μαρτυρία, οὔτε ἐπιγραφή δὲ σώθηκε. Οἱ μόνες ἐνδείξεις πὺν μένουν εἶναι οἱ κατασκευαστικοὶ τρόποι ἢ οἱ μορφὲς τῶν στοιχείων του, ἀλλὰ καὶ πάλι ἡ μικρὴ σημασία τοῦ κτηρίου φαίνεται πὺς ἔχει παίξει ρόλο στὴν ἐμφάνισή του. Ἐτσι, δὲ θὰ ἦσαν σωστὴ ἡ σύγκριση μὲ τὶς ἐκκλησίες ἢ τὰ ἄλλα μεγάλα κτήρια τῆς Μονῆς.

Οἱ ἰσχυροὶ γρανιτινοὶ κίονες μὲ τὰ ἀδρὰ δουλεμένα κιονόκρανα, ἡ τέλεια καὶ ἄνετη κατασκευὴ τῶν θόλων, ἡ χρῆση πλίνθων μεγάλου μεγέθους καὶ ἡ προτίμηση χαμηλῶν φουρνικῶν γιὰ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα²⁶, ὁλόκληρων κατασκευασμένων ἀπὸ τοῦβλα, πείθουν ὅτι τὸ φωτάναμα ἀνήκει στὰ κτήρια τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς περιόδου τῆς Μονῆς, στὸν 11ο ἢ τὸν 12ο αἰῶνα. Τὸ σταυροθόλιο, πιθανώτατα κατασκευασμένο σὲ μιὰ μετασκευὴ τοῦ κτηρίου, δὲ φαίνεται ν' ἀπέχη πολὺ χρονολογικὰ ἀπὸ αὐτό. Ἡ ἄποψη αὐτή, ἂν καὶ προτείνεται μὲ ἐπιφύλαξη, στηρίζεται στὸ γεγονός ὅτι καὶ τῶν νευρώσεων καὶ τῶν θολωτῶν μερῶν ἡ δομὴ εἶναι πολὺ ἐπιμελημένη. Ἡ χρῆση ὑλικῶν, ὁμοίων μὲ τῶν ἄλλων μεσοβυζαντινῶν κατασκευῶν, ἐνισχύει τὴν ἄποψή μας, καὶ ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση, πὺς τὸ σταυροθόλιο ἔγινε στὴν Τουρκοκρατία. Ἀντίθετα, τὸ πώρινο πλαίσιο τῆς εἰσόδου, τὰ μικρὰ καὶ στενὰ παράθυρα μὲ τὰ ἀδέξια τόξα τους καὶ οἱ ὀγκῶδεις ἀντηρίδες, ἀποτελοῦν, σίγουρα, προσθήκες τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἄσχετες μὲ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ μνημείου²⁷.

δ) Ἅγιος Νικόλαος στὰ Καμπιά.

Ἡ ἐκκλησία τοῦ μετοχίου τοῦ Ὁσίου Λουκά στὰ Καμπιά, ἀφιερωμένη, σήμερα, στὴ μνήμη τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Νέου, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα καὶ πιὸ ἐνδιαφέροντα μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος (Πί ν. 7). Πρόκειται γιὰ ἓνα ὀκταγωνικὸ ναό, βαθύτατα ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς. Ἐκεῖ, σώζεται μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ νευρωτὰ σταυροθόλια, μοναδικῆς τεχνικῆς τελειότητος, ἀκρίβειας στὴ δομὴ καὶ διατήρησης. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐπίσης, πὺς ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ σταυροθόλια τοῦ ναοῦ ἔχουν διαγώνιες νευρώσεις (Πί ν. 8).

Τὸ μνημεῖο ἔχει δημοσιευτὴ ἀπὸ παλιά, στὴν ἐκδοσὴ τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς²⁸. Ἐκεῖ δίνονται, σὲ κάτοψη καὶ σὲ τομὴ, τὰ σταυροθόλια καὶ γίνεται εἰδικὴ μνεῖα γιὰ τὴν κατασκευὴ τους²⁹. Παρατίθεται ἀκόμα ἓνα μικρὸ σχέδιο (εἰκ. 48) τῆς γένεσης καὶ τῆς διατομῆς τῶν διαγώνιων νευρώσεων, πὺς χαρακτηρίζονται ὡς ἀξιοπαρατήρητες.

26. Τὰ φουρνικά θυμίζουν πολὺ τὴν Κινστέρνα τῆς Μονῆς (βλ. Ἁ. Κ. Ὁρλάνδου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 117, εἰκ. 133), ἡ ὁποία μὲ βεβαιότητα τοποθετεῖται στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ περίοδο τοῦ Ὁσίου Λουκά.

27. Ἡ ἄμελὴς τοιχοποιία δὲν ἀποτελεῖ χρονολογικὸ τεκμήριο. Στὴν περίπτωσιν τοῦ φωτανάματος, ἡ μικρὴ σημασία τοῦ μνημείου δικαιολογεῖ τὴ χρῆσιν ἀργῶν λίθων. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἐφαρμογὴ τους γινόταν καὶ στὰ μεγάλα μνημεῖα τῆς Μονῆς σὲ δευτερεύουσες ὕψεις (Βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, Νότια τῆς Τραπεζῆς κ.ἄ.).

28. Βλ. Schultz-Barnsley, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 70, 71, πίν. 57.

29. Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 71... The arrangement of the projecting ribs to the vaulting is also worthy of notice. These ribs are also found in the vaulting of the church above.

Καμμία άλλη ειδική μελέτη δὲν ἀφιερώθηκε ἀπὸ τότε στοῦ μοναδικῆς σημασίας μνημεῖο τῶν Καμπιῶν³⁰ καὶ δὲν ἐγένε λόγος ποτὲ γιὰ τὰ σταυροθόλια του.

Στὸν κυρίως ναό, μεταγενέστερα ἢ ἀρχικὰ ἐπιχρίσματα καλύπτουν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σταυροθόλια, καὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν παρατήρηση τῶν λεπτομερειῶν τους. Ἀντίθετα, στὴν ἡμιυπόγεια κρύπτη, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ, ὅχι μόνο δὲν ἔχουν καλυφθῇ μὲ κονιάματα, ἀλλὰ προφανῶς κατασκευάστηκαν μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα, γιὰ νὰ μείνουν ἀκάλυπτα καὶ ἐμφανῆ³¹. Χαρακτηριστικὴ τῶν παραδειγμάτων τοῦ Ἀγίου Νικολάου εἶναι ἡ τριγωνικὴ διατομὴ τῶν νευρώσεων καὶ ἡ γενικὴ χρῆση τούβλων μικροῦ πάχους³².

Ἀναλυτικώτερα ὑπάρχουν τὰ παρακάτω :

Στὸν κυρίως ναό :

α) Δύο ὅμοια σταυροθόλια στίς δύο κεραῖες τοῦ σταυροῦ, ποὺ διαμορφώνονται κάθετα πρὸς τὸν κύριο ἄξονα τοῦ ναοῦ. Διαστάσεις: $0,95 \times 2,25$ μ. Ὑπερυψωμένα³³ κατὰ 22 ἐκατ. στοῦ βόρειο καὶ κατὰ 19 ἐκατ. στοῦ νότιο ἀντίστοιχα. Καλύπτονται μὲ ἐπιχρίσματα. Πρόκειται γιὰ τὰ πρὶ ἐπιμηκυσμένα σὲ κάτοψη σταυροθόλια τοῦ εἴδους (Πί ν. 9 γ καὶ δ).

β) Δύο σταυροθόλια στὸν πρόναο. Εἶναι τὰ μεγαλύτερα τοῦ μνημείου. Διαστάσεις : $2,70 \times 2,40$ μ. Ὑπερύψωση τοῦ νότιου 12 ἐκατ. Τὸ βόρειο δὲν παρουσιάζει ὑπερύψωση. Καλύπτονται μὲ ἐπιχρίσματα (Πί ν. 10 δ καὶ γ ἀντίστοιχα).

γ) Δύο ὅμοια σταυροθόλια στὴν Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικό. Διαστάσεις : $0,95 \times 1,05$ μ. Ὑπερύψωση κατὰ 8 καὶ 10 ἐκατ. (Πί ν. 9 α καὶ β ἀντίστοιχα).

δ) Δύο ὅμοια, στὰ τυφλὰ διαμερίσματα, στὰ δυτικὰ τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τοῦ ναοῦ. Διαστάσεις : $1,00 \times 1,00$ μ. Ὑπερύψωση 10 καὶ 18 ἐκατ. Ἀκάλυπτα ἀπὸ ἐπιχρίσματα. Κατασκευὴ τῶν νευρώσεων ἀπὸ τοῦβλα, τοποθετημένα τὸ ἓνα ὕστερ' ἀπὸ τὸ ἄλλο, σὲ συνεχῆ σειρὰ, κατὰλληλα λαξευμένα, ὥστε νὰ παρουσιάζουν καμπυλότητα (Πί ν. 10 α καὶ β).

30. Ἀντιστρόφως, πολλὰς φορὰς ἐγένε μνεῖα τοῦ ναοῦ, σὲ ἄλλες ἐργασίες. Βλ. E. Stikas, *L' église byzantine de Christianou et autres édifices du même type*, Paris 1951, σ. 41, εἰκ. 74. A. Megaw, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 201. Ἔργον 1960, σ. 240, 241. 1961, σ. 239, 241 καὶ Α. Δ. 16 (1960). πίν. 138, 139, 140. Γιὰ τὶς τοιχογραφίες τῆς κρύπτης βλ. Π. Λαζαρίδου, Α.Δ. 16 (1960) σ. 156 καὶ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε'. σ. 85, εἰκ. 31.

31. Τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ἄλλες θέσεις τῶν τοίχων τῆς κρύπτης ὑπῆρχαν τοιχογραφίες ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση, ὅτι ἀπέφυγαν τὰ ἐπιχρίσματα, λόγῳ τῆς ὑγρασίας τοῦ ἡμιυπογείου αὐτοῦ χώρου. Σὲ ἄλλες αἰτίες θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται ἡ πρωτοτυπία. Ἀκόμα καὶ στὸν κυρίως ναό ἄλλωστε διακρίνεται ὅμοια τεχνική: Ἡ ἀρίστη ἐμφάνιση τῆς τοιχοποιίας σὲ μερικὰ σημεία, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι προοριζόταν νὰ μείνῃ ἀκάλυπτη γιὰ πάντα.

32. Ἡ γενικὴ χρῆση τούβλων στοὺς θόλους καὶ στὰ τύμπανα τῶν τόξων τοῦ ὑπογείου δείχνει ὅτι εἶναι ἀβάσιμη ἡ ὑπόθεση τοῦ Megaw ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ λαξευτῆς τοιχοποιίας στοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ ναοῦ, ἀντὶ τῆς συνηθισμένης πλινθοπερικλείστου, ὀφείλεται σὲ ἔλλειψη πηλοῦ γιὰ τὴν κατασκευὴ πλινθῶν βλ. Α. Megaw, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 101.

33. Ἡ διαφορὰ τῶν ὑψομέτρων τῶν κλειδιῶν τῶν τόξων μετώπου ἀπὸ τὸ μέγιστο ὕψος τοῦ θόλου (καὶ ὅχι τῆς νευρώσεως), δίνει τὴν ὑπερύψωση.

Στὴν Ἑμυπόγεια Κρύπτη.

α) Ἕνα κεντρικὸ σταυροθόλιο στὴ διασταύρωση τῶν δύο ἀξόνων τοῦ ναοῦ. Διαστάσεις : $2,12 \times 1,90$ μ. Ὑπερύψωση 18 ἐκατ. Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ του : τὸ μόνο σταυροθόλιο τοῦ ὑπογείου μὲ χωριστὰ τόξα μετώπου. Ἄλλοτε ἐκαλύπτετο μὲ τοιχογραφίες, κατὰ τὸ ἥμισυ κατεστραμμένες σήμερα³⁴ (Πί ν. 11 β).

β) Δυὸ σταυροθόλια στὴν ἐγκαρσία κεραία τοῦ σχηματιζομένου σταυροῦ. Διαστάσεις : $1,85 \times 1,87$ μ. καὶ $1,85 \times 1,89$ μ. Ὑπερυψωμένα κατὰ 20 ἐκατ. Τὸ πρὸς βορρᾶν καλύπτεται μὲ τοιχογραφίες³⁵ (Πί ν. 11 α καὶ γ).

γ) Τρία σταυροθόλια στὴν κατὰ μῆκος κεραία τοῦ σταυροῦ. Διαστάσεις : $2,15 \times 1,50$ - $2,17 \times 1,47$ καὶ $2,09 \times 1,67$ μ. Ὑπερυψώσεις κατὰ 20,10 καὶ 10 ἐκατ. ἀντίστοιχα. Ἀκάλυπτα ἀπὸ κονιάματα.

δ) Δυὸ σταυροθόλια στὰ δυτικὰ γωνιακὰ διαμερίσματα. Διαστάσεις : $0,91 \times 0,94$ μ. καὶ $0,93 \times 0,94$ μ. Ὑπερύψωση 25 ἐκατ. Δὲν καλύπτονται ἀπὸ ἐπιχρίσματα. Οἱ νευρώσεις ἀποτελοῦνται καὶ ἐδῶ ἀπὸ μονὰ τοῦβλα (Πί ν. 12 α καὶ β).

ε) Δυὸ σταυροθόλια τῶν ἀνατολικῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων. Διαστάσεις : $1,22 \times 1,15$ μ. καὶ $1,21 \times 1,14$ μ. Ὑπερύψωση κατὰ 32 καὶ 30 ἐκατ. ἀντίστοιχα. Κατασκευὴ τῶν νευρώσεων τοῦ νοτίου, πάλι ἀπὸ μονὰ τοῦβλα (Πί ν. 10 ε καὶ ζ).

Οἱ νευρώσεις στὰ παραδείγματα τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἀκολουθοῦν τὶς ἀκμὲς τῶν ἀλληλοτεταγμένων θόλων καὶ καταλήγουν σὲ τριγωνικὲς ἀπολήξεις στὶς γενέσεις τῶν τόξων μετώπου. Ἡ τριγωνικὴ διατομὴ τῶν νευρώσεων ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν τοῦβλων, ἔτσι ὥστε ἡ μιὰ διαγώνιός τους νὰ καταλαμβάνῃ ὅλο τὸ πλάτος τῆς νευρώσεως. Ἀσφαλῶς, πρόκειται γιὰ εἰδικὰ τοῦβλα μικροῦ μεγέθους, γιὰτὶ ἡ κατασκευὴ δὲν ξεπερνᾷ σὲ πλάτος τὰ 10 ἐκατοστὰ. Ἐξ ἄλλου, καὶ ὡς πρὸς τὸ ὕψος, προβάλλει πολὺ λίγο ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν θόλων. Ὅπου ὑπάρχουν ἐπιχρίσματα, οἱ νευρώσεις διακρίνονται ἐλάχιστα· ἀπλῶς φαίνονται σὰ νὰ ἀλλάζουν τὴν ὀξύτητα τῆς ἀκμῆς.

Τὸ σημεῖο συναντήσεως τῶν νευρώσεων ἔχει διαμορφωθῇ μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια. Ἡ μιὰ δὲν διακόπτει τὴν ἄλλη, ἀλλὰ σχηματίζονται ἄρμοι κατὰ 45° ὡς πρὸς τοὺς ἀξόνους τους.

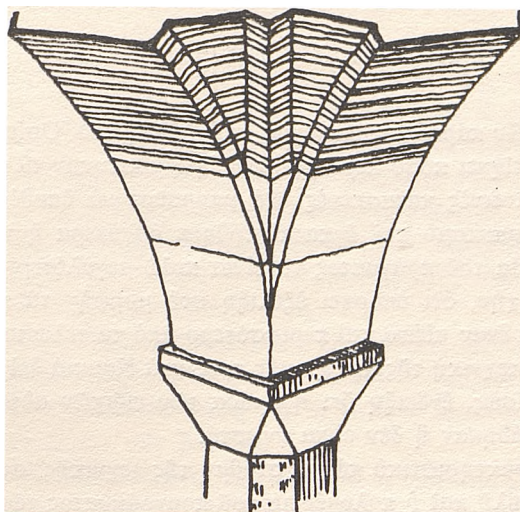
Σὲ μερικὰ μικρὰ καὶ ἀφανῆ σταυροθόλια, ἡ κατασκευὴ ἀπλουστεύεται. Ἕνα μονὸ τοῦβλο, πάχους 3 ἐκατ., σχηματίζει τὴ νευρώση καὶ ἐλάχιστα προεξέχει ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ θόλου. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, τὰ τοῦβλα τὰ ὁποῖα τοὺς σχηματίζουν, διατάσσονται κάθετα πρὸς τὰ τόξα μετώπου.

Οἱ ἀπολήξεις τῶν νευρώσεων ἔχουν κατασκευαστῇ κατὰ κανόνα ἀπὸ παρόλιθο. Ἐχουν λαξευτῇ μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα καὶ ἀκολουθοῦν τὶς καμπυλότητες τῶν θόλων στὰ σημεῖα γένεσης τῶν τόξων μετώπου. Σὲ μερικὰ μέρη εἶναι ὁλόσωμες μὲ τοὺς δευτέρους θολίτες τῶν τόξων, ποὺ ἔχουν γίνῃ καὶ αὐτοὶ ἀπὸ παρόλιθο, ἀντίθετα πρὸς τὸ ὑπόλοιπο τόξο (Σχ ἐδ. 6).

34. Τέσσερα στηθάρια, ἀνάμεσα σὲ φυτικὰ σχηματοποιημένα κοσμήματα. Στὸ ἓνα στηθάριο διακρίνεται ἀκόμα παράσταση ἑνὸς ἀγγέλου.

35. Καὶ ἐδῶ τέσσερα στηθάρια μὲ εἰκόνες τῶν Εὐαγγελιστῶν. Βλ. καὶ Π. Λαζαρίδου, ἐνθ' ἄνωτ.

Καὶ γιὰ τὸν Ἅγιο Νικόλαο, δὲν ἔχομε ἀκριβῆ χρονολόγησι. Ἔχει γίνοι ἀποδεκτὴ ἡ χρονολογικὴ τοποθέτησί του, μὲ βάση δεδομένα τεχνοτροπικά καὶ κατασκευαστικά, στὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 12ου αἰῶνα³⁶. Ἡ χρονολόγησι αὐτὴ δὲν ἔχει ἀμφισβητηθῇ, ἀλλὰ ἀντίστροφα ἀναφέρεται σὲ ἄλλες ἐργασίες³⁷ ὡς καθιερωμένη. Ἄν καὶ πολλὰ

Σχέδ. 6. Ἅγιος Νικόλαος στὰ Καμπιά. Λεπτομέρεια διατομῆς τῶν νευρώσεων (κατὰ Schultz - Barnsley)

στοιχεῖα τοῦ μνημείου ἔχουν χαρακτήρα ἐξαιρέσεων, ὁρισμένα τὸ συνδέουν ἄμεσα μὲ ἄλλους ναοὺς, γύρω στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνα. Ἔτσι, καὶ ἂν ἀκόμα ὑπάρξουν βασικοὶ λόγοι γιὰ τὴ μετάθεσι τῆς ἀκριβοῦς χρονολογίας ἔξω ἀπὸ τὴν εἰκοσιπενταετία 1125 - 1150, καὶ πάλι ἡ μετάθεσι αὐτὴ δὲ θὰ εἶναι μεγάλη.

36. Βλ. A. Megaw, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 101, 129.

37. Βλ. E. Stikas, ἐνθ' ἄνωτ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, A.B.M.E., τ. Ζ' σ. 94. Πιὸ παλιὰ ὁ G. Millet θεωροῦσε τὸν ναὸ κτίσμα τοῦ 11ου αἰ. Βλ. L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 223, καθὼς καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου (E.E.B.Σ., τ. 11, 1925, σ. 245, σημ. 1).

II. Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Ὁ περιορισμὸς τῶν παραδειγμάτων μας, στὴ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ σὲ ἕνα ἄλλο μνημεῖο μόνο, δείχνει πόσο περιορισμένα ἐφαρμόστηκαν τὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις στὶς μεσοβυζαντινὲς κατασκευές. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς, ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν πειραματισμὸ ποῦ ἐγκαταλείφθηκε ἀργότερα ἢ γιὰ κάτι τὸ τυχαῖο. Ἴσως, ὅμως, ἡ σημασία τοῦ πράγματος νὰ εἶναι πολὺ μεγαλύτερη. Μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ, κατ' ἀρχὴν, ὅτι ὑπάρχει ἐξέλιξη στὴ μορφή· τὰ πρῶτα παραδείγματα ἀπέχουν χρονολογικὰ ἕναν αἰῶνα καὶ περισσότερο ἀπὸ τὰ τελευταῖα. Ἄν καὶ λείπουν ἐνδιάμεσα μνημεῖα, ἡ τεχνικὴ τῆς ἐφαρμογῆς τοὺς στὰ Καμπιὰ δείχνει μιὰν ἐξαιρετικὴ πρόοδο. Αὐτὸ εἶναι, ἴσως, ἐνδειξη ὅτι ἡ ὁμάδα τῶν εἰδικῶν αὐτῶν κατασκευῶν εἶχε καὶ ἄλλα μέλη ποὺ χάθηκαν ἢ δὲν εἶναι γνωστά.

Ἀκόμα, εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ἡ στάθμη τῆς τεχνικῆς, στὴ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά, εἶναι πολὺ ὑψηλὴ καὶ ἡ πολυμέρεια τοῦ προγράμματος τῶν κατασκευῶν ἀσφαλῶς μεγαλύτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη περίπτωση στὴ μεσαιωνικὴν Ἑλλάδα. Δοκιμάστηκαν, ἐκεῖ, διάφορες μορφές γιὰ πρώτη φορά. Τὰ ἡμιχώνια³⁸ π.χ. σὲ μιὰ λύση ναοῦ ὀκταγωνικοῦ, ἐφαρμόζονται στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς καὶ γίνονται τὸ ἄμεσο ἢ ἔμμεσο ὑπόδειγμα πολλῶν ἄλλων ὁμοίων ἐκκλησιῶν ἀργότερα. Ἄλλες μορφές, πάλι, δὲν ἐπικρατοῦν, ὅπως τὰ μεγάλα διαφράγματα τῶν πλευρικῶν ἀνοιγμάτων³⁹ ποὺ ποτὲ ἄλλοτε δὲ θὰ ἐφαρμοστοῦν στὴν κυρίως Ἑλλάδα, παρὰ μόνον ἐκεῖ, στὸ καθολικὸ, καὶ τὸ μετόχι τῶν Καμπιῶν. Δὲν εἶναι, λοιπόν, περίεργο τὸ ὅτι, στὸν Ὁσιο Λουκά θὰ συναντήσωμε γιὰ πρώτη φορά τὴν εἰδικὴ μορφή τῶν σταυροθολίων μὲ νευρώσεις, ἀνάμεσα σὲ πολλὰ νέα θέματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλα υἱοθετοῦνται καὶ ἄλλα ὄχι.

Ἀπὸ μορφολογικὴν ἄποψη, τὰ βυζαντινὰ παραδείγματα διαφέρουν πολὺ ἀπὸ τὰ γοτθικά. Πρῶτα - πρῶτα, δὲν ἔχουν ποτὲ ὀξυκόρυφα τὰ τόξα μετώπου, ἀλλὰ πάντοτε ἡμικυκλικά, κι' ὕστερα, ἡ διατομὴ τῶν νευρώσεων ἔχει τελείως διαφορετικὸ σχῆμα. Ἡ σύγκριση ὅμως μὲ ὅμοια παραδείγματα, ἀλλὰ ἀρκετὰ μεταγενέστερα, δὲν εἶναι συνεπής : Τὰ γοτθικά σταυροθόλια εἶναι καρπὸς μιᾶς ἀδιάκοπης ἐξέλιξης, καὶ μάλιστα κάτω ἀπὸ εἰδικὲς συνθήκες. Ὅταν ἡ σύγκριση γίνῃ μὲ τὰ πλησιέστερα χρονολογικὰ παραδείγματα τῆς Δυτικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, παραδείγματα ἀρχαῖζοντα ἢ ἀνεξέλικτα ἀκόμα, ὅπως τῆς Νότιας Γαλλίας⁴⁰ καί, κυρίως, τῆς Λομβαρδικῆς Ἀρχιτεκτονι-

38. Βλ. E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou* σ. 41.

39. Βλ. G. Millet, *École*, σ. 206, εἰκ. 104. Βλ. ἐπίσης τίς σχετικὲς παρατηρήσεις τοῦ H. Megaw, εἰς *BSA XXXII*, σ. 121, ὅπου ἡ ἐνδιαφέρουσα ἄποψη γιὰ τὴ σύνθεση τῶν πλευρικῶν ἀνοιγμάτων, ὄχι κατὰ ἐπίδραση τῆς Πρωτεύουσας, ἀλλὰ γιὰ λόγους κατασκευῆς.

40. A. K. Porter, *Medieval Architecture: Its origins and development*, New York 1909, τόμ. II, σ. 56 καὶ M. Aubert, *Les plus anciennes croisées d'ogives. Leur rôle dans la construction*, *Bull. Mon.*, XCIII (1934), σ. 5-67 καὶ σ. 137-237.

κῆς⁴¹, τότε, ἡ διαφορὰ στὴ μορφή εἶναι ἐλάχιστη: Τὰ τόξα μετώπου εἶναι ἀκόμη ἡμικυκλικά, οἱ διατομές τῶν νευρώσεων ἀπλούστατες, ὀρθογωνικὲς ἢ ἡμικυκλικές, καί, μερικὲς φορές, οἱ ἀπολήξεις τους διαμορφώνονται σὲ μικροὺς προβόλους στὶς γωνίες, ἀνάμεσα στὰ τόξα. Ὑπάρχουν, μάλιστα, περιπτώσεις ποὺ τὰ δυτικὰ σταυροθόλια ἔχουν χαρακτῆρα ἀκόμα πιὸ ἀρχαϊκὸ καὶ βαρὺ ἀπὸ τὰ βυζαντινά, μὲ χονδροειδεῖς διατομές τῶν διαγώνιων νευρώσεων, καὶ ἄκομψα τὰ τόξα μετώπου⁴².

Ἀπὸ κατασκευαστικὴν ἄποψη, ὑπάρχουν πάλι μερικὲς ὁμοιότητες: ἡ πιὸ σπουδαία εἶναι ἡ διάταξη τῶν στοιχείων δομῆς κάθετα πρὸς τὰ μέτωπα τοῦ σταυροθολίου καὶ ὄχι παράλληλα πρὸς αὐτά. Παρὰ τὴ χρήση διαφορετικῶν ὑλικῶν, πλίνθων ἢ ἀλάξευτων λίθων, ἀντὶ θολιτῶν, τὰ βυζαντινὰ παραδείγματα εἶναι, ἀπὸ πλευρᾶς δομῆς, τὰ πλησιέστερα πρὸς τὰ δυτικὰ σταυροθόλια θολωτὰ στοιχεῖα, παρὰ ὅτιδήποτε ἄλλο.

Τὸ θέμα τῆς κατασκευῆς συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ περίφημο ζήτημα τῆς στατικής λειτουργίας τῶν νευρώσεων⁴³. Πρέπει νὰ ἐξεταστῇ, κατὰ πόσον οἱ διαγώνιες προέχουσες νευρώσεις εἶναι φέρον στοιχεῖον ἢ ὄχι.

Τὸ κριτήριον γιὰ καταφατικὴ ἀπάντηση εἶναι ἀπλό. Θὰ πέση τὸ σταυροθόλιο μερικὰ ἢ ὀλικά, σὲ περίπτωσιν ποὺ θὰ καταστραφῶν οἱ νευρώσεις; Πρόκειται, ἀκριβῶς, γιὰ τὸ ἴδιο κριτήριον ποὺ κάποτε ἐτέθη γιὰ τὰ γοτθικά θολωτὰ στοιχεῖα, ὅταν ἐξεταζόταν ἡ στατικὴ λειτουργία τῶν βεργίων⁴⁴.

Γιὰ τὰ βυζαντινὰ παραδείγματα φαίνεται ὅτι ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητικὴ. Οἱ νευρώσεις, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, εἰσδύουν βαθιὰ μέσα στοὺς θόλους καὶ ἐνσωματώνονται μ' αὐτοὺς⁴⁵. Τὰ ἰσχυρότατα κονιάματα τοὺς ἔχουν δώσει χαρακτῆρα μονολιθικότητας, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ἀπόλυτα σίγουρο, πῶς ἂν καταστραφῶν τὰ προέχοντα μέρη τῶν νευρώσεων, τὸ σταυροθόλιο δὲν πρόκειται νὰ πάθῃ ἀπολύτως τίποτα. Ὅσο γιὰ τοὺς μικροὺς προβόλους ποὺ ὑποβαστάζουν τὶς γενέσεις τῶν νευρώσεων, φαίνεται

41. Βλ. A. K. Porter, *The construction... passim*. Τοῦ ἰδίου, *San Savino at Piacenza*, AJA 1912, σ. 350-367, πίν. V-VII. Τοῦ ἰδίου, *Lombard Architecture*, New Haven 1917, τόμ. I, II, *passim* ὅπου καὶ πλήρης χρονολογικὸς κατάλογος καὶ G. T. Rivoira, *Lombardic Architecture*, London 1910, τομ. I *passim*.

42. Βλ. καὶ παραδείγματα τῶν δύο προηγούμενων σημειώσεων.

43. Ἡ στατικὴ σημασία τῶν νευρώσεων στὴ Γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σάν σύλληψη ἐνὸς πνεύματος ἀναλυτικοῦ καὶ ὀρθολογιστικοῦ, ὑπερεκτιμήθηκε ἀπὸ τὸν Viollet-le-Duc καὶ τὴ Σχολή του. Βλ. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire*, τόμ. IV, σ. 108. Aug. Choisy, *Histoire de l'architecture*, τόμ. II, Paris 1943, σ. 212. Νόμιζαν ὅτι οἱ νευρώσεις συγκεντρώνουν τὶς ὀθήσεις καὶ καθόριζαν ὀρισμοὺς ὅπως *canalisation des poutres* ἢ *localisation des efforts*. Ἀργότερα ὅλα αὐτὰ ἀνατράπηκαν, ὅταν ἀπεδείχθη ὅτι τὶς περισσότερες φορές οἱ θόλοι ἦταν αὐτοτελεῖς καὶ ὅτι οἱ νευρώσεις μὴ φέροντας τὶς ὀθήσεις μποροῦσαν καὶ νὰ λείψουν. Βλ. Pol. Abraham, *Viollet-le-Duc et le rationalisme Médiéval*, *Bull. Mon.* 1934, XCIII σ. 69, καὶ τοῦ ἰδίου, *Nouvelle explication de l'architecture religieuse Gothique*, *Gazette des Beaux Arts*, 1934, σ. 257 κ.ε., καθὼς καὶ L. Réau, *Viollet-le-Duc et le problème de la restauration des Monuments*, σ. 28.

44. Βλ. V. Sabouret, *Les voûtes nervurées, rôle simplement décoratif des nervures*, *Le Génie Civil*, 3 Μαρτίου 1928. Ἀπεδείχθη ὅτι σὲ γοτθικὲς μητροπόλεις, ὅπου καταστράφηκαν τὰ ἐνισχυτικὰ βεργία τοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ πρώτου πολέμου, οἱ θόλοι δὲν ἔπεσαν (Πί ν. 14, β). Ἐνα ὅμοιο παράδειγμα μπορεῖ νὰ προστεθῇ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα: Στὸ βόρειο παρεκκλήσιο τῆς Φραγκικῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Ἀνδραβίδα, δύο ἀπὸ τὰ βεργία ἔχουν πέσει, ἀλλὰ ὁ θόλος διατηρεῖται μὲ μικρὰ ρήγματα μόνον. Βλ. Ν. Μουτσοπούλου, *Τεχν. Χρον.* I (1960) σ. 22, εἰκ. 22.

45. Ἡ ἴδια ἀκριβῶς ἀρχὴ τηρεῖται καὶ στοὺς σφαιρικοὺς βυζαντινοὺς θόλους ποὺ ἔφεραν νευρώσεις. Βλ. σχετικὰ A. Van Millingen, *Byzantine churches in Constantinople*, London 1912, σ. 18, 154. P. Lemerle, *Philippe*, σ. 450 καὶ A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, σ. 66-67.

ὅτι ἀποκλειστικά γιὰ λόγους εὐκολίας στὴ δομὴ ἔχουν ἐνσωματωθῇ στὶς γωνίες καὶ ἔφεραν μόνον τὰ φορτία τῶν ιδίων τῶν διαγωνίων τόξων, πρὶν συμπληρωθοῦν τὰ θολωτὰ μέρη, ὅταν στέκονταν ἐλεύθερα στὸ χῶρο.

Κι' ἂν ἀκόμα παραδεχτοῦμε ὅτι οἱ κάθετες πρὸς τὰ μέτωπα στρώσεις τούβλων ἢ λίθων στηρίζονταν τὴν ὥρα τῆς κατασκευῆς πάνω στὶς νευρώσεις, εἶναι βέβαιο ὅτι, μετὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ σταυροθολίου καὶ τὴν ἀντιστήριξη τῶν τεσσάρων τμημάτων του, ὅλη ἡ κατασκευὴ γινόταν αὐτοφερόμενη, ὅπως στὰ κοινὰ βυζαντινὰ σταυροθόλια, καὶ οἱ νευρώσεις δὲν ἔπαιζαν πιά ρόλο στοιχείου φέροντος.

Ἀλλά, ἂν ὑποθέσῃ κανεὶς πὼς τὰ βεργία ἦταν φέροντα, τότε τὰ θολωτὰ μέρη τοῦ σταυροθολίου θὰ ἦταν οὐδέτερα καὶ φερόμενα. Αὐτὸ φαίνεται κάπως παράλογο γιὰ τὴ βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴ, καὶ μάλιστα γιὰ μιὰ μορφὴ δομικὴ ὅπως αὕτη. Μὲ κανέναν τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθῇ τὸ νευρωτὸ σταυροθόλιο μὲ τὰ ἀρμενικὰ ἢ τὰ συριακὰ ἰσχυρὰ δομικὰ τόξα, ποὺ ὑποστηρίζουν ἐπίπεδες οὐδέτερες πλάκες ἢ βαριεὲς ὀροφές⁴⁶.

Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία πὼς οἱ βυζαντινὲς διαγώνιες νευρώσεις δὲν εἶναι φέροντα στοιχεῖα. Φαίνεται νὰ ἐξυπηρετοῦσαν κάποια ἄλλη λειτουργία, ὅπως θὰ ἀναλυθῇ σὲ ἔκταξη στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο. Ἔτσι, διαπιστώνεται ἄλλη μιὰ ὁμοιότητα μὲ τὰ γοτθικὰ σταυροθόλια, ποὺ οἱ νευρώσεις τους ἐπίσης δὲν ἦταν φέρουσες, τὶς περισσότερες φορὲς τουλάχιστον. Ἡ ἀνεξαρτησία νευρώσεων καὶ θόλων—γιὰ τὴν ὁποία ἐγιναν ἀτέλειωτες συζητήσεις ἄλλοτε—ποὺ χαρακτηρίζει τὶς γοτθικὲς κατασκευές, ὑπάρχει καὶ στὰ παραδείγματά μας, ἂν καὶ κάπως ἔμμεση, καὶ λιγώτερο σαφής.

Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ἡ φέρουσα νευρώση ἦταν ἄγνωστη στὸ Βυζάντιο. Στούλους μεγάλου ἀνοίγματος, ὅπως τῆς Ἀγίας Σοφίας⁴⁷ ἢ τῆς Βασιλικῆς Β' τῶν Φιλίππων⁴⁸, κάθε νευρώση ποὺ καταλήγει στὴ σφενδόνη ἀντιστηρίζεται ἐξωτερικὰ μὲ μιὰ μικρὴ ἀντηρίδα. Πρόκειται γιὰ ἐξαίρεση, γιατί εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἐπιδείκνυν ποτὲ⁴⁹ τὶς ὠθήσεις τῶν θόλων μὲ ἀντιστηρίγματα. Εἶναι ὅμως ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸ ὅτι, στὶς προκείμενες περιπτώσεις, ἔβλεπαν τὶς νευρώσεις ὡς φέρουσες. Στὴ γοτθικὴν ἀρχιτεκτονικὴ, ὅπου δεσπόζει ἡ ἐπίδειξη τοῦ ἀναλυτικοῦ πνεύματος, τὰ βεργία, εἴτε φέροντα εἴτε ὄχι, συνδέθηκαν ἄμεσα⁵⁰ μὲ τὶς ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες ποὺ ἐγιναν ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ ρυθμοῦ.

Γιὰ τὴν ἀναζήτησι συγκεκριμένου λόγου τῆς δημιουργίας τῶν βυζαντινῶν νευρωτῶν σταυροθολίων ἢ τῆς πιθανῆς καταγωγῆς τους, ἔχει κανεὶς ν' ἀντιμετωπίσῃ πολλές δυσχέρειες. Τὰ παραδείγματα εἶναι λίγα, μεμονωμένα, καὶ χρονολογημένα κατὰ

46. Γιὰ ὅλα αὐτὰ γίνεται λόγος στὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια.

47. Ἀφορᾷ τὸν δεύτερο τρούλλο, τοῦ 563, βλ. AJA 47 (1943) σ. 403-436 *passim*, ὅπου καὶ λεπτομερῆ σχετικὰ σχέδια. Βλ. ἀκόμα καὶ E. Dyggve, *Visione (?) del re dei Goti*, Studi in onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni, Milano 1956, σ. 765-773 καὶ E. H. Swift, Hagia Sophia, σ. 166.

48. Βλ. P. Lemerle, *Philippe*, πίν. LXVII.

49. Ἡ μᾶλλον, σχεδὸν ποτέ. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Βασιλικὴ Ι, σ. 221 (κόγχες ἱεροῦ βασιλικῶν Νικοπόλεως, Σαλῶνων, Β' καὶ ἐκτὸς τῶν τειχῶν Φιλίππων, Ἡρακλείας Lyncestis κ.ἄ.). Τὸ σύστημα τῶν ἀντηρίδων φαίνεται ὅτι ἐφαρμοζόταν ἤδη ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Βλ. Rivoira, *Lomb. Architecture*, I, σ. 16, 176, 177, 246, καὶ P. Sanpaulesi, *La chiesa dei S.S. Sergio e Bacco a Costantinopoli*, Rivista dell' Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell' Arte N. Ser. X (1961), σ. 170 κ.ἑ.

50. Βλ. A. Michel, *Histoire de l'art*, τόμ. II, I, Paris 1906, σ. 6.

προσέγγιση. Βρίσκονται σὲ μνημεῖα, ὅπου διασταυρώνονται ἐπιδράσεις τῆς πρωτεύουσας καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ ὑπάρχει πλῆθος τοπικῶν στοιχείων. Ταυτόχρονα, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, δοκιμάζονται νέες ἰδέες, μὲ τὴν εὐκαιρία ἐκτεταμένου οἰκοδομικοῦ προγράμματος, ἀλλὰ παράλληλα διαφαίνεται καὶ μιὰ ἐπιδεξιότητα ποὺ προϋποθέτει παλιὰ παράδοση. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά⁵¹ (ὅπου τὰ παλαιότερα καὶ σπουδαιότερα παραδείγματα) εἶναι ἐλάχιστες· ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἐπαρχιῶν, γύρω στὸ ἔτος 1000, καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος στὴν Ἑλλάδα τὸν 11ο αἰῶνα, εἶναι προβληματικά ἀκόμη γεγονότα καὶ δὲ βοηθοῦν στίς ἔρευνες γιὰ λεπτομέρειες· μόνον ἔμμεσα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ συσχετίσῃ μὲ τὴν ἐρμηνεῖα ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν πραγματωμένων ἤδη.

Τὸ γεγονὸς ὅτι κανένα ἄλλο παράδειγμα θόλου τῆς ἐξεταζόμενης μορφῆς δὲ σώθηκε, οὔτε στὴν πρωτεύουσα, οὔτε στίς ἐπαρχίες τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, μοιραῖα ὀδηγεῖ τίς ἔρευνες στὰ πλαίσια τῆς Ἑλλαδικῆς σχολῆς τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Αὐτὸ ὅμως δὲν θὰ ἐμποδίσῃ διόλου τὴν ἀναδρομὴ σὲ στοιχεῖα ἔξω ἀπὸ αὐτήν, καὶ σὲ συσχετισμοὺς σὲ πολὺ εὐρύτερη περιοχὴ.

Ἐπίσης, ἂν καὶ τὰ παραδείγματά μας εἶναι ἐντοπισμένα σὲ μικρῆς ἐκτάσεως χρονικὴ περίοδο, πολλὰς φορές, ὑπάρχει ἀνάγκη μιᾶς εὐρύτερης ἔρευνας στὰ καθέκαστα τῶν μορφῶν καὶ τῶν τεχνικῶν τρόπων, παλαιότερων βυζαντινῶν κτηρίων.

Μὲ τίς προϋποθέσεις αὐτές, οἱ ἀναζητήσεις τῶν λόγων τῆς δημιουργίας ἢ τῆς καταγωγῆς τῶν παραδειγμάτων μας θὰ πρέπει νὰ γίνουν μὲ μεγάλη προσοχή, καὶ πάντοτε μὲ ἐπιφυλάξεις. Τὸ μορφολογικὸ πρόβλημα, ἀναγκαστικά, παίρνει διπλὸ χαρακτήρα, τεχνικὸ καὶ ἱστορικόν. Πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν ἱστορικῶν στοιχείων, ἐξαιτίας τῆς φύσης τῆς μελέτης, δὲ θὰ γίνουν παρὰ μερικὲς ἀναδρομές, ποὺ θὰ μείνουν ἀτελεῖς καὶ ἀποσπασματικές.

51. Ἐννοοῦνται ἐδῶ οἱ μεσαιωνικὲς γραπτὲς μαρτυρίες. Εἶναι περίεργο, ἀλλὰ γιὰ τὸ περίφημο μοναστήρι τῆς Φωκίδος, τίποτα ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ ἀναφερθῇ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Ὁσίου, ποὺ παρέχει δυστυχῶς ἐλάχιστα στοιχεῖα.

III. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΟΛΟΔΟΜΙΑ. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΟΡΦΗΣ

Στη σειρά των υποθέσεων, που ερμηνεύει, ίσως, τη γένεση των ενισχυμένων σταυροθολίων, ή πρώτη σχετίζεται με την εξέλιξη των κατασκευαστικών τρόπων. Το πρόβλημα μπορεί να τεθῇ ὡς ἑξῆς : Ἡ διευκόλυνση τῆς δομῆς, ἢ ἡ οἰκονομία, ἢ ἀκόμα ἕνας εἰδικὸς τεχνικὸς λόγος, δικαιολογοῦν τὴν πρώτη δημιουργία των νευρώσεων στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική;

Στὸ ἐρώτημα αὐτό, θὰ μπορούσε κανεῖς, ἀρχικά, νὰ ἀντιτάξῃ, ὅτι ποτὲ οἱ ἀνάγκες, μόνες τους, δὲ δημιουργοῦν τὶς μορφές, καὶ μάλιστα σὲ ἐποχὲς τόσο γόνιμες καλλιτεχνικά ὅπως ὁ 11ος αἰώνας στὴν Ἑλλάδα. Τὸ γεγονὸς ὅμως τῆς περιορισμένης ἐφαρμογῆς των νευρώσεων μπορεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παραδοχὴ τῆς ἁποψῆς, ἔστω καὶ κατ' ἐξαίρεση.

Γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ προβλήματος παρουσιάζεται ἀμέσως ἡ ἀνάγκη νὰ ἐξεταστῇ ἡ μορφή τοῦ σταυροθολίου, καὶ των θόλων γενικώτερα, στὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος⁵², καί, κυριώτατα, τοῦ τρόπου δομῆς, καθὼς καὶ των ὑλικῶν κατασκευῆς τους. Τὸ πρᾶγμα ἔχει πλατύτερο ἐνδιαφέρον καὶ τὰ πολυάριθμα μνημεῖα προσφέρουν τὶς δυνατότητες μιᾶς ἀρκετὰ ἐκτεταμένης μελέτης.

Ἡ πρώτη σίγουρη θέση γιὰ τὴν ἐρευνά μας, εἶναι ὅτι τὸ σταυροθόλιο ὑπῆρξε μορφή που εἰσάγεται στὴν Ἑλλάδα τὸν 11ο αἰώνα, καὶ ἐφαρμόστηκε σχετικὰ περιορισμένα. Πρόκειται γιὰ ἕνα στοιχεῖο τῆς Πρωτεύουσας, συνδεόμενο με τὸν τύπο των συνθέτων τετρακτινίων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν, που ἐμφανίζεται ἀρκετὰ ἀργὰ στὴν Ἐπαρχιακὴ σχολὴ τῆς Ἑλλάδος. Σὲ ὅλα τὰ μνημεῖα τοῦ τύπου των σταυροειδῶν πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1000, τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα καλύπτονται με καμάρες⁵³. Μοναδικὴ ἐξαίρεση εἶναι, ἴσως, τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν⁵⁴, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ δὲ γίνεται χρῆση σταυροθολίων. Ἡ ἐξέταση τῆς σειρᾶς των μεταγενέστερων μνημείων τοῦ τύπου δείχνει ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ τρόπου στέγας ἔγινε με μεγάλη φειδώ, ἐνῶ σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχές, ὅπως σιτὴ Μάνη π.χ., ἔμεινε τελείως ἄγνωστος⁵⁵.

Ἀλλὰ καὶ στοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς παρατηρεῖται ἀνάλογο φαινόμενο. Στὰ πρῶτα

52. Θὰ πρέπει νὰ διευκρινισθῇ ὅτι με τοὺς ὅρους Ἑλληνικὰ μνημεῖα, Ἑλληνικὴ σχολὴ κ.λ.π. ἐννοοῦνται τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου κυρίως καὶ ὄχι των βορείων ἐπαρχιῶν καὶ τῆς Μακεδονίας, ὅπου ἀντιστρόφως ἐπικρατοῦν ἐπιδράσεις τῆς πρωτεύουσας.

53. Βλ. Μ. Σωτηρίου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ', τ. Β' (1960-61), σ. 115, 116. Βλ. ἐπίσης, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, τ. Η', (1961), σ. 214, παρατηρήσεις, Ν. Μουτσοπούλου, G. Millet, L'écôle... σ. 91, καθὼς καὶ Α.Β.Μ.Ε., τ. Η', σ. 55.

54. Βλ. ἐνθ' ἄνωτ., σ. 103, 108.

55. Βλ. R. Traquair, The churches of Western Mani, BSA XV (1908-1909) σ. 179 καὶ σ. 211.

παραδείγματα, όπως στο καθολικό της Μονής Ὁσίου Λουκά, ὅλα τὰ πλάγια διαμερίσματα καλύπτονται μὲ σταυροθόλια, ἀπὸ ἐπίδραση τῆς πρωτεύουσας. Στὰ μεταγενέστερα μνημεῖα τοῦ τύπου, τὰ σταυροθόλια ὑποχωροῦν, καὶ τὰ ἀντικαθιστοῦν καμάρες⁵⁶, γιὰ νὰ ἐξαφανισθοῦν τελείως στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους τοῦ Μυστρά⁵⁷.

Μία δευτέρη θέση εἶναι, ὅτι τὰ σταυροθόλια τοῦ Ὁσίου Λουκά εἶναι τὰ παλαιότερα παραδείγματα ποὺ ὑπάρχουν στὸν Ἑλλαδικὸ ὠκεανό. Πιθανόν, ἀργότερα, νέες μελέτες νὰ κλονίσουν τὴν ἄποψη αὐτή, ἀλλὰ καὶ πάλι ἡ σημασία τῆς πρώιμης χρονολόγησης τῶν θόλων ποὺ ἐνδιαφέρουν ἐδῶ θὰ εἶναι βασική.

Ἡ πρώτη ἐφαρμογὴ τοῦ νέου εἶδους θόλου ποὺ εἰσάγεται ἀπὸ τὴν Πόλη, σχετίζεται, ἔτσι, ἄμεσα μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῶν νευρωτῶν σταυροθολίων στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική. Αὐτὸ ἐνισχύει τὴν ἄποψη, ὅτι πρόκειται γιὰ μία νέα μορφή, ποὺ δημιουργεῖται κάτω ἀπὸ εἰδικὲς συνθήκες.

Μπορεῖ, τώρα, κανεὶς νὰ προχωρήσῃ στὸ θέμα τῆς κατασκευῆς, περιμένοντας βέβαια ὅτι καὶ ἡ δομὴ τοῦ σταυροθολίου θὰ ἀκολουθῇ ἐπίσης τοὺς τρόπους τῆς Πόλης. Τὸ πρᾶγμα ὅμως εἶναι πολὺ πιὸ σύνθετο.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν Πρωτεύουσα τὰ σταυροθόλια χτίζονταν κυρίως μὲ τὴ μέθοδο τῶν τομέων (ἢ δακτυλίων - tranches), χωρὶς ξυλοτύπους. Ὁ Choisy, στὸ βιβλίον του γιὰ τοὺς οἰκοδομικοὺς τρόπους τῶν Βυζαντινῶν, ἀνάλυσε τὸ σύστημα⁵⁸: Μὲ ὁδηγοὺς τὰ τόξα μετώπου, καὶ διαδοχικὰ σὲ κάθε πλευρά, σειρὲς ἀπὸ τοῦβλα διαμορφώνουν δακτυλίους, στηριζόμενους μὲ ἰσχυρότατο κονίαμα. Ἡ διάταξη τῶν δακτυλίων (ἢ τομέων;) ἦταν πάντοτε παράλληλη μὲ τὰ μέτωπα (Σχ ἐδ. 7, 1, 2 καὶ 5). Τὸ ὑπερυψωμένο σχῆμα, ποὺ ἐπέτρεπε τὴν διαμόρφωση τῶν διαγωνίων ἀκμῶν, ὡς τμημάτων κύκλου⁵⁹ καὶ ὅχι ἐλλείψεων, ἔδινε στίς ἐπιφάνειες μᾶλλον σφαιρικὴ παρά κυλινδρική μορφή. Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτήριζε αὐτὸν τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς ἦταν ἡ κατάργηση τοῦ ξυλοτύπου, ἀλλὰ καὶ ἡ χρῆση ἐλαφρῶν ὕλικῶν, ὅπως τὰ τοῦβλα. Ἀργότερα, ὁ George ἔδωσε μερικὰ ἄλλα βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Κωνσταντινοπολιτικοῦ σταυροθολίου, παρατηρώντας ὅτι ὅλη ἡ ἐργασία γινόταν χωρὶς κανὸν ὁδηγούς⁶⁰, ὅτι ἡ γεωμετρικὴ ἐρμηνεία ἦταν ἀνεπαρκής⁶¹ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς μορφῆς του καί, ἀκόμα, ὅτι ἡ μεγάλῃ ὑπερύψωση εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τὴν ἐξαφάνιση τῶν γραμμῶν τῶν ἀκμῶν⁶² (Σχ ἐδ. 8).

Τὸ κατασκευασμένο μὲ δακτυλίους σταυροθόλιο ὑπῆρξε μιὰ λύση εὐχερῆς ποὺ παρουσίαζε μεγάλες δυνατότητες. Ὅπως καὶ σὲ ἀντίστοιχη μορφή καμαρῶν, ἐπέτρεπε

56. E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, σ. 45.

57. Βλ. Μ. Χατζηδάκη, *Μυστράς*, Ἀθήναι 1956, σ. 50, 51, σχ. 2.

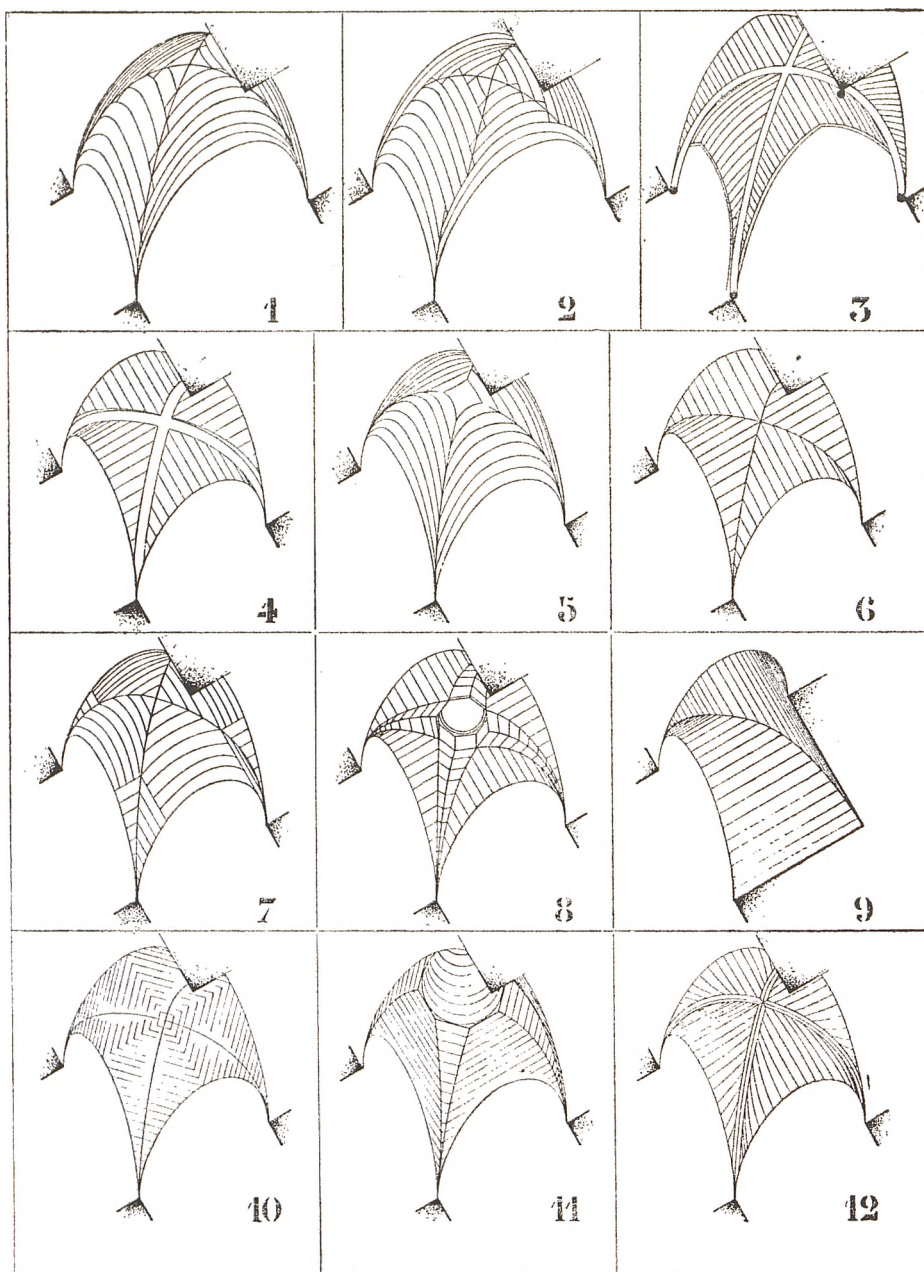
58. Aug. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, σ. 49-57.

59. Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 52.

60. Βλ. Walter S. George, *The church of Saint Eirene at Constantinople*, London 1912, σ. 37, 38. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιφανειῶν, ὅσο προχωροῦσε ἡ κατασκευὴ, δημιουργοῦσε στὴ γραμμὴ τῆς ἀλληλοτομίας τὴν καμπύλη. Δίνεται μιὰ ἐρμηνεία σαφῶς κατασκευαστική, καὶ ἡ ἐννοια τῆς δομῆς free hand.

61. Αὐτὸ τὸ εἶχε παραδεχτῇ ὁ ἴδιος ὁ Choisy, βλ. Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 57. Νεώτερες μελέτες ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄποψη αὐτή. Βλ. J. B. Ward Perkins, *The Palace of the Byzantine Emperors*, Edinburgh 1958 (D. Talbot Rice ἐκδ.) σελ. 59, ὅπου τὸ θέμα τῆς μορφῆς τῶν σταυροθολίων τῆς πρωτεύουσας καὶ τῶν ἀποκλίσεων ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ τους μορφή τοποθετεῖται σὲ σωστὴ βάση.

62. Ὅπως στὴν Ἀγία Σοφία καὶ τὸν ναὸ Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκχου. Βλ. Alex. Van Millingen, *Byzantine churches in Constantinople*, London 1912, σ. 21.

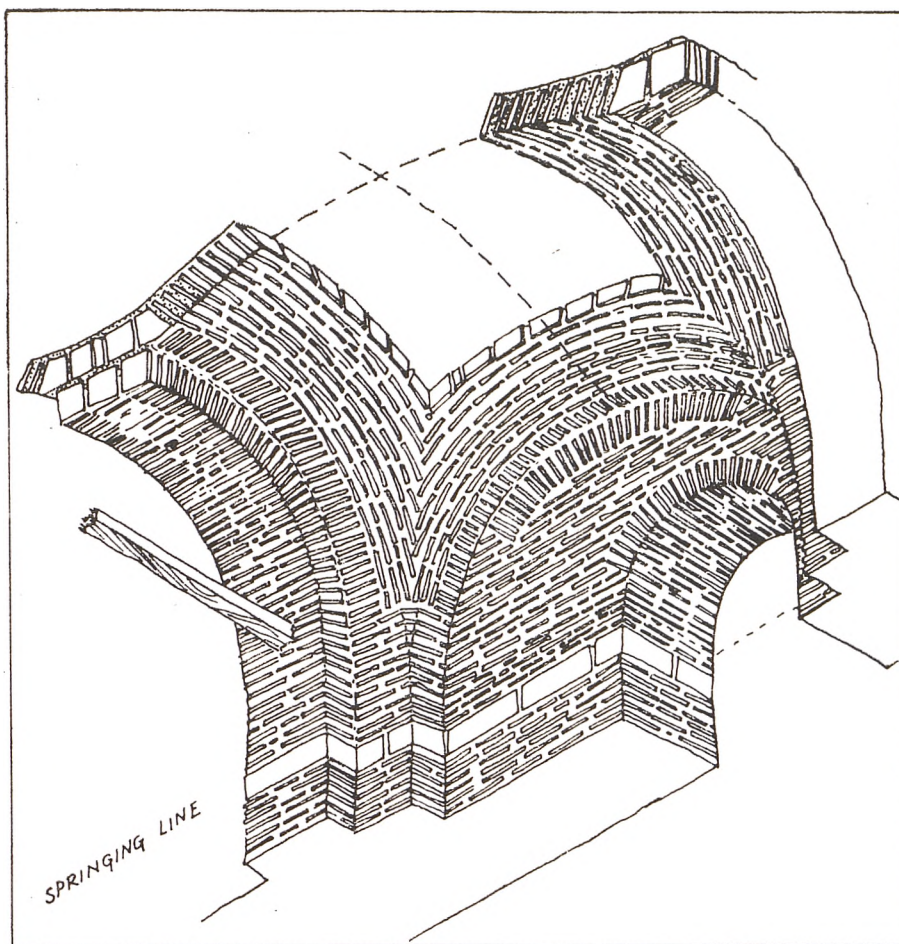

Σχέδ. 7. Διάφορες μορφές σταυροθολίων, σε σχηματικές άνόψεις

1. Κατασκευή κοινού σταυροθολίου, με δακτυλίους. 2. Λύσεις τειχών Κωνσταντινουπόλεως (κατά F. Krischen). 3. Κοινό γοτθικό σταυροθόλιο με βεργία. 4. Ύπογείου χώρου κωδωνοστασίου Μονής Όσιου Λουκά. 5. Κοινή κατασκευή με εναλλασσόμενους δακτυλίους. 6. Σταυροθόλιο με στρώσεις διατεταγμένες καθέτως πρὸς τὰ μέτωπα. 7. Μικτή κατασκευή σὲ ἰσλαμικά σταυροθόλια (Rumpler). 8. Εἰδική μορφή ἰσλαμικοῦ σταυροθολίου (Rumpler). 9. Θόλος Ἁγ. Γεωργίου Διασορείτου Νάξου (Δημητροκάλλης). 10. Εἰδική μορφή λομβαρδικῶν σταυροθολίων (Porter). 11. Θόλος κωδωνοστασίου Παντανάσσης Μυστρᾶ (Millet). 12. Σταυροθόλιο με στρώσεις κεκλιμένες πρὸς τὰ τόξα μετώπου.

τὴν κατάργησι τοῦ ξυλοτύπου. Φαίνεται ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα, στὴ Μικρὰ Ἀσία, εἶχε ἀρχίσει ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ συστήματος⁶³.

Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι στὴν Πόλιν καὶ τὴν περιοχὴ τῆς ἁμεσῆς ἐπίδρασός της,

Σχέδ. 8. Κατασκευὴ σταυροθολίου κατὰ δοκλύς (τομεῖς). Ἁγ. Εἰρήνη Κωνσταντινουπόλεως (κατὰ W. S. George)

ἔχτιζαν πάντοτε τοὺς θόλους μὲ δοκλύς. Ἔχει διαπιστωθῇ ὅτι μερικὰ σταυροθόλια⁶⁴, ἀλλὰ καὶ καμάρες⁶⁵, εἶχαν κατασκευαστῇ μὲ ξυλότυπο, ἂν καὶ τὰ ὑλικά δομῆς τους ἦταν πάντοτε τὰ τοῦβλα⁶⁶ καὶ τὸ ἰσχυρὸ κονίαμα.

63. Ἐπιστολὴ ΚΕ' Γρηγορίου Νύσσης, περὶ τῆς ἀνεγέρσεως μαρτυρίου, P.G., XLVI 1863, 1097. Πρώιμα παραδείγματα θόλων κατασκευασμένων ἀπὸ ἐλαφρὰ στοιχεῖα κατὰ τομεῖς, βλ. εἰς H. Spanner-S. Guyer, Rusâfa, Berlin 1926, σ. 48, εἰκ. 14 καὶ σ. 69, εἰκ. 17.

64. Ὅπως τοῦ Παντοκράτορος, π.χ. Βλ. Van Millingen, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 25.

65. Βλ. Paul Lemerle, Philippos et la Macédoine Orientale, Paris 1945, σ. 457, ὅπου ἡ καμάρα τοῦ νάρθηκος τῆς Βασιλικῆς Β' τῶν Φιλίππων, κατασκευασμένη ἐπὶ τύπου.

66. Βλ. Van Millingen, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 20.

Στην Ἑλλάδα, τὰ πράγματα ἦταν τελείως διαφορετικά. Ὡς τὸ ἔτος 1000, στίς ἐκκλησίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τροῦλλο, ἐπικρατοῦσαν οἱ καμάρες, καὶ μάλιστα οἱ καμάρες οἱ κατασκευασμένες ἀπὸ πέτρα. Ὑπάρχουν καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἐξαιρέσεις, ὅπως στὴν Παναξιιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης⁶⁷, ἀλλὰ ὁ κανόνας ἴσχυσε σχεδὸν πάντοτε. Σὲ ὅλες τὶς ἐκκλησίες, ὅπου τὰ ἐπιχρίσματα (παλιὰ ἢ νεώτερα) ἐπιτρέπουν τὴ μελέτη τῶν θόλων, ἡ χρῆση τῶν λίθων μικροῦ μεγέθους, πρόχειρα λαξεμένων, ἀνάμικτων μὲ λίγα τοῦβλα ἢ σχιστολίθους, ἀποτελεῖ ἀρχὴ γιὰ τὴ δομὴ τῶν καμαρῶν⁶⁸. Ἦδη ὁ Millet εἶχε σημειώσει τὴ σημασία τῶν λίθων γιὰ τὴ θολοδομία τῶν μνημείων τῆς Ἑλλαδικῆς σχολῆς⁶⁹, ἀναφέροντας διάφορα παραδείγματα. Ἀργότερα, τὸν 12ο αἰῶνα, παρουσιάζονται περιπτώσεις κυλινδρικῶν θόλων μὲ λαξευτοὺς θολίτες⁷⁰, κάτι ποὺ παλαιότερα, μόνον στὰ τόξα μετώπου τῶν καμαρῶν μπορούσε κανεὶς νὰ δῇ. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐξέλιξης γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ λόγος ἀργότερα.

Εἶναι, λοιπόν, πάρα πολὺ πιθανόν, ὅτι στὴν Ἑλλάδα ποτὲ δὲν ἀπόφυγαν τοὺς ξυλοτύπους, τουλάχιστον ὡς τὸν 11ο αἰῶνα. Ἡ μελέτη τῶν σταδίων ἐξέλιξης τῆς θολοδομίας, πρὶν ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα, παρουσιάζει ἀνυπέρβλητες δυσκολίες, γιὰτὶ λείπουν καὶ μνημεῖα⁷¹ καὶ γραπτὲς μαρτυρίες. Ἀνάμεσα στὴν ξυλόστεγη παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ἢ τὰ ὑστερορωμαϊκὰ θολωτὰ κτήρια⁷², καὶ στὴν ἐκκλησία τῆς Σκριποῦς (874 μ.Χ.) θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ εἰσαγωγή τοῦ λίθινου θόλου στὴν Ἑλλάδα, κάπου ἴσως ἀπὸ τὴν Ἀνατολή⁷³.

Ἀλλὰ καὶ στὴ δομὴ τῶν σταυροθολίων ἀκολουθοῦν τὴν τοπικὴ παράδοση. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ χρῆση λίθου ἢ πλίνθων, στὴν Ἑλλάδα χρησιμοποιοῦν καὶ πάλι τὸν ξυλότυπο. Παρ' ὅλο ποῦ ἡ μορφή ἔρχεται ἀπὸ τὴν Πόλη, τὴ βλέπουν σὰ διασταύρωση κυλινδρικῶν καμαρῶν καὶ ἐφαρμόζουν ξυλοτύπους. Ἦδη ὁ Choisy εἶχε προσέξει τὴ διαφορὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ τρόπου ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν δακτυλίων, περιγράφοντας τὸ σταυροθόλιο, ὅπου τὰ τοῦβλα ἢ οἱ λίθοι διατάσσονται σὲ σειρὲς κάθετες πρὸς τὰ τόξα μετώπου⁷⁴ (Σχέδ. 7,6), ὅπως ἀκριβῶς ἔχτιζαν μὲ λαξευτοὺς λίθους πολὺ παλαιότερα

67. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παναξιιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α' σ. 122. Ἐδῶ οἱ καμάρες ἔχουν κατασκευασθῇ ἀπὸ τοῦβλα.

68. Στὰ ἐξωρράχια τῶν θόλων τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων Θησείου, κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀναστηλώσεως τὸ 1960, μπορούσε κανεὶς νὰ δῇ τὸν τρόπο κατασκευῆς, μὲ μικρὰ κομμάτια λίθων καὶ τοῦβλα ἐνσφηνωμένα ἀνάμεσα στοὺς μεγαλύτερους λίθους τῶν καμαρῶν. Ἡ ἐνσφηνώση μικρῶν θραυσμάτων στὸ ἐξωρράχιο, δὲν ἀφίνει καμμιά ἀπολύτως ἀμφιβολία γιὰ τὴν χρῆση ξυλοτύπου.

69. Βλ. L'école Grecque dans l'architecture byzantine, σ. 244, 245.

70. Γι' αὐτοὺς γίνεται λόγος σὲ ἄλλη θέση.

71. Πιθανόν ὅμως νὰ ὑπάρχουν μνημεῖα τῆς σκοτεινῆς αὐτῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα ἢ δὲν ἔχουν μελετηθῇ, ἢ δὲν ἔχουν χρονολογηθῇ σωστά. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ μελέτη δύο εἰκονομαχικῶν ἐκκλησιῶν στὴν Νάξο παρουσιάζει μέγιστο ἐνδιαφέρον. Βλ. Α. Βασιλάκη, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', τομ. Γ' (1962/63), σ. 49-59. Καὶ στοὺς δύο ναοὺς (δεύτερο τέταρτο τοῦ 9ου αἰῶνα) οἱ καμάρες ἔχουν κατασκευασθῇ ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους, μὲ ἐλάχιστο κονίαμα. Τῆς ἰδίας ἐποχῆς μνημεῖα ἔχουν ἐπισημανθῇ καὶ στὴ Μάνη (βλ. Ν. Δρανδάκη, Βυζαντινὰι Τοιχογραφίαι τῆς Μέσης Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 1-14).

72. Κατασκευὴ θόλου χωρὶς τύπους ἤδη κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ στὴν Ἑλλάδα. Βλ. G. Millet, École, σ. 216, σημ. 5.

73. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1924, σ. 1-26 καὶ Α.Β.Μ.Ε. τ. ΣΤ' σ. 61.

74. Βλ. Choisy, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 28 καὶ 166. Ἀναφέρει ἀορίστως τὴν ὑπαρξὴ πολυαρίθμων παραδειγμάτων στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ Ἅγιον Ὅρος.

στη Συρία⁷⁵. Στο Δαφνί, ὁ Millet σημείωνε τὴν ἴδια ὁμοιομορφία⁷⁶, ἐνῶ ἀργότερα ἔγιναν γνωστὰ καὶ ἄλλα παραδείγματα⁷⁷. Δυστυχῶς, τὰ ἐπιχρίσματα ποὺ καλύπτουν τὸ ἐσωτερικὸ τῶν περισσοτέρων ἐκκλησιῶν τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰώνα, δὲν ἐπιτρέπουν νὰ διαπιστωθῇ, ἂν γινόνταν παράλληλη ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου τῶν δακτυλίων στὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἂν καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι πολὺ πιθανό⁷⁸.

Εἰδικότερα στὸν Ὅσιο Λουκά, τὰ σταυροθόλια τοῦ προνάου τῆς Παναγίας, κατασκευασμένα λίγο μετὰ ἀπὸ τὰ νευρωτὰ παραδείγματα τῆς ἐκκλησίας, ἔγιναν μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς πρωτεύουσας (Πί ν. 12 γ) ἀποκλειστικὰ μὲ τοῦβλα. Ἡ ἐφαρμογὴ καὶ τῶν δύο τρόπων, σχεδὸν παράλληλα, δὲν βοηθεῖ στὴν διατύπωση συμπερασμάτων. Στὸν Ὅσιο Λουκά, περισσότερο ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλου, θὰ περίμενε κανεὶς τὴ χρῆση τῶν μεθόδων τῆς Πόλης, ἂν καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὸ καθολικὸ καὶ στὸν πρόναο τῆς Παναγίας ὑπάρχουν τὰ μόνα παραδείγματα τῆς ἐφαρμογῆς τους στὴν Ἑλλάδα.

Φαίνεται πάντως ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ξυλοτύπου δὲν ἔχει ὡς ἀφετηρία μόνον τὴν παράδοση. Ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητη, ὅταν ἤθελαν νὰ χρησιμοποιήσουν πέτρες καὶ ὄχι τοῦβλα. Τὸ βάρος ἑνὸς λίθου, ἀσφαλῶς δὲ θὰ ἐπέτρεπε τὴ στήριξή του πάνω ἀπὸ τὸ κενό, ἔστω καὶ μὲ ἰσχυρότατο κονίαμα. Καὶ ὑπάρχουν μερικὰ βέβαια παραδείγματα σταυροθολίων, κατασκευασμένων ἀπὸ λίθους, ὅπως στὸν ναῖσκο τοῦ νεκροταφείου τοῦ Δαφνίου⁷⁹, ποὺ καμμὶαν ἀμφιβολία δὲν ἀφίνουν ὅτι κατασκευάσθηκαν πάνω σὲ πλήρεις ξυλοτύπους. Ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ παραδείγματα ἐνδιάμεσα, ποὺ δείχνουν ὅτι οἱ τεχνίτες τῆς ἐποχῆς πειραματίζονταν σὲ νέες μορφές, ξεκινώντας πάντοτε ἀπὸ τὴ λιθοκτιστὴ καμάρα καὶ τὸν ξυλότυπο : Πρόκειται γιὰ τὸν ἀρκετὰ σπάνιο⁸⁰, ἀλλὰ καὶ ἀσφαλῶς πολὺ ἐνδεικτικὸ, τρόπο ποὺ καλύπτονται τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα δύο σταυροειδῶν ναῶν στὴν Νάξο⁸¹, μὲ κάθετα διασταυρωνόμενες καμάρες (Σχ ἐ δ. 7,9).

75. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 28.

76. Βλ. G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Paris 1899, σ. 60. πίν. XI, 2, 3. Ἐχουν κατασκευασθῇ ἀπὸ πλίνθους. Φωτογραφία μὲ ἐμφανῆ τὸν τρόπο δομῆς, βλ. εἰς «Θρησκ. καὶ Ἡθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια» τ. 3, σ. 1173.

77. Πρόχειρα σημειώνονται : Μονεμβασία, Millet, *École*, σ. 246 (Πίν. 13, α). Ἐξωνάρθηξ Δαφνίου, Ε. Στίκας, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ', τόμ. Γ', πίν. III, 2. Γυναικωνίτης Παρηγορητίσσης Ἁρτης, φωτ. *Le Tourneau* 68a (Coll. H. Études).

78. Μεταγενέστερα παραδείγματα: Μοναστηριακὸς θόλος Εὐαγγελιστρίας Μυστρᾶ, βλ. Α.Β.Μ.Ε. τ. Η' σελ. 112, εἰκ. 8, Σταυροθόλια Νοσοκομείου Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου, Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, ἐκδ. Β' σ. 81, εἰκ. 106.

79. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 147, εἰκ. 177 καὶ G. Millet, *Le Monastère de Daphni*, σ. 23, εἰκ. 18.

80. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ τύπου στὴν Νάξο δὲν εἶναι ἡ μοναδική, γιὰτὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παραδείγματα τοῦ τύπου, βλ. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε., τ. Θ' σ. 159, εἰκ. 81 καὶ σημ. 1. Σ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ προστεθῇ τὸ μεταγενέστερο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Ὁμορφοκκλησιᾶς (Γκάλιστας), (βλ. Ε. Stikas, *Une église des Paléologues aux environs de Castoria*, Byz. Zeit. 51 (1958), σ. 101, εἰκ. Α'), ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας στὴν ἴδια τὴν Πόλη, βλ. J. Ebersolt — A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Paris 1913, Planches, πίν. XXVII, Texte σ. 119. Ὁμοία λύση καὶ στὴν Ἰταλία : (Μιλάνο, St. Satiro), βλ. Paolo Verzone, *L'architettura religiosa dell'alto Medio evo nell'Italia Settentrionale*, Milano 1942, σ. 128, εἰκ. 59. Τὸ μνημεῖο ἀνάγεται σὲ ἀρκετὰ παλαιότερη ἐποχὴ (875 μ.Χ.).

81. Βλ. Γ. Δημητροκάλλη, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Διασορείτου τῆς Τραγαίας Νάξου, Τεχν. Χρον., 217, Αὐγ. 1962, σ. 19, εἰκ. 4. Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ θόλου μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ συνένωση μισοῦ σταυροθολίου καὶ μισοῦ μοναστηριακοῦ θόλου. Στὴ Μικρὰ Ἀσία ἀπαντᾷ μιὰ ἄλλη ἐνδιάμεση λύση μὲ ἀλληλοτεννόμενες κυλινδρικές ἐπιφάνειες, βλ. Th. Wiegand, *Milet*, III, Berlin 1913, πρόσθ. 5, 1 καὶ σ. 55.

Τὰ περιορισμένα οικονομικά μέσα ἐξ ἄλλου, πού κάνουν τὴν ἐφαρμογὴ τῶν πλίνθων στὴ θολοδομία ἄγνωστη σχεδὸν σὲ μερικές ἀπομακρυσμένες ἐπαρχίες, ὁδήγησαν στὴν προτίμηση τῶν καμαρῶν, σὲ συσχετισμὸ καὶ μὲ ἄλλα ἀρχαῖκά ἢ ἀνατολικά στοιχεῖα, π.χ. στὰ Κύθηρα, στὴ Νάξο ἢ στὴ Λακωνία.

Στὴν ἀποδοχὴ τοῦ ξυλοτύπου, σὰν ἀρχῆς, γιὰ τὰ Ἑλληνικά μνημεῖα, ὑπάρχει μιὰ μικρὴ ἀντινομία : τὸ ὑπερυψωμένο σχῆμα, καὶ ἡ κάπως σφαιρική μορφή πού ἔχουν μερικά σταυροθόλια στὴν Ἑλλάδα⁸². Ἡ δυσκολία τῆς κατασκευῆς ἑνὸς σφαιρικοῦ τύπου καὶ ἡ χωρὶς λόγου ὑπερύψωση⁸³ (ἐφ' ὅσον δέχεται κανεὶς ὅτι ἡ μέθοδος τῶν δακτυλίων εἶχε ἐγκαταλειφθῇ), μποροῦν νὰ δώσουν στίς ὑποθέσεις μας ἄλλες κατευθύνσεις.

Πρόκειται, ἀκριβῶς, γιὰ τὴν παραδοχὴ τοῦ Porter⁸⁴ ὅτι, καὶ τὰ σταυροθόλια μὲ κάθετες πρὸς τὰ τόξα μετώπου στρώσεις, μποροῦσαν νὰ γίνουν χωρὶς πλήρεις τύπους. Ὁ Porter μελέτησε τὸ σύστημα σὲ μερικά παραδείγματα στὴν Ραβέννα⁸⁵, ὅπου δὲν ὑπάρχει τὸ σύστημα τῶν παραλλήλων δακτυλίων, κατασκευάζονται ὅμως πάντοτε ἀπὸ τοῦβλα, καὶ εἶναι πάντοτε ὑπερυψωμένα, καὶ παραδέχτηκε ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχουν κατασκευαστῇ μὲ τὴν βοήθεια ἑξὶ ἐλαφρῶν στηριγμάτων, καὶ ὄχι μὲ πλήρη ξυλότυπο⁸⁶. Δυστυχῶς, τὰ ὑπερυψωμένα ἑλληνικά παραδείγματα δὲν εἶναι προσιτὰ ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία, καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς τους δὲ διακρίνεται συνήθως, κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα. Ἔτσι, κανεὶς δὲν ξέρει ἂν ἔχουν γίνει μὲ τὴ μέθοδο τῆς πρωτεύουσας, ἢ μὲ κάθετες πρὸς τὰ μέτωπα στρώσεις, ὅπως πιστοποιοῦσε ὁ Porter στὰ σταυροθόλια τοῦ Ἐξαρχάτου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὸ ὅτι, ὅπου διαπιστώθηκε χρῆση πέτρας, δὲν ὑπάρχει ὑπερύψωση⁸⁷.

Τέλος, θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι, μερικές σύνθετες μορφές σταυροθολίων, ὅπου γίνεται ἐφαρμογὴ καὶ τῶν δύο συστημάτων δομῆς συγχρόνως, μορφές (Σχ ἐδ. 7,7 καὶ 8) πού ἀπαντοῦν σὲ μεταγενέστερα μουσουλμανικά μνημεῖα⁸⁸, φαίνεται πὼς ποτὲ δὲ χρησιμοποιήθηκαν στὴν Ἑλλάδα.

82. Ἀντιστρόφως, ἡ μὴ ὑπερυψωμένη μορφή σταυροθολίων σὲ μεταγενέστερα μνημεῖα, ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, δείχνει τὴν ἐπιμονὴ στὴ χρῆση ξυλοτύπου, ὅπως π.χ. στὸν Μυστρά (G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, Paris 1910, σ. 123, εἰκ. I, 5 Βροντόχι) καὶ στὸ Λεοντάρι (A. Orlandos, *Revue des Etudes Grecques*, XXXIV, ἀριθ. 157, εἰκ. I, 3). Εἶναι τελειῶς ἀδύνατον νὰ κατασκευάσθηκαν τὰ σταυροθόλια αὐτὰ χωρὶς τύπους, κατὰ τομεῖς.

83. Αὐτὸ ἀφορᾷ μόνον τετράγωνα ἐν κατόψει παραδείγματα.

84. Arthur Kingsley Porter, *The construction of Lombard and Gothic vaults*, New Haven 1911, σ. 67.

85. Καὶ μάλιστα στὸν Ἅγιο Βιτάλιο, ὅπως ἀναφέρει στὴν σ. 7. Τὰ Ἑλληνικά παραδείγματα δὲν φαίνεται νὰ τὰ ἐγνώριζε, γιὰτὶ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλλάδα ἀργότερα, στὰ 1923, βλ. *Medieval studies in memory of A. Kingsley Porter*, Cambridge USA 1939, τόμ. I (Πρόλογος). Τὴν ὑπαρξὴ σταυροθολίων κατασκευασμένων μὲ στρώσεις κάθετες πρὸς τὰ τόξα μετώπου, στὴ Ραβέννα, ἔχει σημειώσει καὶ ὁ Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris 1883 σ. 28.

86. Τὰ τέσσερα ἀπὸ αὐτά, παράλληλα πρὸς τὰ τόξα μετώπου, μποροῦσαν νὰ γίνουν κτιστὰ ἀπ' εὐθείας. Βλ. Porter, ἐνθ' ἄνωτ.

87. Ὅπως στὸν ναῖσκο τοῦ νεκροταφείου Μονῆς Δαφνίου καὶ τὸ ἰσόγειο τοῦ ναῖσκου τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σημειῶνω ὅτι στὴν ἀραβονορμανδικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Σικελίας ὑπάρχουν λίθινα σταυροθόλια ἰσχυρῶς ὑπερυψωμένα (S. Cataldo καὶ κωδωνοστάσιο Μαρτοράννας στὸ Παλέρμο).

88. Marguerite Rumpier, *La coupole dans l'architecture Byzantine et Musulmane*, Strasbourg 1956, σ. 75 (Μαυσωλεῖον Malih Ayyoul, Τέμενος Isa Ἐφέσου), Kurt Erdmann, *Das Anatolische Karavanseray*, Berlin 1961, εἰκ. 346 καὶ Text. σ. 185, καὶ L. Hauteceur, *Les mosquées du Caire*, Paris 1935, σ. 253, πίν. 62, 222.

Στήν εξέταση τῶν λίγων παραδειγμάτων ἐνισχυμένων σταυροθολίων, ἡδη ἔχει σημειωθῇ ὅτι ὅλα ἔχουν κατασκευαστῇ μὲ λίθους ἢ τοῦβλα διατεταγμένα κάθετα πρὸς τὰ τόξα μετώπου, καὶ ὄχι μὲ δακτυλίου. Ἐάν καὶ τὸ σταυροθόλιο, ὡς μορφή, εἰσάγεται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν Πόλη, στὰ μνημεῖα αὐτὰ τουλάχιστον ἡ κατασκευή ἀκολουθεῖ τὸν πατροπαράδοτο Ἑλληνικὸ τρόπο, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχε ἀνάγκη ξυλοτύπου.

Μπορεῖ, τώρα, κανεὶς νὰ περιορίσῃ τὸ πρόβλημα ποὺ ἔχει τεθῇ, ὡς ἐξῆς: Δεδομένης τῆς μεθόδου κατασκευῆς, μὲ στοιχεῖα διατεταγμένα κάθετα πρὸς τὰ τόξα μετώπου, μήπως οἱ νευρώσεις ἐπιτρέπουν τὴν κατάργηση τοῦ ξυλοτύπου ἢ τὴν ἀπλουστευσή του;

Ἡ ἀπάντηση, νομίζω, ὅτι εἶναι θετική. Αὐτὸ δίνει μιὰ πολὺ ἱκανοποιητικὴ δικαιολογία στὴν ἀρχικὴ ὑπόθεση, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων αἰτίων στὴ δημιουργία τῆς μορφῆς.

Πράγματι, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ δομὴ τοῦ σταυροθολίου ἀρχίζει μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν δύο διαγωνίων νευρώσεων, αὐτοφερομένων καὶ ἰσχυρῶν⁸⁹, ὅλες οἱ δυσκολίες μπορούσαν νὰ υπερπηδηθοῦν.

Ἐάν τὸ διαθέσιμο ὕλικὸ ἦταν οἱ ἀργοὶ λίθοι ἢ οἱ σχιστόπλακες (ὅποτε ὁ ξυλότυπος ἦταν ἀπαραίτητος), εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἐφαρμόσουν τύπο τοῦ ἐνὸς τετάρτου μόνον τῆς ἐπιφανείας τοῦ σταυροθολίου, ποὺ θὰ τὸν χρησιμοποιοῦσαν τέσσερις φορὲς. Εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ μεγάλου σταυροθολίου τοῦ ὀκταγωνικοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ὁσίου Λουκά.

Ἐάν, πάλι, διέθεταν τοῦβλα, τότε εὐκολώτατα, ἀνάμεσα στὰ τόξα μετώπου καὶ στίς νευρώσεις, μπορούσαν νὰ τὰ στηρίξουν μὲ τὴ βοήθεια ἰσχυροῦ κονιάματος, χωρὶς τύπο, ἢ χρησιμοποιώντας ἓνα ἀπλὸ πρόχειρο στήριγμα. Ἦδη, στὰ Καμπιά, ἡ διάταξις τῶν τοῦβλων, ὄχι ἀπολύτως καθέτων πρὸς τὰ τόξα μετώπου, ἀλλὰ λίγο λοξῶν, ἐνισχύει τὴν ἄποψη, ὅτι ἔχουν τοποθετηθῇ, ἀκριβῶς μ' αὐτὸν τὸν τρόπο⁹⁰ (Σχέδ. 7, 12).

Ἡ μικρὴ ὑπερύψωσις ποὺ παρουσιάζουν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐνισχυμένα παραδείγματά μας ἐρμηνεύεται ἀπόλυτα μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῶν προηγουμένων. Πράγματι, τὸ πρῶτο βῆμα τῆς κατασκευῆς, ἡ δομὴ τῶν αὐτοφερομένων διαγωνίων νευρώσεων, ἀπλουστευόταν πολὺ, ἂν ἡ χάραξίς τους ἦταν κυκλική καὶ ὄχι ἐλλειπτική. Ἀλλὰ ἡ κυκλικὴ χάραξις προϋποθέτει ἀκριβῶς τὴν ὑπερύψωσις τοῦ σταυροθολίου.

Καταλήγει, λοιπόν, κανεὶς σὲ συμπέρασμα σχετικὰ ἀπλό. Οἱ τεχνίτες τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἀκολουθώντας μιὰ παλιὰ παράδοσις θολοδομίας, κατασκευάζουν γιὰ πρώτη φορά, μιὰ ἐκ τῶν ἔξω εἰσαγόμενῃ μορφῇ, τὸ σταυροθόλιο, καὶ ὑπερπηδοῦν τὴ δυσκολία τῶν ξυλοτύπων ἐφαρμόζοντας μιὰ πρωτότυπὴ μέθοδο δομῆς, μὲ νευρώσεις.

Ἡ σκέψις αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἄλλα δεδομένα.

89. Σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ σταυροθόλια τῶν Καμπιῶν, ὅπου οἱ νευρώσεις σχηματίζονται ἀπὸ μονὰ τοῦβλα, φαίνεται κάπως ἀπίθανο ὅτι τίς κατασκεύασαν αὐτοφερόμενες ἐξ ἀρχῆς.

90. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ πράγματος εἶναι ἀπλή: Ὁ τεχνίτης εὐκολυνόταν περισσότερο νὰ στηρίξῃ τὰ τοῦβλα στὴ θέσις ἐκείνῃ τῆς νευρώσεως ποὺ παρουσιάζει μικρότερη κλίση. Πλησιάζοντας τὸν ἄξονα, ὅπου ἡ κλίσις μηδενίζοταν, στηρίζε σταθερότερα τίς κάθετες στρώσεις. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὰ δυτικὰ σταυροθόλια. Βλ. Porter, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 9, εἰκ. 8. Εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὸ ἄλλωστε ὅτι στὸ ὑπόγειο τοῦ ναῖσκου τοῦ κωδωνοστασίου, ὅπου ἐγίνε χρῆσις ξυλοτύπου, δὲν παρατηρεῖται ἡ διάταξις αὐτῇ.

Είναι γνωστές οί περιπτώσεις σφαιρικών θόλων, όπου εγκάρσια τόξα, απλούστευαν το θέμα των ξυλοτύπων. Στόν Ἀσώματο τῆς Μάνης, ἡ ἔλλειψη ξύλου ὁδήγησε σὲ ἀνάλογη λύση⁹¹ μὲ χωνευτὲς διασταυρωμένες νευρώσεις, μερικὰ χρόνια πρὶν⁹², καὶ στόν μεγάλο ναὸ τῶν Χριστιάνων στὴν Τριφυλλία μὲ τόξα μὴ προέχοντα⁹³, σὲ κατασκευὴ ἐξαιρετικῆς λεπτότητος, ὑπερπηδοῦσαν τὶς δυσκολίες τοῦ ἐλλειπτικοῦ ξυλοτύπου⁹⁴ διαιρώντας τὴν ἐπιφάνεια τοῦ θόλου σὲ ὀκτὼ μικρὰ τμήματα ποὺμποροῦσαν νὰ συμπληρωθοῦν μὲ τὴ βοήθεια ἐλαφρῶν στηριγμάτων (Πί ν. 15, α,β). Ἡ μέθοδος αὐτὴ τοῦ χωρισμοῦ τῶν μεγάλων ἐπιφανειῶν σὲ μικρότερες, γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς δομῆς, ἔχει μακρινά, ὄχι ὅμοια, ἀλλὰ ἀνάλογα παραδείγματα, στὴν παλαιοχριστιανικὴ⁹⁵ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ⁹⁶. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ ὑπάρχουν νευρώσεις ἢ ἀπλῶς δημιουργοῦνται διάχωρα, ποὺ παρουσιάζουν αὐτονομία⁹⁷ κατασκευῆς.

Ἡ σύλληψη τῆς ἐννοίας τῆς νευρώσεως, ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς, στὴν εἰδικὴ περίπτωσιν τῶν σταυροθολίων χωρὶς κανένα παλαιότερο πρότυπο, φαίνεται, ἔτσι, πάρα πολὺ πιθανή. Εἶναι γεγονὸς ἄλλωστε ὅτι, ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα, ἐφάρμοζαν τὴ λύσιν αὐτὴ σὲ τρούλλους, ὅπως στὴν ἴδια τὴν Ἀγία Σοφία⁹⁸ π.χ. Ἀλλὰ γι' αὐτὸ ξαναγίνεται λόγος ἀργότερα.

Παράλληλη θέση γιὰ τὴν πρώτη δημιουργία τοῦ ἐνισχυμένου σταυροθολίου, τῆς ἐξέλιξης τῶν κατασκευαστικῶν τρόπων ἔχει ἀναπτυχθῇ ἀπὸ τὸν Porter, ὅταν ἤθελε νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἐμφάνισιν τῶν βεργίων στὴ Λομβαρδικὴν ἀρχιτεκτονικὴ, στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνα. Ἡ ἔλλειψη ξύλου καὶ ἡ προσπάθεια κατάργησης τῶν ξυλοτύπων ἦταν, κατὰ τὸν Porter, οἱ μόνοι λόγοι ποὺ ὁδήγησαν στὴ δομὴ τῶν νευρώσεων⁹⁹. Ἡ θεωρία ἔχει ἀμφισβητηθῇ, ἀλλὰ ἓνα πλῆθος ἀξιολόγων παρατηρήσεων τὴν κάνουν νὰ μὴ χάνη ποτὲ τὴ σημασίαν της. Ἔτσι, στοὺς κατασκευαστικοὺς λόγους ὁ Porter προσθέτει πῶς οἱ διαγώνιες νευρώσεις ἐκτὸς τοῦ ὅτι χρησίμευσαν σὰν συνεχῆς τύπος, αὐξάνουν τὴν ἀντοχὴ τοῦ σταυροθολίου στὰ κρίσιμα σημεία τῶν ἀκμῶν του καὶ δὲν ἐπέτρεπαν τὴν παραμόρφωσίν του¹⁰⁰. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἀκόμα ὅτι, τὰ πρῶτα ἐνισχυμένα σταυροθόλια τῆς Λομβαρδίας εἶχαν καὶ ἄλλα κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ ἑλληνικὰ παρα-

91. Βλ. R. Traquair, *The churches of western Mani*, BSA (XV 1908-1909), σ. 185 καὶ πίν. XI, XIII (1) καθὼς καὶ G. Millet, *École*, σ. 250. Οἱ νευρώσεις διαμορφώνονται μὲ μεγάλες πλάκες καὶ ὅλη ἡ κατασκευὴ ἔχει γίνῃ μὲ λίθους.

92. A. Megaw, *Byzantine Architecture in Mani*, BSA XXXIII (1932-1933), σ. 154 καὶ 162.

93. E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, εἰκ. 16, 17, σ. 25. Ἡ κατασκευὴ τῶν νευρώσεων ἐκ τῶν προτέρων, ἔκανε πολὺ εὐκόλῃ τὴ συμπλήρωσιν τοῦ θόλου καὶ ἔδινε στόν τεχνίτη τὴ δυνατότητα ποικίλων λύσεων καὶ τῆς διαμορφώσεως κοσμητικῶν σχημάτων μὲ τοῦβλα (βλ. Πί ν. 15, α).

94. Πρόκειται γιὰ μία μορφή ποὺ εἰσάγεται καὶ πάλι ἐκ τῶν ἔξω (Ἀνατολή), βλ. E. Stikas, *ἐνθ'* ἄνωτ. σ. 44. Πάντως καὶ γιὰ σφαιρικὰς ἀσπίδες ἐπίσης τὴν ἴδια λύσιν ἐφαρμόζουν (Πί ν. 15, β).

95. Βλ. Diehl, *Le Tourneau, Saladin, Monuments Chrétiens de Salonique*, Paris 1918. Text. σ. 83, 84 εἰκ. 39, καὶ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης*, Ἀθήναι 1952, πίν. 14.

96. Βλ. A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, πίν. XIV, 1 Spalato, 2, 3, Θεσσαλονίκη.

97. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο στὴν Ἀρμενικὴ ἢ τὴν Περσικὴ θολοδομία. Ἀλλὰ γι' αὐτὰ γίνεται λόγος ἀργότερα.

98. Βλ. πρὸχειρα τὸ ἀναλυτικὸ σχέδιο τοῦ H. Prost εἰς J. Ebersolt, *Monuments d'Architecture byzantine*, Paris 1934, πίν. XXVIII.

99. Βλ. Arthur Kingsley Porter, *The Construction...* passim.

100. Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 14, 15, 16.

δείγματα : Τὴν κατασκευὴ μὲ στρώσεις, κάθετα πρὸς τὰ τόξα μετώπου, καὶ τὴ χρῆση λίθου.

Ὅλα ὅσα ἔχουν προηγηθῇ, μποροῦν νὰ στηρίξουν τὴν ὑπόθεση τῆς δημιουργίας τῶν νευρώσεων στὰ σταυροθόλια γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν τρόπων δομῆς. Δὲν ὀδηγοῦν, ὅμως, στὴν ἄποψη, ὅτι προέκυψαν ἀπὸ ἀπόλυτην ἀνάγκη. Ἀσφαλῶς, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες λύσεις ποὺ ἐφαρμόστηκαν σὲ ἄλλες περιπτώσεις, καὶ ποὺ γιὰ ἀγνώστους λόγους δὲν θέλησαν νὰ τὶς χρησιμοποιήσουν ἐδῶ. Ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν καὶ μερικὰ ἐπιχειρήματα ποὺ μποροῦν ν' ἀντιταχθοῦν στὴν ὑπόθεση ποὺ ἀναπτύχθηκε προηγουμένως.

Κατ' ἀρχὴν, παρατηρεῖ κανεὶς, ὅτι ἦταν εὐκόλο νὰ κατασκευάσουν τὶς ἴδιες νευρώσεις μὴ προέχουσες. Συγκρίνοντας τὴ μορφή ποὺ ἔχουν στὰ Καμπιά, μὲ τὰ παραδείγματα τοῦ Ὁσίου Λουκά, διαπιστώνει κανεὶς διαφορετικὴ μέθοδο στήριξης τῶν καθέτων πρὸς τὰ μέτωπα στρώσεων καὶ τὴ δυνατότητα ἐνσωμάτωσης τῶν νευρώσεων. Στους σφαιρικοὺς θόλους, ποὺ ἔχουν ἄμεσην ὁμοιότητα μὲ τὰ ὑπερυψωμένα σταυροθόλια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὕλικά, συναντιοῦνται νευρώσεις, ἄλλοτε προέχουσες καὶ ἄλλοτε ὄχι, καὶ αὐτό, ἀκριβῶς, δείχνει τὴν ἐξαιρετικὴν ἀνυση μὲ τὴν ὁποία οἱ βυζαντινοὶ χειρίζονταν τὸ θέμα τῶν θολωτῶν στοιχείων. Ἔτσι, στὸν Ἀσώματο τῆς Μάνης¹⁰¹ ἀποκλειστικὰ μὲ λίθους, καὶ στοὺς Χριστιάνους¹⁰² μὲ τοῦβλα καὶ λαξευτοὺς πωρολίθους, κατασκευάζουν χωνευτὲς τὶς νευρώσεις, ἐνῶ στὴν Κύπρο¹⁰³ ἀκριβῶς ὅμοιες ἀλλὰ προέχουσες (Πίν. 14, α) ὅπως καὶ στὰ μνημεῖα τῆς σχολῆς τῆς Πρωτεύουσας, ὅπου διατηροῦν τὸν παλαιὸ τύπο τοῦ νευρωτοῦ τροῦλλου¹⁰⁴. Στὴν Καππαδοκία, τέλος, σὲ ἓνα ναὸ λαξεμμένο στὸ βράχο, διαμορφώνουν σταυροειδεῖς νευρώσεις σὲ τυφλὸ τροῦλλο, χωρὶς κανένα δομικὸ νόημα¹⁰⁵ (Σχέδ. 9). Καὶ ἂν ἀκόμα δὲν ὑπάρχει ἄμεση σχέση χρονικὴ ἢ τοπικὴ σ' αὐτὰ τὰ παραδείγματα, γίνεται προφανὴς ἡ πολυμέρεια τῶν λύσεων, ποὺ μποροῦσαν νὰ δώσουν οἱ βυζαντινοὶ τεχνίτες, στὸ ἴδιο θέμα.

Ἐνα δεῦτερο ἀρνητικὸ ἴσως ἐπιχείρημα εἶναι ὅτι ἡ ἐκ τῶν προτέρων, κατασκευὴ τῶν νευρώσεων σὲ ἓνα ὑπερυψωμένο σταυροθόλιο, θὰ ἦταν πολὺ δύσκολη, γιατί θὰ ἀπαιτοῦσε τὴ δομὴ ἑνὸς τόξου ἐλλειπτικοῦ. Δὲν εἶναι γνωστὸ πῶς ἐπέτυχαν τὰ ἐλλειψοειδῆ τόξα τοῦ ναῖσκου τοῦ κωδωνοστασίου, τοῦ φωτανάματος καὶ μερικῶν παραδειγμάτων τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Ἡ διάταξη τῶν τοῦβλων, πάντως, μαρτυρεῖ καὶ ἐδῶ τὴν χρῆση τύπου· καμμία ἀπόκλιση πρὸς τὴν ὀριζοντίαν διεύθυνση δὲ μᾶς βοηθεῖ νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ἐγιναν χωρὶς κάποιο στήριγμα.

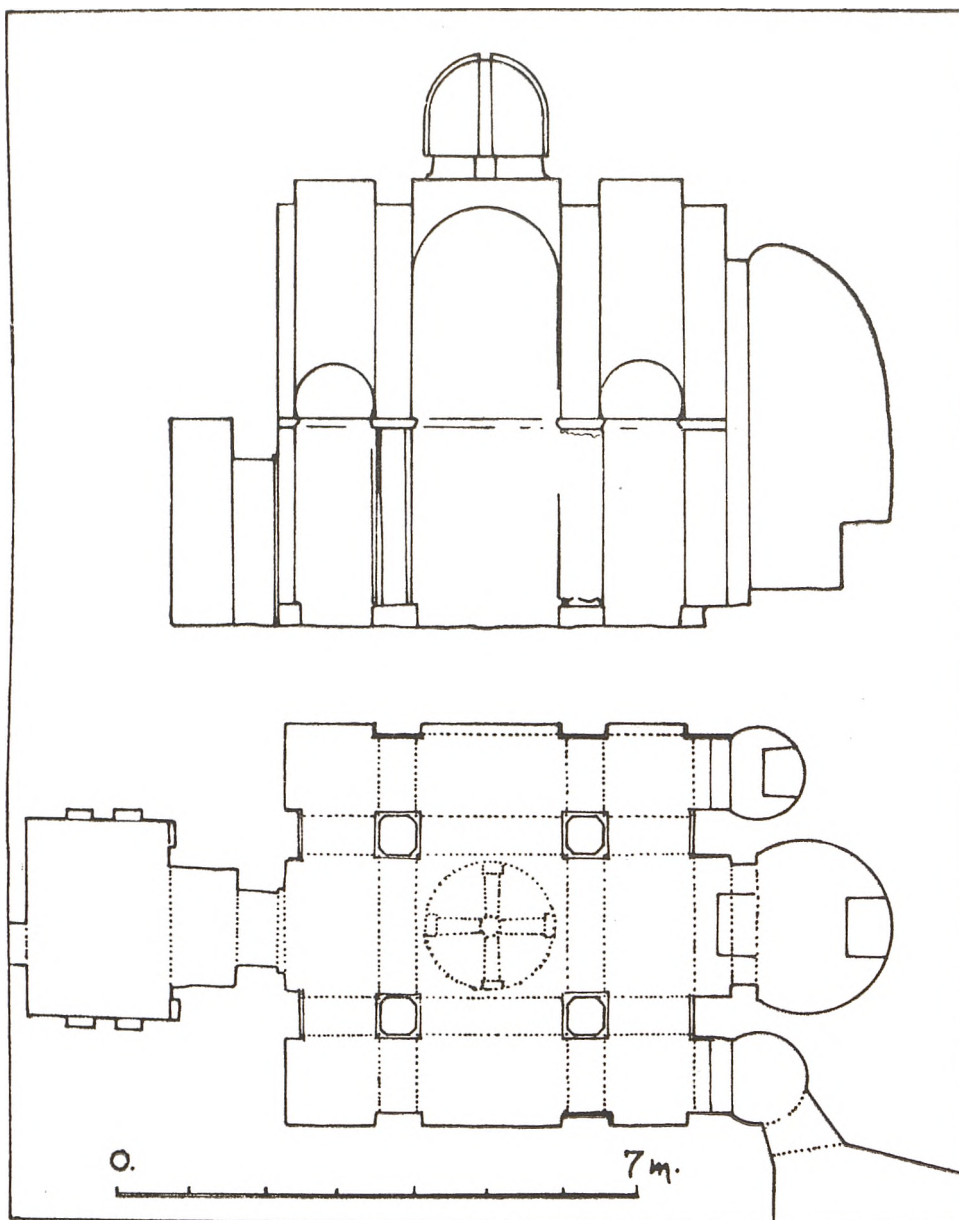
101. R. Traquair, BSA XV (1908-1909) πίν. XI, XIII (1) καὶ σ. 185.

102. E. Stikas, L'église byzantine de Christianou, σ. 25 εἰκ. 16 καὶ 17, καὶ M. Rimpler ἐνθ' ἄνωτ. σ. 59 εἰκ. 86.

103. Γ. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Α.' Ἀθῆναι 1935, εἰκ. 8 (τροῦλλος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα ἐν Ἀμμοχώστῳ) καὶ πίν. 16β, 18α.

104. Ναοὶ Κωνσταντινουπόλεως (βλ. Ebersolt-Thiers, Les églises de Constantinople, πίν. XXIII, XXV, XL, XLII, XLIV) καὶ F. W. Deichmann, Studien zur Architektur Konstantinopels, Baden-Baden 1956, σ. 33, Χίου (A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, πίν. 10, 11) Θεσσαλονίκης καὶ Φιλίππων (P. Lemerle, Philippos, Paris 1945, πίν. LXVI, LXVII).

105. Guillaume de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1935 - 1936 πίν. 137. (Matcham, Bezir Khané) καὶ texte, τόμ. I σ. 205, τόμ. II, p. 411.

Σχέδ. 9. Matcham Καππαδοκίας. Bezir Khané. Κάτοψη και τομή τοῦ παρεκκλησίου.
Κατά G. de Jerphanion

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ θέματα τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τῶν σταυροθολίων καὶ τὶς εὐκολίες ποὺμποροῦσαν νὰ δώσουν οἱ νευρώσεις, θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν καὶ μερικὲς ἄλλες ὑποθέσεις, σχετικὲς πάντοτε μὲ τὴ στατική καὶ τὴ δομικὴ τους μορφή. Οἱ ὑποθέσεις αὗτὲς πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλειστοῦν· κρίνονται πολὺ ἀνεπαρκεῖς γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς γένεσης τῶν νευρώσεων.

Τὸ μεγάλο μέγεθος, ἢ τὰ μεγάλα ὑπερκείμενα φορτία ποὺ θὰ ἐπέβαλαν τὴν ἐνίσχυση τοῦ σταυροθολίου π.χ., δὲμποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀνάγκη τῶν νευρώσεων. Στὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, ὑπάρχουν σταυροθόλια πολὺ μεγαλύτερα¹⁰⁶ χωρὶς νευρώσεις, καὶ σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ παραδείγματα ποὺ ἐξετάζονται, τὰ ὑπερκείμενα φορτία εἶναι πάντοτε μέτρια¹⁰⁷. Ἀπλὴ καὶ συνηθισμένη εἶναι ἡ διάταξη τῶν σταυροθολίων αὐτῶν, σὲσχέση μὲ γειτονικοὺς θόλους, καὶ αὐτὸ ἀποκλείει τὴν ὑποψία τῆς διαμόρφωσης τῶν νευρώσεων, γιὰ εἰδικoὺς λόγους ἀντωθήσεων ἢ ἀντιστηρίξεων. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερα ἂν ἐξεταστῇ τὸ θέμα, δὲν ὀδηγεῖ σὲ θετικὲς ἐνδείξεις: Οἱ Βυζαντινοί, κατέχοντας τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν φορέων¹⁰⁸ καὶ ἐπιτυγχάνοντας, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἰσχυρῶν κονιαμάτων ποὺ ἐχρησιμοποιοῦσαν μονολιθικὲς σχεδὸν κατασκευές¹⁰⁹, ἐφάρμοζαν πάντοτε τὸ σταυροθόλιο σὰν θόλο ποὺ ἔδινε ἐντοπισμένες ὠθήσεις¹¹⁰, ἄσχετ' ἀπὸ τὸ ἂν εἶχε νευρώσεις ἢ ὄχι.

Μιὰ ἀκόμα ὑπόθεση, σχετικὴ μὲ τὶς κατασκευές, θὰ ἦταν ὅτι οἱ νευρώσεις τῶν σταυροθολίων σὰν ἀρχή, ξεκίνησαν ἀπὸ τὶς ἐγκάρσιες ἐνισχύσεις τῶν κυλινδρικών θόλων, τὰ σφενδόνια, ποὺ ἀπλῶς τοποθετήθηκαν διαγώνια καὶ ὄχι κάθετα πρὸς τὶς γενέσεις τους. Ἕνας τέτοιος συσχετισμός, πάλι προκειμένου περὶ τῶν λομβαρδικῶν βεργωτῶν σταυροθολίων, ἔχει ἤδη γίνῃ¹¹¹, καὶ οἱ ἐνισχυτικὲς ζώνες θεωρήθηκαν ἕνα εἶδος νευρώσεων. Καὶ ναὶ μὲν οἱ Βυζαντινοὶ ἔκαναν σημαντικὴ χρῆση τῶν σφενδονίων¹¹² ποὺ στηρίζονταν σὲ ἰσχυρὰ ποδαρικά, ἢ σὲ παραστάδες, ἢ καὶ σὲ προβόλους ἀκόμα¹¹³, ἀλλὰ στὶς περιπτώσεις ποὺ ἐξετάζονται ἐδῶ οὔτε τίθεται θέμα πρόσθετης ἐνισχύσεως¹¹⁴

106. Βλ. Schultz-Barnsley, ἐνθ' ἄνωτ. πίν. I. Δυστυχῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μελετηθῇ ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν σταυροθολίων αὐτῶν.

107. Μὲ μοναδικὴ ἴσως ἐξαίρεση τοῦ σταυροθολίου τοῦ φωτανάματος ποὺ ὑποστήριζε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μία ψηλὴ καπνοδόχο. Ἀλλὰ καὶ πάλι τὰ φορτία δὲν θὰ ἦταν πολὺ μεγάλα.

108. Βλ. Π. Μιχαήλ, Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, Ἀθήναι 1946, σ. 169 καὶ τοὺς ἐκεῖ συσχετισμοὺς μὲ τὸν Choisy, βλ. ἐπίσης Μ. Rumppler, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 71.

109. Βλ. Π. Μιχαήλ, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 51 καὶ 56.

110. Βλ. Μ. Rumppler, ἐνθ' ἄνωτ. Στατικὴ μελέτη τῆς ἀναλύσεως τῶν δυνάμεων στὰ βυζαντινὰ σταυροθόλια βλ. εἰς P. Forchheimer καὶ J. Strzygowski, Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel, Wien 1893, σ. 131, βλ. ἐπίσης τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις εἰς Pol. Abraham, ἐνθ' ἄνωτ. passim.

111. Βλ. Paolo Verzone, L'origine della volta lombarda a nervature. Atti del IV Convegno Nazionale di Storia dell'Architettura, Milano 1939, XVII, σ. 53-64. Στὴν ἀνάλυση τῆς περιπτώσεως τῶν ἐνισχυτικῶν τόξων ἀναφέρονται καὶ οἱ βυζαντινὲς κατασκευές, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 53.

112. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Σφενδόνιον, ΕΕΒΣ, τ. ΚΗ', (1958), σ. 403.

113. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, ABME τ. Ζ' (1951), σ. 157, εἰκ. 4, G. Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919, σ. 58, εἰκ. 47.

114. Μία περίπτωση πρόσθετης ἐνισχύσεως εἶναι ἴσως τὰ διασταυρωνόμενα σφενδόνια τοῦ ναοῦ τῆς Νόννας στὴν Δαλματία, ὅπου πάνω ἀπὸ τὸν τροῦλλο ὑψώνεται πύργος. Βλ. T. G. Jackson, Dalmatia, Oxford 1887, σ. 342, πίν. IX, καὶ F. Benoit L'architecture: L'occident Médiéval du Romain au Romain, Paris 1933, σ. 84, εἰκ. 60. Μία ἀκόμη περίπτωση ἐνισχύσεως σφαιρικοῦ θόλου μὲ διασταυρωνόμενα τόξα (15ος αἰὼν) ἔχει σημειωθῇ στὴν Κρήτη. Βλ. Κ. Δ. Καλοκύρη, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κρήτης, Παναγία τῆς Κριτσᾶς, Κρ. Χρον. 6 (1952), σ. 215, 218, 220.

ούτε υπάρχει προφανής συγγένεια τῶν μορφῶν καὶ τῶν κατασκευῶν : Οἱ στενὲς ὁλόσωμες μετὰ τὸ θόλο νευρώσεις δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μετὰ τὰ μεγάλου πλάτους ἐνισχυτικά τόξα. Ἐξ ἄλλου, οἱ ὑπερυψώσεις τῶν σταυροθολίων τοὺς δίνουν τελείως διαφορετικὸ χαρακτῆρα ἀπὸ τὶς καμάρες. Ἡ μορφολογικὴ συγγένεια τῶν πολλαπλῶν ἐνισχυτικῶν τόξων τῶν ναῶν τῆς Ἀρμενίας μετὰ τοὺς κίονες τῶν γοθικῶν μητροπόλεων ποὺ ἔχουν ἤδη σημειωθῇ¹¹⁵, καὶ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ νέες κατευθύνσεις στὶς ἔρευνες τὶς σχετικὲς μετὰ τὴν ἀρχὴ τῶν νευρώσεων, νομίζω πὼς δὲν ἔχει τίποτε ἀνάλογο στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, οὔτε στὴν Ἑλλάδα, οὔτε στὴν πρωτεύουσα.

Ἡ ὑπόθεση, τέλος, ὅτι ἡ νεύρωση δὲν ἦταν παρὰ ἓνα εἶδος ἀρμοκαλύπτρου, ποὺ διαμόρφωνε τὴ γραμμὴ τῆς ἀλληλοτομίας τῶν κυλινδρικῶν ἐπιφανειῶν (ὑπόθεση διατυπωμένη ἤδη γιὰ μίαν ἀπὸ τὶς ἐρμηνεῖς τῆς ἀφετηρίας τοῦ *ogive*¹¹⁶), δὲ φαίνεται νὰ εὐσταθῇ στὴν περίπτωσιν τῶν βυζαντινῶν παραδειγμάτων. Ἡ δυσκολία τῆς διαμόρφωσης μιᾶς ἀκμῆς δὲν ὑφίστατο, ὅταν γινόταν χρῆσις τοῦ βλῶν· ὅταν, πάλι, ἔχτιζαν μετὰ πέτρες, μπορούσαν νὰ τὶς ἀπολαξεύσουν κατάλληλα (ὅπως σὲ μεταγενέστερα ἀπλᾶ σταυροθόλια). Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐπίδειξις γυμνῆς ἐπιφανείας, χωρὶς ἐπιχρίσματα, ποὺ θὰ ἐπέβαλε τὴν ἐπιμελημένη διαμόρφωσιν τῶν ἀκμῶν ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ὑλικά δομῆς, ἦταν σχεδὸν ἄγνωστη σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς.

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο, τὸ σχετικὸ μετὰ τὴ δομὴ καὶ τὴν ὑπόθεσιν τῆς γένεσος τῶν νευρώσεων ὀφειλομένη σὲ κατασκευαστικοὺς λόγους, μπορεῖ νὰ δεχτῇ κανεὶς ὅτι πραγματικά, εἶναι πάρα πολὺ πιθανὸν τὰ νευρωτὰ βυζαντινὰ σταυροθόλια νὰ προέκυψαν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ. Χωρὶς αὐτὸ ν' ἀποκλείῃ ἄλλους λόγους καὶ ἄλλες αἰτίες, στὶς ὁποῖες θὰ στραφοῦν οἱ ἀναζητήσεις μας, τὸ συμπέρασμα φαίνεται ἀρκετὰ λογικὸ καὶ αἰτιολογημένο. Καὶ ἀκόμα φαίνεται πολὺ ἀπλό, ἂν λογαριάσῃ κανεὶς τὴν εὐστροφίαν καὶ τὴν καθαρὴν σκέψιν ποὺ χαρακτηρίζε τοὺς Ἑλληνες τεχνίτες στὸν Μεσαίωνα, ιδιότητες ποὺ εἶχαν δείξει στὴ λύσιν πλήθους ἄλλων κατασκευαστικῶν προβλημάτων.

115. Βλ. J. Strzygowski, *Asiens Bildende Kunst*, Augsburg 1930, σ. 425, εἰκ. 436, 437. Τοῦ ἰδίου, *Kleinasien*, Leipzig 1903, σ. 208, καθὼς καὶ G. Millet, *L'école grecque*, σ. 80.

116. Βλ. J. A. Brutails, *Précis d'Archéologie du Moyen - Age*, Toulouse-Paris 1923, σ. 133.

IV. ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΩΝ ΛΟΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΟΡΦΗΣ

“Υστερ’ από τὴν ἔρευνα τῆ σχετικῆ μετ’ τὴ γένεση τοῦ σταυροθολίου με νευρώσεις, γιὰ λόγους κατασκευῆς, θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστῇ κατὰ πόσον τὰ παραδείγματά μας θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν σὰν ἐκδήλωση μιᾶς καλλιτεχνικῆς πρωτοτυπίας, δηλ. μιᾶς πρωτοτυπίας ποὺ δὲν ἔχει σχέση μετ’ τὶς ἀνάγκες δομῆς ἢ τὰ ὑλικά, ἀλλὰ μᾶλλον μετ’ τὶς μορφές καθ’ αὐτές, καὶ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου.

Ἡ μεγάλη σημασία ποὺ πῆραν τὰ βεργωτὰ σταυροθόλια στὴ δυτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ λίγο ἀργότερα, καὶ ἡ καθιέρωσή τους σὰν τὰ βασικώτερα στοιχεῖα γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς αἰσθητικῆς ἐντύπωσης στὸ γοτθικὸ ρυθμό, ὀδηγοῦν κατ’ ἀρχὴν σὲ μιὰ τέτοιαν ὑπόθεση. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ μία σειρὰ ἀπὸ βάσιμες ἀντιρρήσεις πείθει, στὸ τέλος, ὅτι καὶ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθῇ.

Κατ’ ἀρχὴν, παρατηρεῖ κανεὶς, ὅτι τὰ βυζαντινὰ νευρωτὰ σταυροθόλια δὲν παίρνουν στὴ γενικὴ σύνθεση τοῦ κτηρίου, μιὰ θέση τέτοια ποὺ νὰ δικαιολογῇ τὴν πρωτοτυπία. Δὲν ἔχομε ἐδῶ, με κανέναν τρόπο, μιὰ ἰδέα παράλληλη μετ’ ἐκείνη τῆς Λομβαρδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς¹¹⁷ ὅπου, μετὰ ἀπὸ μερικοὺς πειραματισμοὺς, μία σειρὰ ἀπὸ ἐνισχυμένα σταυροθόλια, θὰ καλύψει ὁλόκληρο τὸ μεσαῖο κλῖτος τοῦ ναοῦ, δίνοντας νέο χαρακτῆρα στὸ σύνολο. Ἐδῶ, τὰ παραδείγματά μας περιορίζονται ἄλλοτε στὸν κυρίως ναὸ (Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκά), ἄλλοτε στὰ ὑπόγεια (ναῖσκος τοῦ κωδωνοστασίου) καὶ ἄλλοτε σὲ ἀσήμαντα μοναστηριακὰ κτίσματα (φωτάνημα).

Ἀργότερα γενικεύονται (στὸν Ἅγιο Νικόλαο), χωρὶς πάλι νὰ παίρνουν ἰδιαίτερο τονισμό· χρησιμοποιοῦνται στὶς ἴδιες θέσεις καὶ μετ’ τὴν ἴδια διάταξη ποὺ ἔχουν στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς κοινὰ σταυροθόλια. Τὸ πρᾶγμα δείχνει ἀκόμη πιὸ ἀπίθανο, ἂν λογαριάσει κανεὶς ὅτι, παράλληλα καὶ σὲ μέρη τῶν κτηρίων περισσότερο ἐμφανῆ, ἐφαρμόζουν τὰ συνηθισμένα ὑπερψωμένα καὶ μὴ, σταυροθόλια¹¹⁸.

Ἡ σκέψη αὐτὴ, ἀπομακρύνει, ἐπίσης, τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἀσάφεια τῆς μορφῆς ποὺ προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ τρόπου κατασκευῆς κατὰ τομεῖς, ὀδήγησε στὴν ἐγκατάλειψή του, καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῶν ξυλοτύπων ἢ τῶν νευρώσεων. Στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, τὸ σταυροθόλιο δὲν πῆρε ποτὲ τὴν σημασία ποὺ θὰ ἔπαιρνε στὴν Δύση¹¹⁹,

117. Βλ. A. K. Porter, *The construction...* σ. 20, καὶ τοῦ ἰδίου *Medieval Architecture. Its origins and development*, New York 1909, τόμ. I, σ. 101.

118. Στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς, καὶ στὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

119. Στὰ λίγα μεταγενέστερα παραδείγματα ναῶν καλυπτομένων ἐξ ὁλοκλήρου μετ’ σταυροθόλια τῶν νησιῶν διακρίνονται βαθύτατες φραγκικὲς ἐπιδράσεις (Ρόδος, Κύπρος, Κρήτη). Ὁ τύπος τῶν «σταυροθολικῶν» ναῶν τῆς Σαντορίνης, φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε ὑπὸ εἰδικούς τοπικούς ὁρους. Βλ. I. N. Κουμανοῦδη, *Ἡ λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας*, Ἀθῆναι 1960, σ. 14, 19-21.

καί εἶναι μᾶλλον βέβαιο ὅτι μὲ δυσκολία θὰ διακινδύνευαν νέα κατασκευὴ γιὰ νὰ τελειοποιήσουν τὴ μορφή ποὺ θὰ εὑρίσκε ἐφαρμογὴ σὲ θέσεις τῶν κτηρίων πάντα σχεδὸν ἐπουσιώδεις.

Δὲν πρέπει, ἀκόμη, νὰ νομισθῇ ὅτι, οἱ νευρώσεις τῶν σταυροθολίων μποροῦν νὰ παίζου, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μορφῆς, τὸν ἴδιο ρόλο, ποὺ παίζουν στοὺς νευρωτοὺς τρούλλους· ἐκεῖ συνδυάζονται μὲ τὴ διακόσμηση¹²⁰ καὶ βρίσκονται στὴν πιὸ περίοπτη θέση τοῦ ναοῦ. Ἡ διάταξή τους τονίζει τὸ σφαιρικό σχῆμα τοῦ τρούλλου, καθὼς καὶ τὸ μέγεθός του. Ἡ ὑπόθεση ὅτι μία πρώτη ιδέα γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ἐνισχυμένων σταυροθολίων βρίσκεται στοὺς τρούλλους μὲ νευρώσεις¹²¹, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ στηριχθῇ στὶς σχέσεις τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά μὲ τὴν πρωτεύουσα, ἡ ἀκόμη στὴν ὑπαρξὴ ὁμοίων παραδειγμάτων στὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα¹²², ἀλλὰ πάντως θὰ ἦταν μία ιδέα τεχνική¹²³, ποὺ ἡ ἀφετηρία της δὲ θὰ εἶχε σχέση μὲ τὶς μορφολογικὲς ἀναζητήσεις.

Ποτέ, ἄλλωστε, οἱ Βυζαντινοὶ δὲ θέλησαν νὰ τονίσουν πλαστικὰ τὶς ἀκμές τῶν σταυροθολίων. Θὰ ἦταν ἀντίθετο στὴν αἰσθητικὴ τῶν συνεχῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ¹²⁴. Στὸ σταυροθόλιο, ἡ γραμμὴ τῆς ἀλληλοτομίας τῶν καμαρῶν εἶναι τὸ ὄριο ὅπου συναντῶνται δύο χωριστὲς ἐπιφάνειες. Στὸ σημεῖο αὐτό, σὲ καμμιὰ περίπτωση, δὲ θὰ συναντήσωμε κυμάτια ἢ κοσμήματα μὲ κάποιο πλαστικὸ βάρος¹²⁵. Ἀντίθετα, σχεδὸν πάντοτε, οἱ ἀκμές τῶν σταυροθολίων τονίζονται μὲ γραπτὰ κοσμήματα¹²⁶, σὲ ψηφιδωτὸ ἢ νωπογραφία, τὰ ὁποῖα ὀργανώνουν τὶς ἐπιφάνειες, εὐκολύνουν τὴ διακόσμηση, καί, ταυτόχρονα, μένουν ἀπολύτως νόμιμα στὴν αἰσθητικὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ.

Τὰ λίγα παραδείγματα τῶν νευρωτῶν σταυροθολίων, θὰ πρέπει ἴσως νὰ θεωρηθοῦν ἐξαιρέσεις, ποὺ δὲ βρίσκουν εὐκόλην ἐρμηνεία. Ἡ ἐλάχιστη συμβολὴ τους στὴ συνολικὴν ἐντύπωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ, ποὺ τὰ κάνει τὶς πιὸ πολλὰς φορὲς σχεδὸν ἀσήμαντα, πείθει ὅτι οἱ λόγοι δημιουργίας τους δὲν ἔχουν σχέση μὲ καλλιτεχνικὴ πρωτοτυπία, ποὺ ὑπαγορευόταν ἀπὸ λόγους αἰσθητικῆς.

120. Πρόχειρα σημειώνονται οἱ τρούλλοι τοῦ νάρθηκα τῆς Μονῆς τῆς Χώρας στὴν Πόλη, τοῦ νάρθηκα τῆς Νέας Μονῆς στὴν Χίο κλπ. Ἡ σημασία τῶν νευρώσεων στὶς ἐκκλησίες τῆς πρωτεύουσας εἶναι κυρίως μορφολογικὴ καὶ διακοσμητικὴ, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε. Βλ. A. van Millingen, *Byzantine churches in Constantinople*, σ. 155, καὶ M. Rumpfer, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 61.

121. Μία ὁμοία θεωρία εἶχε ἄλλοτε ἀναπτυχθῇ γιὰ τὰ γοτθικὰ βεργία. Βλ. E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire... τόμ. VI*, Paris 1863, σ. 421-447, καὶ Ed. Corroyer, *L'architecture Gothique*, Paris 1891, σ. 18 - 25.

122. Τρούλλος Παναξιώτισσας τῆς Γαυρολίμνης, βλ. A. K. Ὁρλάνδου, A.B.M.E., τ. A.' (1935), σ. 122, εἰκ. 2 καὶ Ἁγίου Σώζοντος στὴν Σκριποῦ (μεταγ.) βλ. ἐνθ' ἄνωτ. σ. 110, εἰκ. 58.

123. Τὰ θέματα τῶν θόλων καὶ τρούλλων ἀναλύονται διεξοδικὰ στὸ βιβλίο τῆς M. Rumpfer, ἐνθ' ἄνωτ.

124. Βλ. Π. Μιχαήλ, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 54.

125. Ὅπως π.χ. στὶς γενέσεις τῶν καμαρῶν, στὴ βάση τοῦ τρούλλου, στὰ ὑψώματα τῶν τόξων κλπ.

126. Ὁρατὰ παραδείγματα διακοσμήσεως σταυροθολίων μὲ τονισμένες τὶς ἀκμές μὲ κοσμήματα, σὲ χρυσὸ φόντο, σώζονται στὴν Ἁγία Σοφία, τὸ Δαφνί, τὸν Ὁσιο Λουκά, τὴν Νέα Μονὴ τῆς Χίου κλπ. Ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ χωρισμοῦ τῆς ἐπιφανείας τοῦ σταυροθολίου ἀκολουθεῖ μία παλαιολόγη παράδοση ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

V. ΘΟΛΟΙ ΜΕ ΝΕΥΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ἡ μορφή τοῦ σταυροθολίου μὲ διαγώνιες νευρώσεις ἔχει ἓνα μακρινὸ προηγούμενο : Τὰ ρωμαϊκὰ χυτὰ σταυροθόλια τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Ἄν καὶ ὁ γενικώτερος χαρακτήρας τῶν κατασκευῶν αὐτῶν δὲν ἔχει σχέση ἄμεση μὲ τὰ βυζαντινὰ μεσαιωνικὰ παραδείγματα, ἡ ἀναλογία τῆς μορφῆς (ἀναλογία ποὺ ἔδωσε ἄλλοτε ἀφορμὴ σὲ τολμηρὲς ὑποθέσεις ¹²⁷) κάνει ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα καὶ χρήσιμη τὴν ἐξέτασή τους.

Οἱ χωνευτὲς πλίνθινες νευρώσεις στὰ χυτὰ ρωμαϊκὰ σταυροθόλια εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένες καὶ πολὺ γνωστὲς στὴν ἐπιστήμη : Στὶς παλιὲς ἐργασίες τοῦ Durm¹²⁸, τοῦ Choisy¹²⁹ καὶ τοῦ Viollet - le - Duc¹³⁰ ἔγιναν ἀντικείμενα διεξοδικῆς μελέτης. Ἀργότερα, διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ μερικῶν μεμονωμένων περιπτώσεων ρωμαϊκῶν σταυροθολίων μὲ προέχουσες νευρώσεις, ὅπως στὰ ὑπόγεια τῆς Villa Sette Bassi ἔξω ἀπὸ τὴν Ρώμη¹³¹ (Σ χ ἔ δ. 10 καὶ Π ἰ ν. 16, α), καὶ μὲ ἀμφιβολίες σὲ κάποια ἄλλα μνημεῖα στὴ Νότια Γαλλία¹³² καὶ στὴν Ἑλλάδα¹³³. Αὐτά, ὅμως, ἔχουν ὅλα χαρακτῆρα ἐξαιρέσεων. Παράλληλα, ἔγιναν γνωστὰ διάφορα παραδείγματα προεχουσῶν καὶ μὴ νευρώσεων σὲ σφαιρικοὺς ρωμαϊκοὺς θόλους.

Ὅπως ἦταν φυσικὸ ἡ σημασία τῶν λίγων αὐτῶν στοιχείων ὑπερεκτιμήθηκε ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τῶν γοθικῶν βεργίων, γιατί σ'

127. Ὅπως τοῦ G. T. Rivoira καὶ τοῦ J. Formigé.

128. Βλ. J. Durm, *Die Baukunst der Etrusker und Römer*, Stuttgart 1905, σ. 261, 62, εἰκ. 281, 287.

129. Βλ. Aug. Choisy, *L'art de bâtir chez les Romains*, Paris 1873, σ. 71-80 καὶ πίν. VI-IX.

130. Βλ. E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire*, τόμ. IX, Paris 1868, σ. 465, κ.ε. Κατάλογο τῶν ρωμαϊκῶν σταυροθολίων καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. εἰς G. Lugli, *La tecnica edilizia Romana*, Roma 1957, I, Testo, σ. 686.

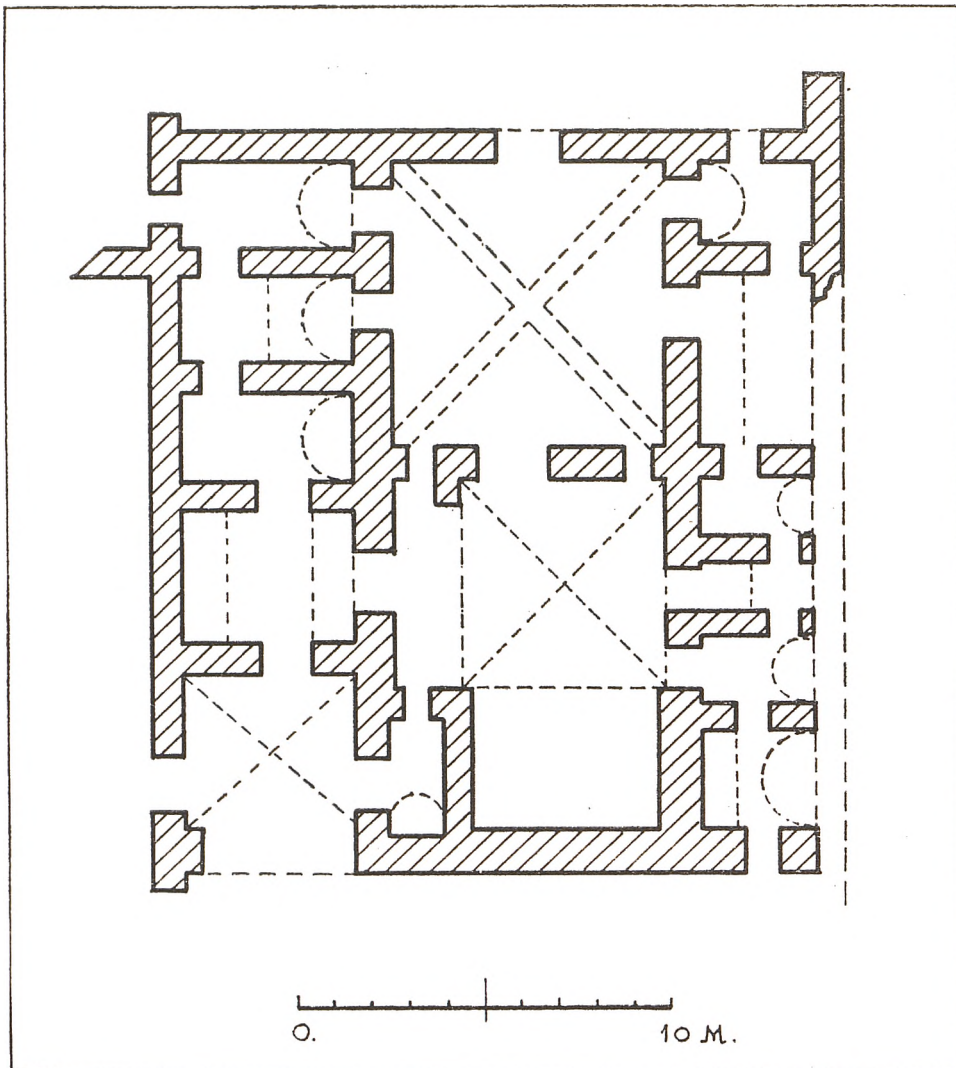
131. Πρῶτα ἀπὸ τὸν G. J. Rivoira, στὴν villa Sette Bassi, (140-160 μ.Χ.), βλ. *Lombardic architecture*, London 1910, τόμ. I, σ. 248, εἰκ. 361, 62, 63. Ἀργότερα ἡ σημασία τοῦ εὐρήματος ἀμφισβητήθηκε, βλ. A. K. Porter, *The construction...* σ. 5, εἰκ. 2. Ὅμοια περίπτωσις (;) στὶς θέρμες τοῦ Διοκλητιανοῦ, στὴν Ρώμη, (306 μ.Χ.), βλ. Rivoira, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 78, εἰκ. 123. Βλ. ἐπίσης, Th. Ashby, *The classical Topography of the Roman Campagna*, Papers of the British School at Rome, IV (1907) σ. 1-160, καθὼς καὶ G. Lugli, ἐνθ' ἀνωτ. τ. I, σελ. 668, τ. 2, πίν. CCV, 3, 4. Ἡ villa Sette Bassi κατεστράφη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Βλ. Palladio, II, 1952, σ. 176-177 (σημείωμα τοῦ G. Lugli).

132. Βλ. Jules Formigé, *Note sur des voûtes Romaines nervées à Arles*, Bull. Mon. LXXVII (1913) σ. 126-129, καὶ Marcel Aubert, εἰς Bull. Mon. XCII (1934) σ. 10. Στὰ μελετήματα αὐτὰ ὑπονοεῖται ὅτι πρόκειται γιὰ προέχουσες νευρώσεις, οἱ ἐπιφυλάξεις ὅμως εἶναι σκόπιμες. Μελέτη γιὰ τοὺς θόλους τῆς Arles ἐτοιμάζει ὁ ἀρχιτέκτων κ. R. Amy.

133. Βλ. R. Traquair, *The Roman Stoa and the later fortifications of the Acropolis (Sparta)* BSA XII (1905-1906), σ. 416. εἰκ. 1, 2, 3 καὶ πίν. VIII, 3. Καὶ ἐδῶ ἐπρόκειτο μᾶλλον γιὰ κοινοῦ τύπου σταυροθόλιο. Διητηρεῖτο ἡμικατεστραμμένο.

αὐτὰ εἶδαν ἓναν ἄμεσο πρόδρομο καὶ ἓνα πρότυπο τῶν μεσαιωνικῶν βεργωτῶν σταυροθολίων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης¹³⁴.

Τὰ πράγματα, ὅμως, δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀπλᾶ. Ἡ ἀπ' εὐθείας μίμηση ἀρχαίων κτι-

Σχέδ. 10. Villa Sette Bassi, κοντὰ στὴ Ρώμη. Κάτοψη ὑπογείου χώρου (Ashby),

σμάτων σὲ τόσο μεγάλη κλίμακα ἀπὸ τεχνίτες τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Μεσαίωνα δὲ φαίνεται καὶ τόσο πιθανή. Ἄπ' ἐναντίας, ἡ ἔμμεση ἐπιβίωση ἐνὸς ἀρχαίου συστήματος δομῆς,

134. Βλ. G. T. Rivoira, J. Formigé, M. Aubert, ἐνθ' ἄνωτ. Βλ. ἐπίσης G. Giovannoni, *Vólte romane e vólte Bizantine*, Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma 1940, σ. 133-138 καὶ εἰδικὰ σελ. 137. Βλ. ἐπίσης πρόχειρα, Sir B. Fletcher, *A History of Architecture...* 15η ἔκδ. London 1950, σ. 330-31.

ὅπως τῆς πληρώσεως αὐτονόμων στοιχείων ἀνάμεσα σὲ νευρώσεις (ἐνὸς συστήματος στὸ ὁποῖο μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν τὰ ἀρχαῖα παραδείγματα καὶ ποὺ βρῆκε πρώτη ἐφαρμογή στὴν Ρωμαϊκὴ οἰκοδομικὴ) φαίνεται περισσότερο ἄξια προσοχῆς : Εἶναι πιθανὸν τὰ οἰγίνας νὰ ἀποτελοῦν συνέχεια τῶν ἰδεῶν τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, ποὺ προεκτάθηκαν ὡς τὸν Μεσαίωνα. Τὸ πρᾶγμα ἔχει ἤδη ἀντιμετωπισθῇ σὲ πρόσφατες μελέτες¹³⁵ ἀλλὰ παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν βυζαντινῶν παραδειγμάτων, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ ρόλος τοῦ Βυζαντίου στὴ συντήρηση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν ὑπῆρξε καίριος¹³⁶.

Ἐξετάζεται, λοιπόν, στὸ κεφάλαιο αὐτό, μήπως τὰ βυζαντινὰ νευρωτὰ σταυροθόλια ἀκολουθοῦν τὴν παλιὰν αὐτὴ παράδοση. Ἡ ἐπέκταση μερικῶν ἄλλων ρωμαϊκῶν τρόπων δομῆς ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς κάνει ἀμέσως πολὺ πιθανή τὴν ὑπόθεση αὐτή. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερα, τὸ σταυροθόλιο σὰν μορφή, στὴ Ρώμη ὀφείλει τὴν πρώτην ἐφαρμογή του στὴ μνημειώδη ἀρχιτεκτονικὴ¹³⁷.

Ὁ ρόλος τῶν νευρώσεων στὰ ρωμαϊκὰ σταυροθόλια ἦταν πάντα κατασκευαστικός¹³⁸. Εἴτε χωνευτὲς ἦταν οἱ νευρώσεις, εἴτε προέχουσες, εἴτε σχηματίζαν ἀπλὲς ταινίες¹³⁹, εἴτε ἀκόμα ἀνῆκαν σὲ θόλους σφαιρικοῦς¹⁴⁰, εἶχαν ἓνα κοινὸ σκοπὸ. Διαμόρφωναν ἓνα σκελετὸ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ χυτοῦ ὕλικου, ἀπλὸ ἢ πιὸ σύνθετο. Στὶς γραμμὲς ἀλληλοτομίας τῶν κυλινδρικών ἐπιφανειῶν μιὰ ταινία ἀπὸ πλίνθους, τοποθετημένες κατὰ διάφορα συστήματα, ἀπλούστευε τοὺς ξυλότυπους καὶ τὸ διάστημα τῆς κατασκευῆς, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐνσωματωνόταν στὸ θόλο (Πί ν. 17, β). Εἰδικὴ διάταξη τῶν τούβλων ἐπέτρεπε τὴν προσαρμογὴ τῶν ἐπιφανειῶν κάθε νευρώσεως μὲ ἐκείνες τοῦ θόλου¹⁴¹.

Εἶναι τόσο λίγα τὰ ρωμαϊκὰ παραδείγματα μὲ προέχουσες νευρώσεις, ὥστε νὰ ἐμφανίζονται σὰν ἀδικοιολόγητες ἐξαιρέσεις. Ἀλλωστε, εἶναι πολὺ ἀμφίβολο, ἂν στὴ ρωμαϊκὴ μορφολογία¹⁴² θὰ ἦταν ἀποδεκτὸς ὁ τονισμὸς τῶν διαγωνίων τῶν σταυροθολίων : Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ προσπάθεια ἐνοποιήσεως τῶν ἐπιφανειῶν τῶν ἀλληλοτεμνομένων θόλων μὲ τὴ διακόσμηση, ποὺ συνήθως ἀγνοεῖ τὶς ἀκμὲς καὶ ἐπιδιώκει τὴν ἐντύπωση κλασσικῆς ὀροφῆς¹⁴³, ἂν καὶ εἶναι γνωστὲς καὶ περιπτώσεις μὲ τὴν ἀντί-

135. Βλ. Otto Feld, εἰς *Cahiers Techniques de l'art*, IV (1961), σ. 15-29 καὶ S. Bettini, ἐνθ' ἄνωτ. *passim*.

136. Βλ. G. Giovannoni, ἐνθ' ἄνωτ. καὶ F. Deichmann, *Studien zur Architektur Konstantinopels*, σ. 33-36. Γενικὲς ἀλλὰ πολὺτιμες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἀδιάκοπη συντήρηση τοῦ ἔργου τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τὴν Βυζ. Τέχνη, βλ. εἰς τὸ ἄρθρο τοῦ A. Grabar, *Le message de l'art byzantin* (*Catalogue de l'expos. byz. d'Athènes*, 1964, σ. 52, 54, 55).

137. Βλ. E. H. Swift, *Roman Sources of Christian Art*, New York, 1951, σ. 90-92.

138. Βλ. J. B. Ward Perkins, *The palace of the byzantine Emperors* (D. Talbot Rice ἐκδ.), Edinburgh, 1958, σ. 81 καὶ J. Durm, ἐνθ' ἄνωτ.

139. Βλ. Aug. Choisy, ἐνθ' ἄνωτ. πίν. VII, II, (*Janus Quadrifrons*).

140. Βλ. J. Durm, ἐνθ' ἄνωτ. εἰκ. 292, 295, 307 καὶ D. S. Robertson, *A Handbook of Greek and Roman Architecture*, 2 Cambridge 1945, σ. 254, εἰκ. 157. Γιὰ τὶς προεκτάσεις τῶν μεθόδων αὐτῶν στὴν Χριστιανικὴ Τέχνη βλ. καὶ E. H. Swift, *Roman Sources*, σ. 85-110 καὶ εἰδικώτερα σ. 92 (καὶ βιβλιογραφία).

141. Βλ. E. Viollet-le-Duc, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 467.

142. Βλ. A. K. Porter, *The construction...* σ. 4.

143. Βλ. G. Lugli, ἐνθ' ἄνωτ. τ. 2, πίν. CCVII (Tivoli, Villa Adriana) καὶ *Enciclopedia Classica*, σειρά III, τομ. XII, τ. I, σ. 343. Ἡ ἐνοποίηση τῶν ἐπιφανειῶν γίνεται μὲ φατώματα ἢ μὲ θέματα στὰ ὁποῖα δὲν τονίζονται οἱ ἀκμὲς. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ πολλὰ παραδείγματα τονισμοῦ τῶν ἀκμῶν, μὲ γραπτὰ κοσμήματα. Βλ. πρόχειρα Antonio Ferrua, *Le pitture della nuova catacomba di via Latina*, Città del Vaticano 1960, Πίν. CX.

θετη ἀκριβῶς διάταξη : Μία ἀπλῆ ἐπιφάνεια χωρίζεται μὲ διαγώνιες ψευδονευρώσεις καὶ διακοσμεῖται σὰν σταυροθόλιο (Οἰκία τοῦ Νέρωνος, Πί ν. 18 γ).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ μορφή, κοινὸ σημεῖο στὰ ρωμαϊκὰ καὶ τὰ βυζαντινὰ παραδείγματα, εἶναι ἡ πρόθεση νὰ διευκολυνθῇ ἡ κατασκευὴ. Ἡ τεχνικὴ ὁμως τῆς συμπληρώσεως τῶν τεσσάρων θολωτῶν μερῶν, τὰ διαφοροποιεῖ καὶ τοὺς ἀλλάζει τὸ γενικὸ χαρακτήρα¹⁴⁴. Οἱ χυτοὶ θόλοι ἀργὰ ἢ γρήγορα ἐγκαταλείφθηκαν¹⁴⁵ καὶ τὰ ἐλαφρὰ ὑλικά χρησιμοποιήθηκαν σὲ νέες ἐξυπνες λύσεις ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο¹⁴⁶. Οἱ αἰῶνες ποὺ χωρίζουν τὰ ρωμαϊκὰ σταυροθόλια μὲ προέχουσες νευρώσεις ἀπὸ τὸν Ὅσιο Λουκᾶ κάνουν μᾶλλον ἀπίθανη τὴν ἄποψη ὅτι ὑπάρχει μία ἀπ' εὐθείας μίμηση τῆς μορφῆς αὐτῆς ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ἐνδιάμεσα μνημεῖα παλαιοχριστιανικὰ ἢ βυζαντινὰ μὲ ὅμοιες λύσεις σταυροθολίων λείπουν ὁλοκληρωτικὰ ἀπὸ ὅλες τὶς χῶρες¹⁴⁷ τοῦ ἄλλοτε ρωμαϊκοῦ κράτους.

Πολὺ σωστότερο θὰ ἦταν νὰ δεχτῇ κανεῖς, ὅτι ἡ κοινὴ ἰδέα διευκόλυνσης τῆς δομῆς μὲ τὴν ἐφαρμογὴ νευρώσεων καὶ rampesaux πληρώσεως (ἰδέα ποῦ, ὅπως ἀναπτύχθηκε στὰ προηγούμενα κεφάλαια, ἦταν τρέχουσα στὸ Βυζάντιο) ἐπιβίωσε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέσῳ τῶν νευρωτῶν σφαιρικῶν θόλων¹⁴⁸ ποῦ ἡσχέση τους μὲ τὰ ρωμαϊκὰ παραδείγματα εἶναι πιὸ ἄμεση, καὶ τὰ μνημεῖα ὅπου ἐφαρμόστηκαν πολυαριθμότερα. Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, διασώθηκαν καὶ παλαιοχριστιανικὰ ἐνδιάμεσα¹⁴⁹ ποῦ ἐπιτρέπουν τὴ διαπίστωση τῆς προέκτασης τοῦ συστήματος τῶν προεχουσῶν νευρώσεων, τοῦλάχιστον ὡς τὸν 6ο αἰῶνα¹⁵⁰. Ἡ προτίμηση στὴ χρῆση τούβλων (καὶ ὄχι λίθων λαξευτῶν)

144. Δὲν θὰ ἐπαναληφθοῦν ἐδῶ, οἱ γνωστὲς ἄλλες διαφοροποιήσεις τῶν βυζαντινῶν ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ παραδείγματα (ὑπερύψωση, δομικὴ μορφή κλπ.).

145. Λεπτομερὴς ἐξέταση τοῦ θέματος τῆς ἀλλαγῆς τεχνικῆς κατὰ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνες ἔχει γίνει ἀπὸ τὸν Perkins, βλ. ἐνθ' ἄνωτ. σ. 80-82, 88, 89, 101. Τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ διατηρήθηκαν ἴσως τὰ χυτὰ ὑλικά μᾶλλον ὥς ἀδρανῆ γεμίσματα τῶν μεταξὺ τῶν θόλων κενῶν κατὰ τὴν διαμόρφωση τῆς στέγης ἢ σὲ τοίχους (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 57) ἰδίως σὲ ἀφανῆ μέρη. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1919, σ. 2, σημ. 2 (Βασιλικὴ Ἰλίου). Στὴν Μ. Ἀσία ἀπαντοῦν καὶ μεταγενέστερα δείγματα τοῦ εἶδους. Βλ. F. Deichmann, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 32, εἰκ. 4.

146. Βλ. E. Deichmann, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 33-34, ὅπου καὶ γίνονται διακρίσεις τῆς τεχνικῆς, στὴν Δύση καὶ τὴν Ἀνατολή. Τελευταῖο κτίσμα μὲ θόλο χυτὸ φέρεται τὸ μαυσωλεῖο τῆς S. Constanza στὴν Ρώμη. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο Θεσσαλονίκης, πολὺ πιὸ πρὶν, στοὺς θόλους ἔγινε ἐφαρμογὴ τούβλων. Βλ. ἐπίσης καὶ G. Giovannoni, *Le cupole di S. Constanza e le volte romane a struttura leggera*, Roma 1936, f. II, σ. 37 κ.ε.

147. Εἰδικὰ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἐπικρατοῦν οἱ στέγες ἀπὸ ξύλο καὶ τὰ θολωτὰ στοιχεῖα περιορίζονται στὸ ἱερό, σὲ κρύπτες κλπ. (βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, τ. II, Ἀθήναι 1954, σ. 240). Γίνεται χρῆση πλίνθων ἢ λίθων καὶ ποτὲ χυτῶν ὑλικῶν. Ἐκτεταμένη χρῆση σταυροθολίων γίνεται στὴν Β. Ἀφρικὴ ἀλλὰ ὄχι μὲ χυτὰ ὑλικά. Βλ. Paul Gauckler, *Basiliques chrétiennes de Tunisie*, Paris 1913 πίν. II, III, V, XIII, XV, XXVI, XXVIII.

148. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Creswell γιὰ τὴν ἐπέκταση τῶν ρωμαϊκῶν μεθόδων θολοδομίας εἰς *Early Muslim Architecture II*, Oxford 1940, σ. 319-320. Βλ. ἐπίσης P. Sanpaulesi, *La chiesa dei SS Sergio e Bacco a Costantinopoli*, *Rivista di Archeologia e Storia dell'Arte*, X, 1961, passim.

149. Στὴν βασιλικὴ τοῦ El Kef στὴν Τύνιδα βλ. σχετικὰ Κ. Α. Creswell, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 320, εἰκ. 242, D.A.C.L., 8, col. 689-692, P. Gauckler, ἐνθ' ἄνωτ. σ. V, καὶ πρόχειρα Α. Κ. Ὁρλάνδου, Βασιλική, σ. 217, εἰκ. 171.

150. Μετὰ τὴν βασιλικὴ τοῦ El Kef μποροῦν στὸν 6ο αἰῶνα νὰ μνημονευθοῦν τὰ καθαρώς βυζαντινὰ παραδείγματα Ἀγίας Σοφίας καὶ Βασιλικῆς Β' Φιλίππων. Ἀρκετὰ ἀργότερα σημειώνονται παραδείγματα τοῦ εἶδους στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο (Γαυρολίμνη, Ἀγ. Σώζων Σκριποῦς).

για τὴ δομὴ τῶν νευρώσεων, θὰ μπορούσε, ἴσως, νὰ περιληφθῇ στὰ στοιχεῖα τῆς κοινῆς αὐτῆς παράδοσης.

Εἶναι πάντως φανερό ὅτι καὶ στὴν περίπτωσι τῶν σταυροθολίων, οἱ Βυζαντινοὶ (καὶ παράλληλα οἱ Λομβαρδοὶ στὴ Β. Ἰταλία) συνέχιζαν μὲ νέες τάσεις τὴν παλιὰ ρωμαϊκὴ παράδοσι, δίνοντας νέες λειτουργίες καὶ νέες δυνατότητες στὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τῆς¹⁵¹. Θὰ μπορούσε νὰ πῇ κανεὶς, εἰδικὰ γιὰ τὰ σταυροθόλια, ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ, ἀφοῦ πέρασαν ἀπὸ ἄλλους ἐξ ἴσου εὐφρεῖς τρόπους κατασκευῆς, ξαναλύνουν τὸ πρόβλημα τῆς ἀπλουστεύσεως τῆς δομῆς, μετὰ ἀπὸ ὀκτῶ αἰῶνες, μὲ ἕναν τρόπο παρεμφερῆ. Ἄν καὶ τὸ βαρὺ χυτὸ σταυροθόλιο τῶν Ρωμαίων, στηριγμένο σὲ ὀγκώδεις τοίχους, ἦταν, στὴν οὐσία, τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἐλαφρὴ καὶ κομπὴ βυζαντινὴ κατασκευή, οἱ λύσεις ὑπῆρξαν παράλληλες¹⁵².

Καὶ πάλι θὰ πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι τὸ ἐνδεχόμενο ἀμεσης μίμησης τοῦ συστήματος, ἀπὸ τοὺς τεχνίτες τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἐνὸς χαμένου ἴσως σήμερα ρωμαϊκοῦ μνημείου ποὺ σωζόταν στὴν περιοχὴ, φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανο. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε, ἂν οἱ Βυζαντινοὶ τοῦ 11ου αἰῶνα παρατηροῦσαν ποτὲ τὰ ἀρχαῖα εἰρεῖπια¹⁵³ ἢ ἂν ἡ παράδοσι εἶχε μόνον τὴν ἐννοια τῆς μαθητείας κοντὰ σ' ἕνα παλιότερο τεχνίτη. Τὸ γεγονὸς ὅτι διάφορα κείμενα, σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαία ἀρχιτεκτονικὴ¹⁵⁴, δὲν ἦταν ἄγνωστα στοὺς λογίους τῆς Πρωτεύουσας, δὲ φαίνεται νὰ βοηθᾷ τὴν ἐξάρτησι τῶν βυζαντινῶν βεργωτῶν σταυροθολίων ἀπὸ τὰ ρωμαϊκά. Οἱ κανόνες τῆς ρωμαϊκῆς μορφολογίας καὶ τὰ συστήματα τῶν ἀναλογιῶν ποὺ ἐκεῖ ἐξετάζονται ἰδιαίτερα εἶχαν ὀριστικὰ ἐγκαταλειφθῇ, ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο¹⁵⁵. Ἐξ ἄλλου, στὰ γνωστὰ τουλάχιστον κείμενα δὲ γίνεται λόγος γιὰ χυτοὺς θόλους.

Ἡ ὁμοιότητα τῶν διασταυρουμένων νευρώσεων τῶν σταυροθολίων τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, θὰ πρέπει, ἂν δὲ θεωρηθῇ συμπτωματικὴ, νὰ ὀφείλεται ἀοφαιλῶς σὲ ἑμμεσες αἰτίες. Ἄν τὰ παραδείγματά μας ἀπηχοῦν τίς τεχνικὲς ιδέες τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος, δὲν παύουν νὰ ἔχουν καὶ τὸν χαρακτῆρα μιᾶς νέας δημιουργίας : ἐντάσσονται σ' ἕνα πνεῦμα διαφορετικὸ, ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐκφράζουν τὰ χυτὰ σταυροθόλια τῶν κολοσσιαίων μνημείων τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

151. Βλ. G. T. Rivoira, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 248, A. Porter, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 6 καὶ Π. Μιχελῆ, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 50.

152. Ἐφαρμογὴ τῶν χυτῶν σταυροθολίων ἔχει γίνει σὲ πολλὲς νεώτερες ἐκκλησίες τῆς Σαντορίνης. Βλ. I. N. Κουμανοῦδη, Ἡ λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας, Ἀθῆναι 1960, σ. 6, 7 καὶ 31. Στὴ Θήρα δὲν κατασκευάζονται νευρώσεις, ἀλλὰ μερικὲς φορὲς προστίθενται διακοσμητικὰ βεργία ἀπὸ κονίαμα, βλ. σ. 31.

153. Βλ. Cyril Mango, εἰς D.O.P. 1963 (17) σ. 69 κ.ε.

154. Ἐχει διαπιστωθῇ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ γνώριζαν τὸ βιβλίο τοῦ Βιτρούβιου, Βλ. Frank Granger, Εἰσαγωγὴ στὸν Βιτρούβιο ἐκδ. Loeb, London 1962, σ. XV, σημ. 2.

155. Ἐνθ' ἄνωτ.

VI. ΝΕΥΡΩΤΑ ΣΤΑΥΡΟΘΟΛΙΑ ΣΤΗ ΛΟΜΒΑΡΔΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἡ ἐξέλιξη τῆς θολοδομίας στὴ Λομβαρδικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰώνα, καὶ κυρίως ἡ πρώιμη ἐμφάνιση ἐνισχυμένων σταυροθολίων σὲ μερικὰ Ἰταλικά μνημεῖα, ἐπιβάλλουν τὴν ἔρευνα γιὰ ἐνδεχόμενες σχέσεις μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν παραδειγμάτων μας καὶ τῶν ὁμοίων Λομβαρδικῶν. Μεγαλύτερη σοβαρότητα παίρνει ἡ ἔρευνα αὐτή, διὰν σημειωθῇ ὅτι τὰ παραδείγματα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ πλευρᾶς χρονολόγησης, μορφῆς καὶ κατασκευῆς τὰ πλησιέστερα μὲ τὰ βυζαντινά, παρὰ ὁποιαδήποτε ἄλλα, στὴν Εὐρώπη ἢ τὴν Ἀνατολή.

Δὲ θὰ ἐπαναληφθοῦν ἐδῶ οἱ γνωστὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν πρώτην ἐμφάνιση τῶν σταυροθολίων μὲ νευρώσεις στὴ Λομβαρδικὴν Ἀρχιτεκτονικὴ. Σὲ εἰδικὲς μελέτες, γιὰ τίς ὁποῖες ἔγινε ἤδη λόγος¹⁵⁶, τὸ θέμα ἔχει ἀναπτυχθῇ σὲ ἔκταση. Εἶναι γεγονός, πάντως, ὅτι γύρω στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα ἔκαμαν τὴν ἐμφάνισή τους, στὴ Βόρεια Ἰταλία, τὰ πρῶτα παραδείγματα· πρόκειται γιὰ βαριὰ καὶ ἄκομψα κατασκευάσματα, τόσο ἀδέξια, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ἡ ἄποψη ὅτι προέκυψαν ἀπὸ μιὰ κατασκευαστικὴν ἀναγκαιότητα¹⁵⁷.

Πιθανώτατα, εἶναι τὰ πιὸ παλιὰ νευρωτὰ σταυροθόλια στὴν Εὐρώπη¹⁵⁸, ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ τὰ χωρίζουν λίγα χρόνια μόνον. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μορφῆς διαπιστώνεται, πάλι, μιὰ κτυπητὴ ὁμοιότητα : Οἱ διατομὲς τῶν νευρώσεων μένουν σχεδὸν πάντα ὀρθογωνικὲς, ὑπάρχει συνηθέστατα ὑπερύψωση, τὰ τόξα μετώπου εἶναι πάντοτε ἡμικυκλικά καὶ στὴ διασταύρωση τῶν βεργίων δὲν τονίζεται τὸ κορυφαῖο σημεῖο. Οἱ νευρώσεις κατασκευάζονται ἀπὸ τοῦβλα¹⁵⁹ καὶ οἱ στρώσεις τῶν λίθων εἶναι κάθετες πρὸς τὰ μετωπικά τόξα (Πί ν. 18 α - β).

Ἡ συμβολὴ τῶν λομβαρδικῶν πρώιμων ἐνισχυμένων σταυροθολίων στὰ πρῶτα στάδια ἐξέλιξης τῆς Γοτθικῆς θολοδομίας ἀμφισβητεῖται σοβαρότατα¹⁶⁰. Τὸ γεγονός

156. Βλ. Arthur Kingsley Porter, *The construction of Lombard and Gothic vaults*, New Haven 1911. Τοῦ ἰδίου, *Lombard Architecture*, New Haven 1917, II, σ. 114-126, Paolo Verzone, *L'origine della volta Lombarda a nervature*, σ. 53.

157. Γι' αὐτὸ ἔχει ἤδη γίνεи λόγος. Βλ. A. K. Porter, *The construction...*

158. Sannazaro Sesia (1040), Lodi Vecchio (1050), "Αγ. Ἀμβρόσιος Μιλάνου κλπ. βλ. A. K. Porter, *The construction* σ. 20. Ἡ χρονολόγησις τῶν μνημείων ποὺ ἔδωκε ὁ Porter ἔχει ἀμφισβητηθῇ, βλ. Camille Enlart, *Manuel d'Archéologie Française*, I, Paris 1927, σ. CI, καὶ τ. II, 1929, σ. 932-933, καὶ Marcel Aubert, *Les plus anciennes croisées d'ogives, leur rôle dans la construction*, Bull. Mon. XCIII (1934), σ. 7.

159. Βλ. A. K. Porter, *San Savino at Piacenza (1107)* AJA 1912, σ. 350-367.

160. Βλ. H. Focillon, *Moyen Age*, σ. 116, σημ. 1. Ὡς σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὸν Feld, οἱ Λομβαρδοὶ καὶ οἱ Γάλλοι ἐπηρέασαν τὸν πρόωρο γερμανικὸ γοτθικὸ ρυθμό. Βλ. Otto Feld, εἰς *Cahiers Techniques de l'art*, 1961, σ. 15-29, *passim*.

αὐτὸ κάνει ἀκόμα πιὸ δύσκολο τὸ συσχετισμὸ τῶν βυζαντινῶν παραδειγμάτων μὲ τὰ ἀπομακρυσμένα γοτθικὰ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, γιατί ἔτσι γίνεται ἀκόμα πιὸ ἀπίθανο, νὰ ἔπαιξαν τὰ λομβαρδικὰ τὸν ρόλο ἐνδιαμέσου, μὲ ἔννοια τοπική.

Ἡ λομβαρδικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ κληρονόμησε πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴ οἰκοδομικὴ Τέχνη. Εἶναι παραδεγμένο ὅτι οἱ μαῖστορες τῆς Βορείου Ἰταλίας ἐπεξέτειναν πολλὰς ἰδέες τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ὡς τὸν μεσαῖωνα, παράλληλα μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Βυζάντιο, μέσῳ τοῦ Ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννας, πέρασαν πολλὰ νέα πράγματα στὴ Βόρεια Ἰταλία, ἥδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα¹⁶¹. Στὰ χρόνια ποὺ ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, στίς ἀρχὲς δηλ. τῆς 2ης χιλιετηρίδας, ἡ λομβαρδικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἔχει πάρει ἓνα δικό της, ἰδιαιτέρο ὕφος, καὶ ἀναπτύσσεται μὲ αὐτονομία, ἔτσι ὥστε μὲ δυσκολία θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀναγνωρίσῃ ποιά στοιχεῖα ἔχουν βυζαντινὴ τὴν καταγωγὴ, καὶ ποιά ἀντανάκλουν τὴν κοινὴ ρωμαϊκὴ κληρονομία τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Οἱ καθαρὰ ἰταλικοὶ τρόποι ἐξ ἄλλου, καὶ ἡ χρῆση τῶν τοπικῶν ὕλικῶν ἔχουν δώσει στὰ λομβαρδικὰ κτήρια ἓνα τελείως ἰδιαιτέρο χαρακτῆρα.

Προκειμένου γιὰ τὰ νευρωτὰ σταυροθόλια, ἡ ἀπουσία παλαιότερων προτύπων κάνει καὶ ἐδῶ ἀόριστο τὸ πρόβλημα. Εἶναι πιθανὸν (ὅπως πίστευε παλιὰ ὁ Rivoira) νὰ ἔχουν τὰ λομβαρδικὰ παραδείγματα ἄμεσα πρότυπά τους τοὺς ρωμαϊκοὺς χυτοὺς θόλους μὲ διαγώνιες νευρώσεις, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται διόλου νὰ ἀποτελοῦν καὶ μία νέα, καθαρὰ μεσαιωνικὴ ἰδέα (Porter). Ἴσως, ἀκόμα, τὸ σύστημα ὑπερύψωσης τῶν κοινῶν λομβαρδικῶν σταυροθολίων, ἄγνωστο στὴ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, νὰ ἔχη βυζαντινοραβεννατικὴ τὴν καταγωγὴ¹⁶². Ἐν πάσῃ περιπτώσει, παρὰ τὴν κοινὴ κληρονομία στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἑλλάδα, κανένα στοιχεῖο δὲ φαίνεται νὰ βοηθήσῃ νὰ συνδεθοῦν ἄμεσα τὰ λομβαρδικὰ μὲ τὰ βυζαντινὰ νευρωτὰ σταυροθόλια.

Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἐξεταστῇ τὸ ἐνδεχόμενο νέων σχέσεων μεταξὺ τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Βυζαντίου, ποὺ ἀναπτύσσονται ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ.

Ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση στὴν Ἰταλικὴ τέχνη, πρὶν ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα, εἶναι ἓνα ἀπέραντο θέμα, μεγάλου ἐνδιαφέροντος¹⁶³ ποὺ δὲν μπορεῖ οὔτε κἂν νὰ θιγῇ σ' αὐτὴ τὴ μελέτῃ. Τὰ χρόνια αὐτά, λίγο μετὰ τὸ ἔτος 1000, ἡ καλλιτεχνικὴ καὶ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα παίρνει στὴν Ἰταλία ἓνα νέο ρυθμὸ ἀνάπτυξης¹⁶⁴, ἐνῶ ἀκόμα τὸ ρεῦμα τῶν ἐπιδράσεων κινεῖται ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ πρὸς τὴν Δύση. Βυζαντινῆς τέχνης ἀντικείμενα εἰσάγονται στὴν Ἰταλία, καὶ Ἑλληνες καλλιτέχνες ἐργάζονται ἐκεῖ. Ἀνά-

161. Βλ. A. K. Porter, *The construction...* σ. 7, Edoardo Arslan, *L'architettura dal 568 al mille. Storia di Milano*, τομ. II, Milano 1954, σ. 545, Paolo Verzone, *L'architettura religiosa dell'alto Medio evo nell'Italia Settentrionale*, Milano 1942, σ. 161, κ.έ. Παράλληλα φαινόμενα αὐτονομίας μετὰ ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ ἐπίδραση, ἐμφανίζονται καὶ στὴν γλυπτικὴ. Βλ. Nils Åberg, *The Occident and the Orient in the art of the seventh century*, II, Lombard Italy, Stockholm 1945, σ. 10. Βλ. ἀκόμα τὴν παλιὰ μελέτῃ τοῦ F. De Dartein, *Étude sur l'architecture Lombarde*, Paris 1865-1882, τοῦ Rivoira, ἐνθ' ἀνωτ. καθὼς καὶ P. Toesca, *Storia dell'Arte Italiana I*, II Medio evo τόμ. II, Torino, 1927, σ. 496, σημ. 8.

162. Βλ. A. K. Porter, *The construction...* σ. 6-7.

163. Εἰδικώτερα βλ. στὸ κλασσικὸ βιβλίον τοῦ E. Bertaux, *L'art dans l'Italie Méridionale*, Paris 1904 καὶ A. L. Frothingham, *Byzantine art and culture in Rome and Italy*, AJA 1895, σ. 152-208.

164. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴ τῆς μελέτης τοῦ Sergio Bettini, *Tra Oriente e Occidente: Origini della crociera d'ogive. Quaderni dello Istituto di Storia dell'Architettura*, fasc. 31-48, Roma 1961, σ. 83.

μεσα σ' αὐτοὺς ἀναφέρονται καὶ ἀρχιτέκτονες¹⁶⁵. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ μνημεῖα μὲ τὰ πρῶιμα ἐνισχυμένα σταυροθόλια βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἐκεῖνη τῆς Ἰταλίας, ποὺ δέχεται τὶς ἄμεσες βυζαντινὲς ἐπιδράσεις. καὶ ἀκόμα ὅτι, στὰ ἴδια μνημεῖα, δὲ διακρίνονται ἄλλα βυζαντινὰ ἢ βυζαντινίζοντα στοιχεῖα. Στὴ Νότια Ἰταλία καὶ στὴ Σικελία τὰ βεργία εἶναι ἀρκετὰ μεταγενέστερα, ἢ ἀτελῶς χρονολογημένα¹⁶⁶. Ἀρνητικὸ ἐπίσης, γιὰ τὶς ἀπόψεις αὐτές, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἑλλαδικὰ μνημεῖα (ὅπου τὰ βυζαντινὰ παραδείγματα), μόνον ἔμμεσα, μέσῳ Κωνσταντινουπόλεως, μποροῦσαν νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντίου πρὸς τὴν Ἰταλία. Ἡ σχετικὴ ἔλλειψη πληροφοριῶν καὶ ἡ σιωπὴ ποὺ περιβάλλει αὐτὰ τὰ μνημεῖα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γραπτῆς παράδοσης ἐμποδίζουν κάθε βεβαιότητα.

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες διαφοροποιήσεις μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν λομβαρδικῶν μνημείων. Σὲ πολλὰ παραδείγματα, καὶ μάλιστα σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ παλιὰ, οἱ νευρώσεις δὲ σταματοῦν στὸ ὕψος γενέσεως τῶν τόξων, ἀλλὰ ὑποστηρίζονται¹⁶⁷ ἀπὸ κίονες, ἡμικίονες ἢ παραστάδες¹⁶⁸. Πρόκειται, καὶ πάλι, γιὰ ἓνα κατάλοιπο τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποὺ μεταπλάθεται ἀπὸ τοὺς μαῖστορες τοῦ Ἰταλικοῦ μεσαίωνα. Δείχνει ὅμως νέες τάσεις¹⁶⁹, τελείως διαφορετικὲς ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, γιὰτὶ κατὰ κάποιον τρόπο προαναγγέλλει τὴν ἐπίδειξη τοῦ ἀναλυτικοῦ πνεύματος, ποὺ ἀργότερα πρόκειται νὰ γενικευθῇ στὴ Δύση. Ἴσως νὰ εἶναι ἔτσι ἐνδειξη γιὰ μιὰν ἐνσυνείδητη καλλιτεχνικὴ πρωτοτυπία, ἀντίθετα πρὸς τὰ βυζαντινὰ παραδείγματα. Ἡ σκέψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς διάταξης τῶν σταυροθολίων, οἱ Λομβαρδοὶ ἔδωσαν λύσεις τελείως πρωτότυπες, καὶ χαρακτηριστικὲς γιὰ τὶς νέες ιδέες, ὕστερ' ἀπὸ ἓνα βραχὺ χρονικὸ διάστημα ἀβεβαιότητος καὶ πειραματισμῶν¹⁷⁰.

Ἔτσι, ἡ προσπάθεια προσδιορισμοῦ σχέσεων μεταξὺ λομβαρδικῶν καὶ βυζαντινῶν νευρωτῶν σταυροθολίων δὲ φτάνει σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Αὐτὸ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴ πιστοποιηθῇ ἀπ' εὐθείας ἐξάρτηση τῶν βυζαντινῶν παλαιότερων παραδειγμάτων μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, λίγο ἢ πολὺ μεταγενέστερα. Στὸ μέλλον, ἴσως, μετὰ τὴν μελέτη νέων στοιχείων, θὰ ὑπάρξουν ἐνδεχομένως νέες δυνατότητες διερεύνησης αὐτῶν τῶν προβλημάτων.

165. Βλ. A. L. Frothingham, *Byzantine Artists in Italy*, AJA 1894, σ. 40, Otto Demus, *The church of San Marco in Venice*, Washington 1960, σ. 97, 98, καὶ Eug. Müntz, *Les artistes byzantins dans l'Europe Latine, du Ve au XVe, siècle*, Revue de l'Art Chrétien, 36 (1893), σ. 181-190. Ὑπάρχουν σαφεῖς μαρτυρίες π.χ. γιὰ τὴν πρόσκληση Ἑλλήνων καὶ Ἀράβων τεχνιτῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν μαρμαροθετημάτων τῶν δαπέδων τῆς ἐκκλησίας τοῦ Monte Cassino (περίπου 1060-1070) βλ. Herbert Bloch εἰς D.O.P. 1946 (3) σ. 194, σημ. 96, εἰκ. 222.

166. Δύο ἐνδιαφέροντα μνημεῖα τῆς Νοτίου Ἰταλίας εἶναι ὁ Ἅγιος Βενέδικτος στὸ Brindisi καὶ ὁ καθεδρικός ναὸς τῆς Aversa, καὶ τὰ δύο μὲ ἀξιόλογα πρῶιμα βεργία, βλ. E. Bertaux, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 328-331 καὶ εἰκ. 167, 168, 133, 135. Ὁ χαρακτήρας τῶν δύο μνημείων (πιθανῶς τοῦ 12ου αἰῶνα) εἶναι τελείως ξένος πρὸς αὐτὸν τῶν βυζαντινῶν ναῶν. Τὸ Brindisi πάντως εἶχε ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνία μὲ τὸ Δυρράχιο καὶ τὴν Ἑλλάδα. Τὰ βεργωτὰ σταυροθόλια, ποὺ βρῆκαν ἐκτεταμένη ἐφαρμογὴ στὴν Σικελία καὶ τὴν Νότιο Ἰταλία τὸν 12ο καὶ 13ο αἰῶνα, ἔχουν τὰ πρότυπά τους ἔξω ἀπὸ τὴν παλιὰ παράδοση τῆς Λομβαρδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

167. Ἡ μᾶλλον, δείχνουν ὅτι ὑποστηρίζονται.

168. Βλ. Cecil Stewart, *Early christian, byzantine and Romanesque Architecture*, London 1954, σ. 141.

169. Μία παράδοση στὸ θέμα τῆς μορφῆς ἀσφαλῶς ὑπῆρχε. Βλ. P. Verzone, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 60, 61.

170. Βλ. A. K. Porter, *The construction...* passim.

VII. ΝΕΥΡΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΑΒΙΚΗ ΘΟΛΟΔΟΜΙΑ ΚΑΙ ΙΣΛΑΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Στις προσπάθειες τῶν διαφόρων μελετητῶν γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν ὑποδειγμάτων τῶν δυτικῶν βεργίων, ἡ ὑπόθεσις τῆς ἀραβικῆς καταγωγῆς τοὺς συζητήθηκε πολὺ¹⁷¹. Τὸ πρᾶγμα φαίνεται κατ' ἀρχὴν φυσικόν, ἂν σκεφτῇ κανεὶς τὸ πλῆθος τῶν ἀραβικῶν στοιχείων ποὺ ἐπισημαίνονται, σὲ πολλὰ πρῶιμα κτήρια τῆς Δύσεως, ἀλλὰ καὶ τῇ μεγάλῃ ἐξάπλωσιν τῶν θόλων μὲ νευρώσεις στὴ μουσουλμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ.

Τὸ γεγονὸς τῆς ὑπαρξῆς μερικῶν παραδειγμάτων διασταυρωμένων νευρώσεων σὲ ἀραβικοὺς θόλους, στὴν Ἰσπανίᾳ τῶν Ὀμεϋαδῶν στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνα¹⁷², βοήθησε στὴ διατύπωση ὑποθέσεων γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν δυτικῶν ogives ἀπὸ ἐκεῖ, μέσῳ τῆς Νοτίου Γαλλίας. Μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον παίρνει τὸ θέμα, ὅταν γίνῃ δεκτὴ ἡ ἄποψις, ὅτι ἡ τελειότητα τῆς μορφῆς τῶν πρῶιμων αὐτῶν βεργίων, στὴν Κόρδοβα (Σχέδ. 11) καὶ στὸ Τολέδο, προϋποθέτει ἀκόμη πιὸ παλιὰ παραδείγματα¹⁷³, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι πιθανώτατα ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα μνημεῖα μὲ ἀρχαῖζοντα βεργία, ποὺ χάθηκαν, στὴν ἴδια κυρίως τὴν Ἰσπανίᾳ¹⁷⁴.

Γιὰ τὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν σταυροθολίων, ἡ ἀραβικὴ ὑπόθεσις παίρνει ἐνδιαφέρον πολυσήμαντο, γιατί θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθῇ στὸ ἀπέραντο θέμα τῶν ἀλληλοεπιδράσεων ἀνάμεσα στὸ Βυζάντιο καὶ τὸν Ἰσλαμικὸ κόσμον. Ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ ὅσα ἀκολουθοῦν, ἡ μελέτη δὲν ὀδηγεῖ σὲ συγκεκριμένα συμπεράσματα, κι' αὐτὸ γιατί, βασικὰ χαρακτηριστικὰ διαφοροποιοῦν τὶς βυζαντινὲς ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς μορφές. Καὶ ὅμως, γιὰ πολλοὺς λόγους, ἡ ἐξέτασις τῶν θετικῶν καὶ τῶν ἀρνητικῶν θέσεων στὸ πρόβλημα γίνεται ἀπαραίτητη.

Ἡ παρουσία διαγωνίων νευρώσεων, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνα, σὲ μνημεῖα μὲ βεβαιότητα χρονολογημένα, ἔστω καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, εἶναι ἀσφαλῶς κατὰ τὸ σημαντικόν. Πρόκειται γιὰ τὰ μοναδικὰ ἴσως προγενέστερα ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ παραδείγματα. Ἡ ἔρευνα γιὰ τὸν προσδιορισμὸ ὁμοίων πραγμάτων, ἐξ ἴσου παλαιῶν στίς ἄλλες Μεσογειακὲς χῶρες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἰσπανίαν, δὲν ἀπέδωσε σπουδαῖα ἀποτελέσματα.

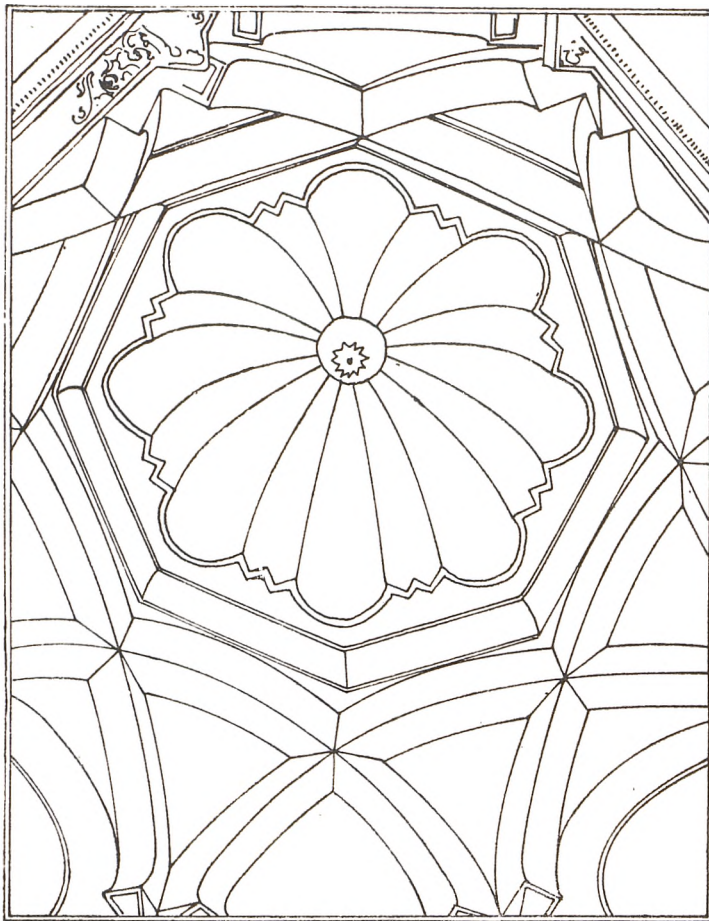
171. Βλ. E. Lambert, *L'architecture Musulmane du Xe siècle à Cordoue et à Tolède*. Gasette des Beaux-Arts, περ. 2, 1925, XII, σ. 141-161. Τοῦ ἰδίου, *Les premières voûtes nervées françaises et les origines de la croisée d'ogives*. Rev. Arch., 1933, II, σ. 235 καὶ εἰς Bull. Mon. XCH (1934) σ. 363, βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Les voûtes nervées Hispano-Musulmanes du XIe siècle et leur influence possible sur l'art Chrétien*, Hespéris, VIII Paris 1928, σ. 147-175.

172. Ὅπως τὸ μικρὸ τζαμί Bib-al-Mardoum (ἡ St. Cristo de la Luz) στὸ Τολέδο, χρονολογημένο ἀσφαλῶς στὰ 980 καὶ τὸ Τέμενος τῆς Κόρδοβας τοῦ 956. Τὰ τελευταῖα χρόνια προτείνεται νέα χρονολόγησις τοῦ Bib-al-Mardoum, στὸ ἔτος 1000 (ἢ τὸ 999) βλ. Ocaña Jiménez, εἰς *El-Andalus XIV* (1949) σ. 175-183.

173. Βλ. E. Lambert, *L'architecture Musulmane*, σ. 150.

174. Ἐνθ' ἄνωτ.

τα : διαπιστώνονται ὅμοιες τάσεις καὶ παρεμφερεῖς κατασκευές στὴν Ἀσία, ἀλλὰ ποτὲ πλήρη σταυροθόλια μὲ νευρώσεις καὶ μορφή ὁλοκληρωμένη¹⁷⁵. Πολὺ πιὸ ἀργά, θὰ μπορέση κανεὶς νὰ βρῇ συγκεκριμένα ὅμοια παραδείγματα, ὅταν πιά στὴ Δύση τὰ στοιχεῖα τῶν ogives ἦταν παραδεδεγμένα. Ἡ πιθανότητα ὁμως τῆς καταστροφῆς παλαιότερων

Σχέδ. 11. Μέγα τέμενος Κόρδοβας. Θόλος μὲ διασταυρωνόμενες νευρώσεις.

μνημείων, συνδυασμένη μὲ τὸ γεγονός τῆς ἐκτεταμένης χρήσης τῶν βεργίων σὲ πλῆθος θολωτῶν κατασκευῶν ἀργότερα, πείθει γιὰ πιθανὴ σχέση τῆς γένεσης τῶν νευρώσεων μὲ τὴν ἰσλαμικὴν ἀρχιτεκτονική¹⁷⁶. Ὑπάρχουν, ἄλλωστε, καὶ ἄλλες ἐνδείξεις γι' αὐτό :

Ὁ Bettini ἔδειξε τὸν ρόλο τῶν Μουσουλμάνων ὡς «ἐνδιαμέσων» στὴ συντήρηση

175. Βλ. Aug. Choisy, *Histoire de l'architecture*, II, Paris 1943, σ. 22, 81, 99. Βλ. ἐπίσης, Georges Marçais, *L'architecture Musulmane d'Occident*, Paris 1954, σ. 149-152.

176. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν νευρώσεων σὲ θόλους Μοζαραβικῶν μνημείων τῆς Ἰσπανίας κατὰ ἀραβικὴ ἐπίδραση, ἥδη ἀπὸ τὸν 11ον αἰῶνα, βλ. M. Gómez-Moreno, *Iglesias Mozárabes, Arte Español de los siglos IX a, XI*, Madrid 1919, πίν. CXV, CXX-CXXV, εἰκ. 167, 181-183, σ. 297, καὶ A. S. Frischauer, *Altspanischer Kirchenbau*, Berlin, Leipzig 1930.

τῆς ὑστερορωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως τῆς θολοδομίας¹⁷⁷, καθὼς καὶ στὴ διάδοσή της γύρω ἀπὸ τὴν Μεσόγειο καὶ στὴν μεσαιωνικὴν Εὐρώπη, σημειώνοντας ἀκόμη ὅτι καὶ τὸ ὄνομα *ogive*, ὄνομα μὲ κοινὴ ρίζα στίς νεολατινικὲς γλώσσες, εἶναι ἀραβικῆς καταγωγῆς¹⁷⁸. Οἱ Μουσουλμάνοι ἀρχιτέκτονες πῆραν πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ ἀντιμετώπισαν καὶ προβλήματα παράλληλα μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς¹⁷⁹, πιθανώτατα δέ, διέδωσαν ιδέες ἢ καὶ συστήματα κατασκευῆς ποὺ εἶχαν τὰ πρότυπά τους στίς ἀσιατικὲς ἐπαρχίες τοῦ Βυζαντίου (ἢ ἴσως καὶ τῆς Περσίας)¹⁸⁰ καὶ ποὺ χάθηκαν πιά. Αὐτὴ ἡ ἀπώλεια ἢ ἡ ἄγνοια τῶν πιθανῶν προτύπων κάνει ἀόριστο τὸ πρόβλημα¹⁸¹. Ἰσως, τὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις σὰν μορφή ἢ κατασκευή, καὶ ἀκόμη σὰν ιδέα ποὺ θὰ συνέβαλε στὴν πραγματοποίησή τους νὰ ἦταν ἀνάμεσα στὰ συστήματα αὐτά. Πιθανὸν ὅμως, ὅπως πίστευε καὶ ὁ Creswell¹⁸², ἡ ιδέα αὐτὴ νὰ μὴ ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὶς προέχουσες νευρώσεις τῶν σφαιρικῶν θόλων τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ δὲν ἔπαψαν νὰ ἐφαρμόζονται, ὡς τὸν 5ο αἰῶνα, σὲ περιοχὲς ποὺ λίγο ἀργότερα θὰ περνοῦσαν στὴν ἐξουσία τοῦ Ἰσλάμ.

Ἡ ὑπαρξὴ τῶν προγενεστέρων νευρώσεων στὴν Ἰσπανία τῶν Ὀμεϋαδῶν καὶ τὸ πλάτος τῶν μουσουλμανικῶν ἐπιδράσεων στὸ δυτικὸ κόσμο¹⁸³, μπορεῖ ἴσως νὰ συσχετιστῇ μὲ τὴν ἐκτεταμένη διάδοσις τῆς μορφῆς τοῦ *ogive* στὸν 11ο αἰῶνα. Προκειμένου νὰ ἀναζητηθῇ ἀραβικὴ ἐπίδρασις στὴ δημιουργία τῶν νευρωτῶν σταυροθολίων στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ἀκόμη, ὅτι στίς ἀρχὲς τῆς δευτέρης χιλιετηρίδας, ὁ ἀραβικὸς εἶναι ὁ σπουδαιότερος γειτονικὸς πρὸς τὸ Βυζάντιο μεγάλος πολιτισμὸς, καὶ ὅτι οἱ σχέσεις τῶν δύο κόσμων ἦταν περισσότερο ἐκτεταμένες ἀπὸ ὅ,τι συνήθως πιστεύεται¹⁸⁴.

Ἡ εἰσαγωγὴ ἀραβικῶν στοιχείων στὴ βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀρχίζει πολὺ πιὸ παλιὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀνάγονται τὰ βεργωτὰ σταυροθόλια, καὶ μάλιστα στὰ χρόνια τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων. Ἡ πρώτη αὐτὴ προσέγγισις, γνωστὴ ἀπὸ τὰ κείμενα¹⁸⁵, ἀφορᾷ κυρίως τὴν πρωτεύουσα. Ἀργότερα, τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων,

177. Βλ. Sergio Bettini, *Tra Oriente e Occidente*, ἐνθ' ἂν. σ. 83, βλ. ἐπίσης Otto Feld, ἐνθ' ἂν. *passim*.

178. S. Bettini, ἐνθ' ἂνωτ. σ. 86. Μία διαφορετικὴ ἄποψις βλ. εἰς A. Michel, *Histoire de l'art*, II, I, σ. 5 καὶ C. Enlard, *Manuel d'Archéologie Française*, τόμ. I, σ. 37.

179. Ὅπως π.χ. τῆς κατασκευῆς θόλων χωρὶς ξυλοτύπους, βλ. H. Saladin, *Manuel d'art Musulman I, L'Architecture*, Paris 1907, σ. 427.

180. Βλ. E. Lambert, *L'architecture Musulmane*, ἐνθ' ἂνωτ. σ. 150. Μία ἀνάλογη περίπτωση εἶναι αὐτὴ τῶν ἡμιχωνίων, βλ. E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, σ. 62-64.

181. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι στὴ μελέτῃ τῶν βυζαντινῶν παραδειγμάτων τὸ θέμα εἶναι πολὺ ἀπλούστερο. Γιὰ τὶς ἀνατολικὲς ἐστίες γίνεται λόγος ἀργότερα.

182. Βλ. K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, II, Oxford 1940, σ. 320.

183. Βλ. Ahmad Fikry, *L'art Roman du Puy et les influences Islamiques*, Paris 1934, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ πλάτος τῆς ἐξαπλώσεως τῶν ἀραβικῶν στοιχείων βλ. προχείρως καὶ André Michel, *Histoire de l'art*, τόμ. I, Paris 1905, σ. 400, 402.

184. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Π.Χ.Α.Ε. 1933-34, σ. 262, καὶ E. Perroy, *Le moyen Age. Histoire générale des civilisations*, τόμ. III, Paris 1955, σ. 155.

185. Συνεχισταὶ Θεοφάνους, κεφ. 9, ἔκδ. Βόννης, 1838 σ. 98. Στὸ ἔτος 835 ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος κτίζει ἀνάκτορα ὅμοια μὲ τῶν Σαρακηνῶν, βλ. καὶ A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin*, Paris 1957, σ. 145. Μουσουλμανικὲς ἐπιδράσεις διαπιστώνονται καὶ σὲ ναοὺς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς εἰκονομαχίας. Βλ. Α. Βασιλάκη, ἐνθ' ἂνωτ. σ. 66-68.

οί ἐπιδράσεις, στην Πόλη κυρίως, εξακολουθοῦν¹⁸⁶, ὅπως στὸ ναὸ τῆς Παναγίας Παναχράντου καὶ στὶς ἐκκλησίες τῆς Πρεσλάβας. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ τέχνη μὲ τὸν ἀραβικὸ χαρακτήρα ἀνθίξε στὸ Βυζάντιο, σύγχρονα μὲ τὴν Ἀναγέννηση τῶν Μακεδόνων¹⁸⁷.

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, τὸ πρῶτο δηλ. κτήριο στὸ ὁποῖο ἀπαντοῦν ἐνισχυμένα σταυροθόλια, ἔχει, ἄμεσα, σχέση μὲ τὰ πρότυπα τῆς πρωτεύουσας καὶ τὶς καλλιτεχνικὲς πρωτοβουλίες ποὺ ξεκινοῦσαν ἀπὸ κεῖ. Σύγχρονα εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, τὸ μνημεῖο μὲ τὰ περισσότερα ἀραβικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ χτίσθηκε στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Σὲ πῶς παλιὲς ἐργασίες¹⁸⁸ ἔχει δειχθῇ ἡ σημασία τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων¹⁸⁹, τῶν πεταλομόρφων τόξων¹⁹⁰ (Πί ν. 14) καὶ τῶν ἐπιπεδογλύφων γλυπτῶν¹⁹¹, ποὺ συναντῶνται σὲ κτήρια τῆς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας καὶ εἰδικότερα στὴν Παναγία τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σ' αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν μερικὰ θέματα διακοσμητικὰ¹⁹², κοινὰ στὴν Μονὴ καὶ σὲ ἀραβικὰ μνημεῖα.

186. Βλ. A. Grabar, *Le succès des arts orientaux à la cour byzantine sous les Macédoniens*, Münchenener Jahrbuch der bildenden Kunst, II, 1951, σ. 57, βλ. ἐπίσης A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, Paris 1963, σ. 94, συσχετισμοὺς γιὰ τὴν γλυπτικὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος (874). Βλ. ἐπίσης J. Ebersolt, *Le grand Palais de Constantinople*, Paris 1910, σ. 149, σημ. 3, σ. 150 (Κτίσματα στὴν Πόλη, στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνα κατὰ μουσουλμανικὰ πρότυπα).

187. Βλ. A. Grabar, *Le succès...* σ. 58.

188. Βλ. J. Strzygowski, *Comptes-rendus du Congrès inter. d'archéologie*, Athènes 1905, σ. 342, καὶ τοῦ ἰδίου, *Amida*, σ. 365-376. Βλ. ἐπίσης G. Millet, *L'école grecque*, σ. 194 καὶ E. Weigand, *Die Helladisch-Byzantinische Seidenweberei*. Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, Ἀθῆναι 1935, σ. 503-514.

189. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Ἀραβικὰ διακοσμήσεις εἰς τὰ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος, Π.Χ.Α.Ε. περ. Γ' 1933-34, σ. 57-93, ὅπου ἀναλυτικὰ ὅλα τὰ γνωστότερα παραδείγματα καὶ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, Ἀραβικὰ λείψανα ἐν Ἀθήναις, Π.Α.Α. IV 1929, σ. 266. Γιὰ τὸ πλάτος τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ κουφικοῦ διακόσμου σὲ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' σ. 179-180.

190. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Τὸ πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι, Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΙΑ', (1935) σ. 411-415. Εἰς τὰ ἐκεῖ παραδείγματα πεταλομόρφων τόξων μποροῦν νὰ προστεθοῦν: Ἀσωμάτων Ἀθηνῶν (Ε. Στίκας, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ' τ. Α' 1959, σ. 119 εἰκ. 3), Ἀρτης (Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Β', 1936, σ. 64, εἰκ. 6), Κορίνθου (R. L. Scranton, *Corinth XVI*, Princeton 1957, σ. 87, πιν. 13, 1 καὶ Ε.Ε.Β.Σ., 28 (1958) σ. 536), Ἀγνώστου Ναοῦ Ἀθηνῶν (Α. Ξυγγόπουλος, Ε.Μ.Μ.Ε., τ. Β', σ. 87), Ἀγίου Πέτρου παρὰ τὸν Πύργον Μάνης (R. Traquair, *BSA XV* (1908-1909) πιν. XI, XIV, σ. 192), Τέμπλου καὶ κεντρικῆς εἰσόδου Ἐπισκοπῆς Μάνης (Ν. Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ Τοιχογραφίαι τῆς Μέσης Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 66, 70 καὶ πιν. 54, 55β), Ἅγιοι Θεόδωροι Καφιόνας Μάνης (ἐνθ' ἀνωτ. σ. 73), Ἅγίας Σοφίας Μονεμβασίας (;) Νοτῖα εἰσοδος τοῦ ναοῦ, καὶ τέλος, ἴσως κωδωνοστασίου Μονῆς Δαφνίου (Ε. Στίκας, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ' τ. Γ' (1962) σ. 12, σημ. 3). Γιὰ τὰ πεταλόμορφα τόξα στὴ Δυτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ βλ. Ernest Dewald, *The appearance of the Horseshoe arch in Western Europe* *AJA XXVI* (1922), σ. 316-337. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μεγάλῃ ἐφαρμογὴ τοῦ πεταλομόρφου κατὰ ἀραβικὴ ἐπίδραση σὲ μοζαραβικοὺς ναοὺς στὴν Ἰσπανία. Βλ. J. Puig y Cadafalch κ.ἄ. *L'arquitectura Romanica a Catalunya*, Barcelona 1909, σ. 373.

191. Βλ. G. Millet, *BCH XLIV* (1920) σ. 210-218, *L'ornement du style Musulman*.

192. Θέμα θωρακίου τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, βλ. σχετικῶς εἰς K.A.C. Creswell, *The muslim Architecture of Egypt*, I, Oxford 1952, σ. 214. Ἐπίσης ἡ συνηθέστατη μορφή σὲ ἀραβικὰ θυρώματα καὶ mihrab τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου γύρω ἀπὸ ἓνα τόξο μὲ δύο ρόδακες στὰ ἐκατέρωθεν σχηματιζόμενα τρίγωνα, φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὸ θέμα τῶν διακοσμητικῶν πλακῶν τοῦ τρούλλου τῆς Παναγίας ἢ τὰ μαρμάρινα προσκυνητάρια τοῦ τέμπλου. Ἡ χρῆσις ἀκόμα κεραμεικῶν σκυφίων γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ὤψεων σὲ ναοὺς 11ου ἢ 12ου αἰῶνα φαίνεται ἀνατολικῆς καταγωγῆς. Βλ. A. Grabar, *Recherches sur les influences orientales dans l'Art balkanique*, Paris 1928, σ. 37-42 καὶ σ. 51, καὶ G. Millet, *L'école*, σ. 283. Εὐρύτερος λόγος γιὰ τὰ κεραμεικὰ γίνεται σὲ ἄλλῃ θέσῃ.

Μία βασική παρατήρηση στη μελέτη του θέματος είναι ότι τα ισλαμικά στοιχεία που απαντούν στην κυρίως Ελλάδα, δε φαίνεται να έρχονται μαζί με τα άλλα της Κωνσταντινουπόλεως. Ούτε εκεί, ούτε σε άλλα μνημεία της σχολής της πρωτεύουσας δε σώθηκαν πεταλόμορφα τόξα¹⁹³ ή κουφικά¹⁹⁴. Οι μιμήσεις των αραβικών πραγμάτων εκδηλώνονταν εκεί σε άλλα σημεία, ενώ στην Ελλάδα παρουσιάζουν αυτοτέλεια.

Αυτό, βέβαια, δεν είναι κάτι που λέγεται για πρώτη φορά. Ο καθηγητής Γ. Σωτηρίου¹⁹⁵, πρό πολλού έχει δώσει έρμηνείες για την καταγωγή των κουφικών διακοσμήσεων, τις οποίες και άλλοι παραδέχονται¹⁹⁶. Αιχμάλωτοι Άραβες, λείψανα μιας πειρατικής επιδρομής κατά των Αθηνών στον 10ο αιώνα, ή της κατάληψης της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά, είναι (σύμφωνα με την άποψη αυτή) οι πιθανοί φορείς των τρόπων για τα πεταλόμορφα τόξα και τα διακοσμητικά κουφικά του Όσιου Λουκά· αλλά άπιθανώς και των σταυροθολίων με νευρώσεις της Μονής.

Η άποψη, κατ' αρχήν, φαίνεται ικανοποιητική. Οι σχέσεις των Αράβων της Κρήτης με την Ισπανία και μάλιστα με την Κόρδοβα είναι θετικό στοιχείο για μια τέτοια υπόθεση. Κανένα λείψανο από την αρχιτεκτονική της Αραβικής Κρήτης δε σώθηκε¹⁹⁷, και έτσι λείπουν μνημεία ενδιάμεσα, αλλά είναι γεγονός ότι από την Κόρδοβα ξεκίνησαν στα 814 οι Μουσουλμάνοι του Χάνδακα ύστερα από μιάν άτυχη επανάσταση¹⁹⁸ και ότι αργότερα δεν έπαψαν να έχουν σχέσεις με την Ισπανία¹⁹⁹ και την Αίγυπτο.

Η υπόθεση όμως συναντά σειρά από αντιρρήσεις. Από την πτώση της Κρήτης ως την ανέγερση της Παναγίας του Όσιου Λουκά πέρασαν μερικές δεκαετίες, χωρίς κανένα γνωστό ενδιάμεσο δείγμα νευρωτού σταυροθολίου. Έπειτα, τα μόνα σωζόμενα παραδείγματα στην Ισπανία χρονολογούνται μετά την πτώση της Κρήτης, και έτσι, μόνον παλαιότερα, κατεστραμμένα ίσως σήμερα, μνημεία, θα μπορούσαν να είχαν ύψη τους οι αιχμάλωτοι του Χάνδακα. Είναι μάλλον άπιθανο, άλλωστε, ανάμεσα στους Σαρακηνούς πειρατές, να υπήρχαν ικανοί οικοδόμοι²⁰⁰ και μάλιστα αρκετοί, ώστε να διαδώσουν τα συστήματά τους σε μια τόσο μεγάλη περιοχή.

193. Εκτός ίσως από τα πολύ παλιότερα τόξα των κογχών της Αγίας Σοφίας βλ. Ε. Μ. Αντωνιάδου, Έκφρασις της Αγίας Σοφίας, Αθήναι 1908, τ. II, σ. 24, σημ. 1. Το παράδειγμα, όμως, είναι ασφαλώς έξω από την σειρά που εξετάζεται εδώ. Βλ. επίσης την ύποσ. 216.

194. Γι' αυτό, υπάρχουν σοβαρές επιφυλάξεις, δεδομένου ότι ένας μεγάλος αριθμός εκκλησιών της πρωτεύουσας έχει χαθεί. Η έκτεταμένη χρήση του κουφικού διακόσμου σε είδη μικροτεχνίας, μεταλλοτεχνίας, ύφαντών ή κεραμικών προερχομένων από την Πόλη, κάνει πιθανή την άποψη ότι εφαρμόσθηκαν και στην αρχιτεκτονική. Στη Θεσσαλονίκη, που είχε άμεσες σχέσεις με την πρωτεύουσα, έχει σημειωθεί ένα παράδειγμα (βλ. Δ. Ευαγγελίδη, Η Παναγία των Χαλκίων, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 38-41).

195. Βλ. Γ. Σωτηρίου, ένθ' άνωτ. σελ. 262, κ.έ. και 266.

196. Βλ. Α. Κ. Όρλάνδου, Το πεταλόμορφον τόξον, ένθ' άνωτ. σ. 415. Βλ. επίσης μιάν ανακεφαλαίωση του θέματος στο άρθρο του Kenneth Setton, εις AJA 58 (1954), σ. 311-319, καθώς και G. C. Miles, The arab Mosque in Athens, Hesperia XXV (1956) σ. 329-344.

197. Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, II, 1908, σ. 60.

198. Βλ. Ι. Παπαδοπούλου, Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς, Byz. Neugr. Jahr. Άρ. 43, Athen 1948, σ. 30.

199. Βλ. Jean Tulard, Histoire de la Crète, Paris 1962, σ. 93.

200. Βλ. Ι. Παπαδοπούλου, ένθ' άνωτ. σελ. 99-100.

Ἄλλὰ υπάρχουν καὶ μαρτυρίες γιὰ κάποιες καθαρὰ καλλιτεχνικὲς ἐπαφὲς τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν μακρινὴ Κόρδοβα. Ἕνας εἰδικὸς ψηφοθέτης, ἀπεσταλμένος τοῦ Νικηφόρου Φωκά στὰ 965, διακοσμεῖ τὸ ἴδιο τὸ μεγάλο τζαμί τῆς πόλης ²⁰¹, ἐνῶ ἄλλοι βυζαντινοὶ τεχνίτες ἐργάζονται γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ καὶ τὰ γλυπτὰ τοῦ παλατιοῦ τοῦ Χαλίφη στὴν Medina - az - Zahra ²⁰². Τίποτε δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο τῆς διάδοσης τῆς ἀρχικῆς ἰδέας τῶν διασταυρουμένων νευρώσεων ἀπὸ τοὺς τεχνίτες αὐτοὺς ποὺ ἐπέστρεψαν στὸ Βυζάντιο ὕστερ' ἀπὸ μικρὴ διαμονή στὴν Ἰσπανία. Ἄλλὰ στὴν ὑπόθεση αὐτὴ παρεμβάλλεται καὶ πάλι ὁ ρόλος τῆς Σχολῆς τῆς πρωτεύουσας.

Ἴσως θὰ πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν καὶ ἄλλες πιθανὲς μετακινήσεις ποὺ εὐνόησαν τὴν μεταφορὰ μουσουλμανικῶν στοιχείων στὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα. Μία ἀκόμη μαρτυρία ποὺ μπορεῖ νὰ δώσῃ κάποια λύση, εἶναι κι' αὐτὴ γιὰ τοὺς ἐξ Αἰγύπτου πρόσφυγες : Εἶναι γνωστὸ ὅτι γύρω στὸ ἔτος 1000 γίνονται διωγμοὶ ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν Ἑβραίων στὴν Αἴγυπτο ²⁰³. Φαίνεται ὅτι εἶχε δημιουργηθῇ ἓνα ἐργαστήριο κατασκευῆς γυαλιοῦ στὴν Κόρινθο ²⁰⁴, ἀπὸ πρόσφυγες βιοτέχνες ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ κεῖ. Εἶναι πολὺ πιὸ λογικὸ νὰ παραδεχτῇ κανεὶς ὅτι ὑπῆρξε σχέση ἀνάμεσα σὲ τεχνίτες οἰκοδόμους καὶ σὲ βιοτέχνες, παρὰ σὲ οἰκοδόμους καὶ πειρατές. Στὴν Αἴγυπτο, ὅμως, πουθενὰ δὲ σώθηκαν τόσο πρόωρα βεργία.

Δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανο, ἀκόμα, νὰ κυκλοφοροῦσαν καὶ τεχνίτες Ἀραβες (ἢ μᾶλλον ἐξισλαμισθέντες ἐκ Συρίας καὶ Αἰγύπτου) σὲ ὅλες τὶς χῶρες γύρω ἀπὸ τὴ Μεσόγειο. Τὸ μαρτυροῦν τὰ ἔργα τοὺς σὲ μέρη ²⁰⁵ ποὺ οὔτε ἐπιδρομὲς ἔγιναν οὔτε αἰχμάλωτοι ἐγκαταστάθηκαν. Μερικὲς εἰδικότητες Μουσουλμάνων τεχνιτῶν, ὅπως ξυλουργοί, φαίνεται ὅτι εἶχαν μεγάλῃ φήμῃ ποὺ διατηρήθηκε μάλιστα πολὺ ἀργότερα ²⁰⁶.

Σπουδαῖο κέντρο στὸ μέσον τῆς Μεσογείου ἦταν καὶ ἡ Σικελία, ποὺ ἦταν τότε στὰ χέρια τῶν Ἀράβων. Καὶ ἐδῶ, ὅπως στὴν Κρήτη, τίποτα ἢ μᾶλλον ἐλάχιστα πράγματα σώθηκαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀραβοκρατίας ²⁰⁷, καὶ ἔτσι δὲν ἔχομε ὑποβοηθητικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ μνημεῖα, ἀναφέρονται ὅμως ἐμπορικὲς σχέσεις μεταξὺ τῆς Σικελίας καὶ τῆς Πελοποννήσου ²⁰⁸, ὅπως ἀναφέρονται καὶ φυγάδες ἀπὸ τὴ Σικελία στὴν περιοχὴ τῶν Θηβῶν, στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνα ²⁰⁹. Λίγο ἀργότερα, οἱ βαθύτατες ἐπιδρά-

201. Βλ. Georges Marçais, *L'architecture Musulmane d'Occident*, Paris 1954, σ. 140, σημ. 3 καὶ σ. 176 καθὼς καὶ E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne Musulmane*, Paris 1950-1953, σ. 393 καὶ *L'Espagne Musulmane au Xe siècle*, Paris 1932, σ. 217. Οἱ ψηφιδωτὲς διακοσμῆσεις, ἄριστα, διατηρημένες ὡς σήμερα, καλύπτουν τὶς ἐπιφάνειες τῶν διασταυρουμένων νευρώσεων, γιὰ τὶς ὁποῖες ἀκριβῶς γίνεται λόγος. Βλ. ἐπίσης καὶ E. Lambert, *La grande Mosquée de Cordoue et l'art byzantin*, Actes du VIe Congr. Int. Et. Byz. Paris 1950 II. σ. 225-232.

202. Βλ. H. Terrasse, *L'art Hispano-mauresque, des origines au XIIIe siècle*, Paris 1932, σ. 116-125.

203. Βλ. Stanley Lane - Poole, *A history of Egypt in middle Ages*, London 1901, σ. 126-127.

204. Βλ. Gladys R. Davidson, *A mediaeval Glass-factory at Corinth*, AJA XLIV (1940), σ. 323, 324.

205. Βλ. Ahmad Fikry, ἐνθ' ἄνωτ.

206. Στὴν αὐτὴ τῶν καθολικῶν βασιλείων τῆς Ἰσπανίας, παρέμειναν μερικοὶ Ἀραβες τεχνίτες, εἰδικοί σὲ διάφορες καλλιτεχνικὲς ἐργασίες, ξυλουργοί, ὑφανταὶ κλπ. (Τέχνη Mudejar στὴν Ἰσπανία τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰῶνα. Ἐκτεταμένη βιβλιογραφία βλ. εἰς G. Marçais, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 508-510).

207. Βλ. *Enciclopedia Italiana*, Roma 1949, XXXI, σ. 684 καὶ G. Marçais ἐνθ' ἄνωτ. σ. 119.

208. Βλ. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin*, Paris 1951, σ. 82, 83.

209. Βλ. N. Svoronos, *Recherches sur le cadastre byzantin*, Paris 1959, σ. 71 BCH 83 (1959).

σεις στα μνημεία του Νορμανδικού βασιλείου²¹⁰, δείχνουν πόσο εύκολα υιοθετήθηκαν οι άραβικές τεχνικές μέθοδοι, την εποχήν αυτή, στις επαρχίες. Ἡ ἐπικοινωνία τῆς Αἰγύπτου καὶ ἀργότερα τῶν Ἀγίων Τόπων μετὰ τὴν Σικελία καὶ μετὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ μετακίνηση ἐπιδέξιων τεχνιτῶν σὲ μέρη ποὺ ὑπῆρχε ἡ ἀνάγκη τῆς ἐργασίας τους γιὰ ἓνα ἀξιόλογο μνημεῖο²¹¹, μποροῦν νὰ ἐρμηνεύσουν μετὰ πλεονέκτημα τὴν διείσδυση τῶν ἀραβικῶν μορφῶν ὡς τὸν Ὅσιο Λουκά.

Σὲ ὅλα αὐτὰ μπορεῖ ν' ἀντιτάξῃ κανεὶς τὴν ἀνυπαρξία τόσο παλαιῶν παραδειγμάτων σὲ ὅλο τὸ Ἀραβικὸ κράτος, πλην τῆς Ἰσπανίας, καὶ ἀκόμα τὴν ἀδικοιολόγητη ἐγκατάλειψη τῆς μεθόδου τῶν βεργωτῶν σταυροθολίων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν εὐρύτερη χρῆση τοῦ πεταλομόρφου τόξου καὶ τῶν κουφικῶν.

Σοβαρὲς ἀμφισβητήσεις καὶ ἀμφιβολίες μποροῦν, τέλος, νὰ προκύψουν γιὰ ὁλόκληρη τὴ θεωρία τῶν ἀραβικῶν πρώτων ὑποδειγμάτων τῶν νευρωτῶν σταυροθολίων, ἂν ἐξεταστῇ ἡ λειτουργία τῶν νευρώσεων στοὺς ἰσλαμικοὺς θόλους.

Ἀπὸ παλὶὰ παρατηρήθηκε ὅτι τὰ μουσουλμανικὰ βεργία τῆς Ἰσπανίας²¹², ἀλλὰ κυρίως τὰ μεταγενέστερα παραδείγματα τους²¹³, δὲν εἶναι τεκτονικὰ ἢ κατασκευαστικά, ἀλλὰ μᾶλλον διακοσμητικά. Ἡ μουσουλμανικὴ αἰσθητικὴ ἀρχὴ τοῦ γεωμετρικοῦ χωρισμοῦ τῶν ἐπιφανειῶν μετὰ στοιχεῖα εὐθύγραμμα²¹⁴, φαίνεται ὅτι στάθηκε ἡ ἀπαρχὴ τῆς δημιουργίας τῆς νέας μορφῆς ἢ ἴσως τῆς διάπλασης μιᾶς παλαιᾶς μετὰ νέο νόημα. Οἱ μουσουλμανικοὶ θόλοι τῆς Ἰσπανίας, καθὼς καὶ τὰ μεταγενέστερα παραδείγματα στὸ ἴδιο πνεῦμα, δὲν ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ σταυροθολίου, ἀλλὰ ἐνὸς θόλου ποὺ χωρίζεται μετὰ διασταυρούμενες νευρώσεις σὲ γεωμετρικὰ σχήματα, γιὰ νὰ φτάσῃ σὲ τύπους παράλληλους μετὰ αὐτό²¹⁵. Τὸ πλῆθος τῶν λύσεων ποὺ δίνεται στὰ διάφορα θολωτὰ

210. Ugo Monneret de Villard, *Le pitture Musulmane al Soffitto della Cappella Palatina in Palermo*, Roma 1950, σ. 19. Στὰ μνημεία τοῦ νορμανδικοῦ βασιλείου, οἱ βαθύτατες ἀραβικὲς ἐπιδράσεις ὀφείλονται στὴν παρουσία ἐνὸς ἐντοπίου μουσουλμανικοῦ στοιχείου, ἀλλὰ κυρίως καὶ στὸ πνεῦμα ἐκλεκτικισμοῦ ποὺ χαρακτηρίζε τὴν νορμανδικὴ αὐλή. Βλ. A. Grabar, *Le succès des arts orientaux...* ἐνθ' ἄνωτ. σ. 58. Ἐν πάσῃ περιπτώσει καὶ ἡ ἰσλαμικὴ καὶ ἡ νορμανδο-ἀραβικὴ τέχνη τῆς Σικελίας ἀναπτύχθηκαν ὅταν ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἔμενε ἀκόμα κατὰ βάσιν Ἑλληνικός.

211. Τυπικὴ περίπτωση εἶναι τοῦ καλλιτέχνη τῆς θύρας τοῦ Μουσουλίου τοῦ Βοημούδου στὴν Κανόζα (1111), ποὺ ἂν δὲν ἦταν Ἀραβας, εἶχε γνωρίσει ἐπὶ τόπου τὴν ἰσλαμικὴ τέχνη. (Βλ. E. Bertaux, *L'art dans l'Italie Meridionale*, σ. 414), ἢ ἐνὸς Σύρου τεχνίτη στὴν Πόλη, τοῦ 11ου αἰῶνα, βλ. Al. Frothingham, *AJA* 2α σειρά XVIII (1914), σ. 484-491. Βλ. ἐπίσης O. Demus, *The church of San Marco*, σ. 104-105. Ἀραβες τεχνίτες μαρμάρων εἶχαν προσκληθῇ καὶ στὸ Monte Casino. Βλ. σημ. 165.

212. B. Henri Terrasse, *L'art Hispano-mauresque, des origines au XIIIe siècle*, XXV, σ. 172. J. Baltrušaitis, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 38.

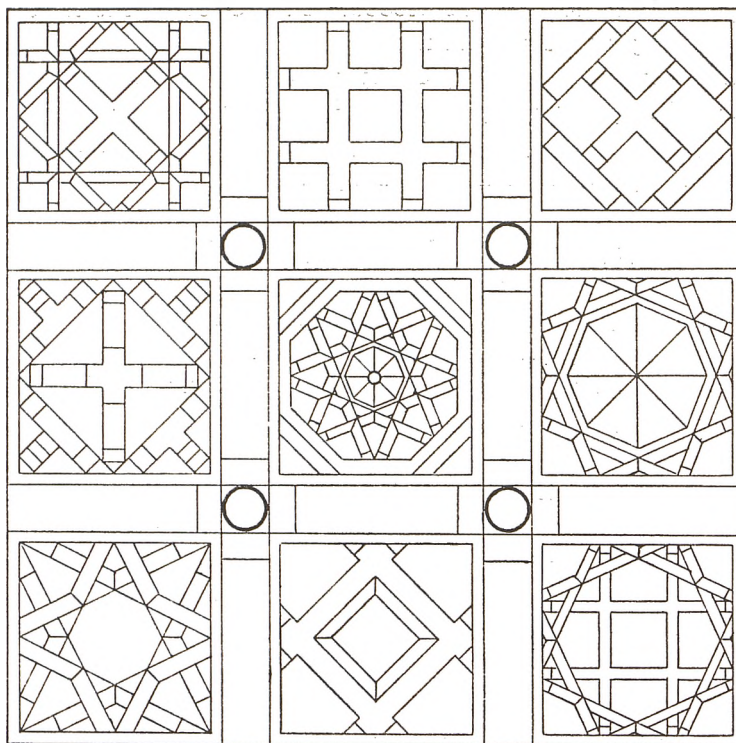
213. Βλ. τὴν ἀνάλυση τῆς κατασκευῆς τῶν ἰσλαμικῶν νευρώσεων σὲ ἓνα ἀραβοπερσικὸ μνημεῖο τοῦ 12ου αἰῶνα εἰς Myron Bement Smith, *Ars Islamica*, IV 1937, σ. 7, σχ. D. Μία μικρὴ προχώρηση τῶν πλίνθων δημιουργεῖ τὴν νευρώση (Σχ ἐδ. 13). Στὰ ἀρχαιότερα μνημεία Τολέδου καὶ Κόρδοβας, οἱ νευρώσεις εἶναι πολὺ ἰσχυρότερες.

214. Βλ. Sergio Bettini, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 89 καὶ Ahmad Fikry, *La grande mosquée de Kairouan*, Paris 1934, σ. 104-106, εἰκ. 46, προκειμένου γιὰ νευρωτοὺς τρούλλους.

215. Ὅπως τοῦ τεμένους τοῦ Τολέδου. Ἡ Rumpier δὲν συσχετίζει μετὰ κανένα τρόπο τὰ πρώιμα ἰσπανικὰ παραδείγματα, μετὰ τὴν μορφή τοῦ σταυροθολίου· βλ. M. Rumpier, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 53, 55, 57, εἰκ. 77-79.

τμήματα του τζαμιού του Τολέδου (Σχ έδ. 12) πείθει για το συμπτωματικό εκείνων, που μοιάζουν με νευρωτά σταυροθόλια.

Μόνο σ'άν ιδέα μορφής, λοιπόν, και όχι κατασκευής, θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει την ένδεχομένη άραβική συμβολή στη δημιουργία των βυζαντινών παραδειγ-

Σχέδ. 12. Τολέδο. San Christo de la Luz. "Ανοψη θόλων (κατά Rumpier).

μάτων του Όσιου Λουκά. Ο συσχετισμός με τα άλλα αναμφισβητήτως μουσουλμανικά στοιχεία που βρίσκονται εκεί²¹⁶, είναι σοβαρή και θετική ένδειξη. "Αν και τους δόθηκε

216. Θα πρέπει να σημειωθεί ίσως ότι υπάρχουν όχι λίγες ένδείξεις που επιτρέπουν την έκδοχή ότι τα πεταλόμορφα τόξα της Ελλάδος, δεν μιμούνται όπωσδήποτε ισλαμικά υποδείγματα. Ήταν γνωστά στην Άρμενική αρχιτεκτονική στις αρχές του 6ου αιώνα (βλ. Sirarpie der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire*, Cambridge Mass. 1945, σ. 63, πίν. IV, I) και παλαιότερα στην Μικρά Άσία (M.A.M.A. τ. I, αριθ. 227, σ. 120, τ. VII, αριθ. 274, πίν. 16), S. Reinach, *Répertoire de Reliefs*, Paris 1912, τ. 2, σ. 168, αριθ. 4 και H. Spanner - S. Guyer, *ἐνθ' ἄνωτ.* πίν. 25, 27). Στην Καππαδοκία επίσης υπάρχει πλήθος παραδειγμάτων. Το θέμα είναι κοινό και σ' αυτή την Κωνσταντινούπολη σέ χειρόγραφα και σέ έργα μικροτεχνίας σέ έλεφαντοστούν (βλ. K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, Berlin 1935, σ. 8 εικ. 8, πίν. XVIII, XXII, LXIII, LXXIV, LXXXII' βλ. επίσης Cod. Par. Bibl. Nat. Gr. 543, fol. 87, 162, 102. Για τα έλεφαντοστά βλ. A. Goldschmidt - K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen*, II, Berlin 1934, αριθ. 43, 44, 222 και W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des Frühen Mittelalters*, Mainz 1952, αριθ. 67, πίν. 20, σ. 44). Τέλος, σέ σαρκοφάγους της Ραβέννας άπαντούν πεταλόμορφα τόξα, σέ πρωϊμότερη εποχή. Βλ. Marion Lawrence, *The sarco-*

μεγάλη σημασία στο κεφάλαιο αυτό, για όσα προηγήθηκαν, πρέπει να υπάρξουν σοβαρές επιφυλάξεις. Έπιφυλάξεις που δε μπορούν εύκολα να αναιρεθούν χωρίς παράλληλες έρευνες στα μνημεία και κυρίως στα ιστορικά δεδομένα της βυζαντινής Ελλάδος και του ισλαμικού κόσμου στὸν 10ο καὶ στὸν 11ο αἰῶνα.

phagi of Ravenna, College Art Association, 1945, εἰκ. 74 καὶ Atti IV Congr. Intern. Archeol. Chr. II, Roma 1948, σ. 176 (χρονολόγηση). Πλήρη ἀνάλυση τῆς καταγωγῆς τῶν πεταλόμορφων τόξων στὴν ἀραβικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. εἰς K. A. C. Creswell, Early Muslim Architecture 1, σ. 137-139.

VIII. ΦΕΡΟΝΤΑ ΤΟΞΑ ΚΑΙ ΘΟΛΟΙ ΜΕ ΝΕΥΡΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΡΜΕΝΙΑΣ, ΠΕΡΣΙΑΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Μελετώντας τὸ ἐνδεχόμενον τῆς ἀραβικῆς καταγωγῆς τῶν νευρωτῶν σταυροθολίων, βλέπει κανεὶς τὴν ἀνάγκη καὶ ἄλλων ἐρευνῶν στὴν Ἀνατολή: Εἶναι πολὺ γνωστὲς οἱ παλαιότερες ἐπιτυχεῖς ἀναζητήσεις τῆς πρώτης ἐφαρμογῆς ἄλλων θολωτῶν κατασκευῶν ἐκεῖ, καθὼς καὶ οἱ διάφορες προσπάθειες γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος τῶν ogives μὲ στοιχεῖα ἀνατολικά²¹⁷.

Ἦδη, σὲ προηγούμενον κεφάλαιο, ἔγινε λόγος γιὰ τὴν παλιὰ ρωμαϊκὴ παράδοση τοῦ σταυροθολίου καὶ τὴν εἰσαγωγή του στὴν Ἑλλάδα, μαζὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Παραδείγματα νευρωτῶν σταυροθολίων δὲν ὑπάρχουν στὴν πρωτεύουσα· δὲν σώθηκαν τουλάχιστον²¹⁸. Ἔτσι, ἀκολουθώντας μία σκέψη παράλληλη μὲ ἐκείνη τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ἡμιχωνίων στὴν Ἑλλάδα, θὰ πρέπει νὰ ἐξιτάσωμε κατὰ πόσον ἡ εἰδικὴ αὐτὴ μορφή πέρασε ἀπ' εὐθείας στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, στρέφοντας τὴν προσοχή μας πρὸς τὴν Ἀρμενία, τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν προαραβικὴ Περσία.

Μία ἀποψη ποὺ ἔχει ὑποστηριχτῇ εἶναι, ὅτι τὰ νευρωτὰ σταυροθόλια ἢ μᾶλλον οἱ νευρώσεις τῶν θόλων, ἔκαναν τὴν πρώτη τους ἐμφάνιση στὴν Ἀρμενία. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα²¹⁹ ὑποδείχθηκαν στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὸν Strzygowski. Ἀργότερα, στὴν εἰδικὴ μελέτη του, ὁ Baltrušaitis²²⁰, προσέθεσε καὶ μερικὰ ἄλλα, ἐξ ἴσου ἀξιόλογα διαφορῶν ἐποχῶν.

Τὸ πλῆθος τῶν μορφῶν καὶ τῶν τύπων ποὺ πραγματοποιοῦσαν οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Ἀρμενίας, ἡ καθαρότητα, ἡ λειτουργικότητα καὶ ὁ τεκτονικὸς χαρακτήρας τῶν ἀρμενικῶν κατασκευῶν ἀφ' ἐνός²²¹, καὶ οἱ ἐπιδράσεις τους στὴν τέχνη τοῦ μεσαιωνικοῦ

217. Βλ. André Godard, *L'art de l'Iran*, Paris 1962, σ. 215-7 ὅπου ἀναφέρονται παλαιότερες ἀπόψεις γιὰ τὶς ἀνατολικὰς ἐστίες· βλ. ἐπίσης, Aug. Choisy, *Histoire...* II, 1943, σ. 212 καὶ E. Lambert, *L'architecture Musulmane*, σ. 150, 151.

218. Ἡ δὲ εἶναι προσετὰ ἀπὸ τὴν συνήθη βιβλιογραφία.

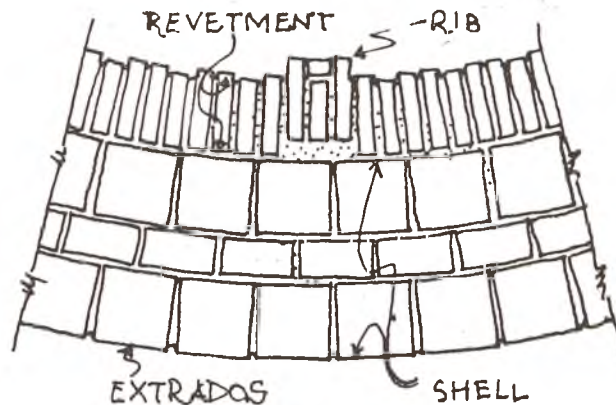
219. Βλ. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien 1918, II, Aisai (σ. 710, εἰκ. 676), Sanahin (σ. 723, εἰκ. 774), Ani (σ. 724, 25, εἰκ. 775, 776) καὶ τοῦ ἰδίου, *Ursprung der christlichen Kirchenkunst*, Leipzig 1920, σ. 82.

220. Βλ. J. Baltrušaitis, *Le problème de l'ogive et l'Arménie*, Paris 1936 (σειρὰ *Forme et Style*). *Παρεκκλήσιο τοῦ Βοσκοῦ* σ. 11, *Πυλὼν Ἀγ. Ἀποστόλων* σ. 14, *Khochavank* σ. 17, *Hahpat* σ. 22, *Aradess (Aissai)* σ. 25, βλ. ἐπίσης καὶ *Sirarpie der Nersessian, Armenia and the Byzantine Empire*, σ. 79-82 καὶ A. Khatchatrian, *L'architecture Arménienne*, Paris 1948-49, σ. 7.

221. Βλ. J. Baltrušaitis, ἐνθ' ἄνωτ., εἰσαγωγή.

κόσμου ἀφ' ἐτέρου²²², κάνουν τὴν ὑπόθεση πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Οἱ σχέσεις τῶν Ἀρμενίων μὲ τὸ Βυζάντιο, τοὺς Μουσουλμάνους καὶ μὲ τὴν Εὐρώπη ἀργότερα²²³, ἐνίσχυσαν τίς ἀπόψεις γιὰ τὸ συσχετισμὸ τῶν ἀρμενικῶν κατασκευῶν μὲ τὴ γένεση τῶν νευρωτῶν σταυροθολίων²²⁴.

Ἡ διὰ τῶν μορφῶν ἐπίδειξη, ἐνὸς ἀναλυτικοῦ πνεύματος, κοινὴ στὴν ἀρμενικὴ καὶ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητο· μερικὰ ἐντυπωσιακὰ παρατιθέμενα παραδείγματα²²⁵ τὸ ἀποδεικνύουν. Προκειμένου ὅμως νὰ ἀποτολμηθῇ μία ἀρμενικὴ ἐρμηνεία τῶν βυζαντινῶν παραδειγμάτων μας, τὸ γεγονὸς αὐτό, κάθε ἄλλο παρὰ ὑποβοηθητικὸ εἶναι. Οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Βυζαντίου ποτὲ δὲ θέλησαν νὰ ἐπιδείξουν

Σχέδ. 13. Ispahan. Λεπτομέρεια κατασκευῆς νευρώσεων τρουλλοῦ (1134) κατὰ Myron Bennett Smith.

τὴ λειτουργία τῶν φορέων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, ὑπακούοντας σὲ τελείως διαφορετικούς αἰσθητικούς νόμους.

Οἱ ἀντίθετες ἐνδείξεις πολλαπλασιάζονται ὅταν ἐξεταστῇ, ἔστω καὶ πρόχειρα, τὸ θέμα τῆς μορφῆς. Βαθύτερες διαφορὲς χωρίζουν τὰ βυζαντινὰ ἢ καὶ τὰ ἀρχαιότερα δυτικὰ παραδείγματα, ἀπὸ τοὺς ἀρμενικοὺς θόλους. Γιατὶ ὑπάρχουν μὲν πράγματι διαγώνιες νευρώσεις πάνω ἀπὸ χώρους τετράγωνους, ἀλλὰ ποτὲ δὲν εἶναι συνδυασμένες μὲ σταυροθόλια. Ἄλλοτε φέρουν μικρὰ τοιχία, τὰ ὁποῖα στηρίζουν ὀριζόντιες ὀροφές, ὅπως στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὸ Anı (Πί ν. 19,Α) καὶ ἄλλοτε χωρίζουν τὴν ἐπιφάνεια ἐνὸς μεγάλου θόλου ὑποστηρίζοντας τρουλλίσκους ἢ μικρότερα θολωτὰ τμήματα, ὅπως στὸ Haupt (Πί ν. 19,Β) ἢ στὸ Aradess. Τὸ μόνο παράδειγμα νευρωτοῦ μοναστη-

222. Βλ. J. Strzygowski, ἐνθ' ἄνωτ. passim. G. Millet, L'école... passim, καὶ Γ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1931, σ. 132.

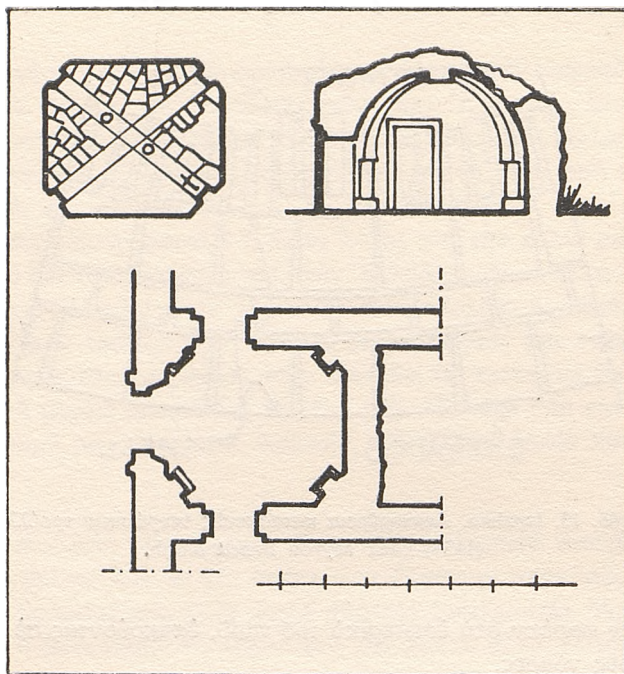
223. Βλ. J. Baltrušaitis, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 63-71.

224. Εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὴ ἡ ἐπιφυλακτικότης καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Baltrušaitis ἐπὶ τοῦ θέματος, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 71.

225. Βλ. J. Strzygowski, Asiens bild. Kunst, σ. 425, βλ. ἐπίσης σχετικὰ εἰς Pietro Toesca, Storia dell'Arte Italiana, I, Il Medioevo, τόμ. II, Torino 1927, σ. 483, εἰκ. 286, 287.

ριακού θόλου, σὲ ἓνα πυλώνα ναοῦ στὸ Oromair (Σχέδ. 14), ἀνάγεται στὸν 13ο αἰώνα ²²⁶. Οἱ ἄρμενικὲς νευρώσεις παίρνουν, ἔτσι, ἓνα νόημα διασταυρουμένων φερόντων σφενδονίων, ἢ ἀκόμα τοξοτῶν ἐγκαρσίων διαχωρισμάτων. Πουθενὰ δὲν σχετίζονται ἀπ' εὐθείας μὲ τὰ σταυροθόλια ²²⁷. Ἔχουν πάντοτε χαρακτῆρα φερόντων δομικῶν στοιχείων καὶ παρουσιάζουν πολλὰς δυνατότητες συνδυασμῶν.

Ἡ διαφορὰ φαίνεται οὐσιαστικώτερη, ἂν προσέξῃ κανεῖς, ποιὲς τεχνικὲς αἰτίες σχετίζονται μὲ τὴν ἀνάλυση φερομένων καὶ φερόντων στοιχείων στοὺς ἄρμενικοὺς θόλους (ὅπως ἡ χρῆση χυτῶν ὑλικῶν), καὶ πόσο ἀντίθετες ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς τρόπους

Σχέδ. 14. Oromair Ἀρμενίας. Διασταυρωνόμενα τόξα σὲ θόλο.
(Κατὰ Mnatzakanian).

ἦταν αὐτές. Οἱ εὐστοχες παρατηρήσεις ἀκόμα τοῦ Baltrušaitis, γιὰ τὴν πιθανὴ εὐκολία υἱοθεσίας τῶν ἀνατολικῶν τρόπων ἀπὸ τὴν ἐν ἐξελίξει, ἀλλὰ χωρὶς παράδοση θολοδομίας δυτικὴ ἀρχιτεκτονική, γίνονται γιὰ τὶς δικές μας ὑποθέσεις στοιχεῖα ἀρνητικά, δεδομένου ὅτι στὸ Βυζάντιο ἀντίστροφα ἡ θολοδομία βρισκόταν σὲ πλήρη ἀνθιση.

Ἄς σημειωθῇ ἀκόμα ὅτι, ἡ μορφή τῶν διασταυρουμένων τόξων οὔτε στὴν Ἀρμενία δὲν ἐπικράτησε ποτὲ ²²⁸· πάντοτε ἦταν ἐξαίρεση. Ἐφτασαν μάλιστα νὰ ποῦν, ὅτι

226. Βλ. S. K. Mnatzakanian, *Arkhitektura armenianskikh prítvorov*, (ρωσιστὶ) Erevan 1952, σ. 77, εἰκ. 70.

227. Ἐκτὸς ἴσως μόνον ἀπὸ ἓνα ἀδημοσίευτο παράδειγμα διορόφου ταφικοῦ μνημείου. Πληροφορία τοῦ κ. A. Khachatryan.

228. Βλ. Aug. Choisy, ἐνθ' ἄνωτ. (Histoire).

επέστρεφε εκεί από την Δύση, σάν μία δανεική μορφή²²⁹ που βρήκε πολύ μικρή εφαρμογή.

Τέλος, υπάρχει και θέμα χρονολογήσεως. Ίσως μόνο ένα ή δύο παραδείγματα θά μπορούσαν να τοποθετηθούν πριν από το 1050. Όλα τα άλλα είναι προφανώς μεταγενέστερα²³⁰ από τα νευρωτά σταυροθόλια της Ελλάδος, και με κανένα τρόπο δεν μπορούν να θεωρηθούν υποδείγματά τους. Την εποχή αυτή, άλλωστε, στην κεντρική Ελλάδα, οί επιδράσεις του αρμενικού πολιτισμού κάθε άλλο παρά άμεσες και ουσιαστικές μπορούν να είναι²³¹.

Όπως στην Αρμενία έτσι και στην Μικρά Ασία, τα συμπεράσματα παρόμοιας έρευνας, είναι άρνητικά. Κανένα παράδειγμα του είδους, καμμία περίπτωση θετική και σαφής δεν είναι γνωστή. Το κοινό σταυροθόλιο θεωρείται και εδώ στοιχείο της πρωτεύουσας²³², με περιορισμένην εφαρμογή, παρά το γεγονός ότι, στη Μικρά Ασία σημειώθηκε (σε πολύ παλιότερη εποχή) ή πρώτη του εμφάνιση²³³. Μόνον ενισχύσεις καμαρών υπό μορφήν σφενδονίων²³⁴, ή συνδυασμοί θόλων μπορούν να αναφερθούν, αλλά πουθενά όμοιο παράδειγμα. Όσο για τα Συριακά εγκάρσια τοξωτά στηρίγματα, που κάποτε θεωρήθηκαν σχετικά με την έννοια των διαγωνίων νευρώσεων²³⁵, πάλι δεν μπορούν να παραλληλιστούν με τα παραδείγματά μας. Το σύστημα, άλλωστε, των εγκαρσίων τόξων που υποστηρίζουν όριζόντια ουδέτερη όροφή, είχε εφαρμοστή από πολύ παλαιότερα στην Ελλάδα, κατά την αρχαιότητα²³⁶ και στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες²³⁷, έτσι ώστε να μη μπορεί να θεωρηθή καθαρά ανατολικό. Όπως και άλλοτε έχει σημειωθή, ό χαρακτήρας του βασικά το διαφοροποιεί από τις βυζαντινές μορφές.

Μία κατασκευή, μοναδική ίσως, που σημειώθηκε στη Μικρά Ασία²³⁸ ενδιαφέρει εδώ κάπως περισσότερο : Στά υπόγεια της ρωμαϊκής στοάς της Σμύρνης, χρονολογημένα στον 2ο μ.Χ. αιώνα, τμήματα της όριζόντιας όροφής υποστηρίζονται από διασταυρωνόμενα διαγώνια διατεταγμένα ίσχυρά λίθινα τόξα (Πί ν. 20). Η μορφή τους, φέρνει άμέσως στη μνήμη τα αρμενικά παραδείγματα που ήδη αναφέρθηκαν. Βασικά

229. Βλ. E. Lambert, *L'architecture Musulmane*, σ. 151-152.

230. Βλ. J. Baltrušaitis, *ένθ' άνωτ.* σ. 81 κ.έ.

231. Ίσως μόνον μέσω Κωνσταντινουπόλεως. Πάντως ως το 989 αναφέρονται Αρμένιοι αρχιτέκτονες στην Πρωτεύουσα, όπως κατά την έπισκευή της Αγ. Σοφίας από τον Τιριδάτη. Κανένα όμως στοιχείο στην τότε γενομένη αναστήλωση του τρούλλου, δεν θυμίζει αρμενικά συστήματα δομής. Βλ. AJA 46 (1943), σ. 403-436. Στην Ελλάδα διακρίνονται σαφώς επιδράσεις τον 9ο αιώνα (Σκριπου), βλ. Γ. Σωτηρίου, *ένθ' άνωτ.* σ. 132. Αργότερα μόνον εικασίες μπορούν να γίνουν γι' αυτό. Βλ. Α. Ξυγγοπούλου, Τα μνημεία των Σερβίων, Αθήναι 1957, σ. 74.

232. Βλ. J. Arnott Hamilton, *Byzantine architecture and decoration*, London 1933, σ. 52.

233. Τον 2ο π.Χ. αιώνα σε τάφους της Περγάμου. Βλ. Anderson-Spiers-Ashby, *The architecture of Ancient Rome*, London 1927, p. 37-38, and A. Choisy, *ένθ' άνωτ.* I, σ. 410.

234. Βλ. M. W. Ramsay, G. L. Bell, *The thousand and one churches*, London 1909, σ. 41-50, 65-70 και J. Strzygowski, *Kleinasien*, Leipzig 1903, σ. 9 και 58-60.

235. Βλ. De Vogüé, *Syrie Centrale, Architecture civile et religieuse*, Paris 1865-1877, τ. I, σ. 18-21.

236. Βλ. Α. Κ. Όρλάνδου, Τα ύλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, II, Αθήναι 1959-1960, σ. 366.

237. Βλ. Ι. Τραυλοῦ, Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Ασκληπείου Αθηνών, Α.Ε. 1939-1941, σ. 53, εικ. 15.

238. Βλ. Naumann R. - Kantar S., *Die Agora von Smyrna, Istambuler Forschungen*, 17 (1950), σ. 77, εικ. 2 και πίν. 42c, 45.

διαφέρει από τὰ νευρωτὰ σταυροθόλια. Τὸ πρᾶγμα ὅμως ἔχει τὴν σημασία του, ἐπειδὴ εἶναι ἐνδεικτικώτατο τοῦ ὅτι καὶ ἡ μορφή τῶν διασταυρουμένων ἰσχυρῶν τόξων, ἐπίσης δὲν ἦταν ἄγνωστη στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος.

Δύσκολα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συσχετίσῃ τὴν γένεση τῶν ἑλληνικῶν νευρωτῶν σταυροθολίων, μὲ τὴν ἄλλη ἐστία ἀνατολικῶν θολωτῶν κατασκευῶν : τὸ Ἰράν. Στὴν προϊσλαμικὴ Περσία, ἀναζητήθηκε ἡ καταγωγὴ τῶν νευρώσεων τῶν μουσουλμανικῶν θόλων²³⁹, καὶ ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ οἱ σχετικὲς θεωρίες γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ δυτικοῦ βεργωτοῦ σταυροθολίου²⁴⁰. Γεγονὸς εἶναι καὶ ἐδῶ, ὅτι τὰ παραδείγματα ποὺ προτείνονται, ποτὲ δὲ σχετίζονται μὲ σταυροθόλια²⁴¹, καθὼς καὶ ὅτι εἶναι προφανῶς μεταγενέστερα. Οἱ Πέρσες ἀγνοοῦσαν τὴν ὑπαρξὴ τῶν σταυροθολίων τοῦλάχιστον ὥς τὸν 7ο αἰῶνα²⁴², καί, ἂν ἀκόμα γίνῃ παραδεκτὴ ὁμοιότης προβλημάτων²⁴³ (ὅπως π.χ. τῆς δομῆς θόλων χωρὶς ξυλοτύπους) πάλι τὰ ἀποτελέσματα διαφέρουν ριζικὰ : ἐμφανίζονται μερικοὶ τροῦλλοι μὲ χωνευτὲς νευρώσεις²⁴⁴, ἢ θόλοι μοναστηριακοί, ἢ ἄλλες μορφές τελείως ἄσχετες. Τὰ μεταγενέστερα, ἄλλωστε, αὐτὰ παραδείγματα σχετίζονται σαφῶς μὲ τὴν μέσῳ τῶν Ἀράβων διάδοσιν τῶν περσικῶν ἢ ἄλλων στοιχείων, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε εἰδικότερα λόγος σὲ ἄλλο κεφάλαιο.

Ἀπὸ τὰ προηγούμενα, γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἔρευνα γιὰ πιθανὰς ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις στὰ παραδείγματά μας δὲν ἀπρὸδίδει τίποτα τὸ οὐσιαστικόν. Ἡ πλήρης ἔλλειψιν ὁμοίων μορφῶν κάνει ἀόριστα τὰ προβλήματα. Πρέπει νὰ ἐπαναληφθῇ ὅτι τὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ πρώιμα δυτικὰ παραδείγματα ἔχουν προφανῶς σὰν πρώτη τους ἀφετηρία τὸ κοινὸ σταυροθόλιο καὶ μόνον. Παρὰ τὴν ἐπιμονὴ τῶν παλαιότερων θεωρητικῶν τοῦ ζητήματος, ἡ ἐρμηνεία τῆς καταγωγῆς τῶν δυτικῶν ogives ἀλλὰ καὶ τῶν ἐλλαδικῶν σταυροθολίων ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρότυπα φαίνεται πολὺ ἀπίθανη. Μόνον σὰν ἀόριστη ἰδέα, μεταφερμένη ἀπὸ διαφορετικὰς μορφὰς ἢ διαφορετικὰ τεχνικὰ συστήματα, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ γίνῃ δεκτὸ τὸ ἐνδεχόμενον μιᾶς συμβολῆς τῶν ἀνατολικῶν στοιχείων στὴ δημιουργίαν τῶν νευρωτῶν σταυροθολίων ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν. Κι' αὐτὸ θὰ μείνῃ σὰν μία ὑπόθεσις πολὺ ἀσαφὴς καὶ μὲ ἐλάχιστες πιθανότητες νὰ ἀληθεύῃ.

239. Βλ. Arthur Upham Pope, ed. *A Survey of Persian Art*, London 1939, τόμ. II, σ. 1044, σημ. 2.

240. Βλ. A. U. Pope, *Iranian and Armenian contributions to the beginnings of Gothic Architecture*, *The Armenian Quarterly*, I, ἀρ. 2 (1946), σ. 125-172 (ὅπου βιβλιογραφία καὶ συσχετισμοὶ μὲ τὰ παλαιότερες θεωρίες). Καὶ τοῦ ἰδίου, *Possible Iranian contributions to the beginning of Gothic Architecture*, *Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens*, In memoriam Ernst Diez, Istanbul 1963, σ. 1-31.

241. Βλ. A. Godard, ἐνθ' ἀνῶτ. σ. 202 καὶ τοῦ ἰδίου, *Voûtes Iraniennes*, *Athâr-é-Iran* 1949, τόμ. IV, σ. 201-238.

242. Βλ. A. Godard, *L'art de l'Iran*, Paris 1962, σ. 217.

243. Ἐνθ' ἀνῶτ. σ. 215.

244. Ὅπως τοῦ Mardjîd-é-Djami στὸ *Ardistan* (1072-1092). Βλ. A. U. Pope, *A Survey...* τ. IV (1938), πίν. 325 καὶ τ. II (1939) σ. 1044, 1284-1288.

IX. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν λόγων δημιουργίας, ἢ τῆς πιθανῆς καταγωγῆς τῶν διαγωνίων νευρώσεων στὰ βυζαντινὰ σταυροθόλια, τελειώνει ἐδῶ, χωρὶς νὰ ὀδηγήσῃ σὲ συμπεράσματα ἀπολύτως κατηγορηματικά. Ἡ προσπάθεια ὅμως νὰ συναιρεθοῦν οἱ παλαιότερες ἀπόπειρες γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῶν πηγῶν τῶν ogives καὶ νὰ δοκιμασθοῦν στὰ καθ' ἑκάστα τῶν βυζαντινῶν παραδειγμάτων, ἔδειξε τὶς πιθανότητες νὰ ἀληθεύῃ καθεμιά ἀπὸ αὐτές.

Ἡ ἐμφάνιση μέσα στὸν 11ο αἰῶνα τοῦ κοινοῦ στοιχείου τῆς ἐν προεξοχῇ νευρώσεως σὲ θόλους, σ' ὅλη τὴν μεσαιωνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σὲ μεμονωμένα παραδείγματα, μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ στὴν ἄποψη ὅτι ὑπῆρξε μία μέθοδος μὲ κοινὴ ἀρχή, στὴν ὁποία θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν καὶ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν, τῆς Ἀρμενίας, τῆς Ἰσπανίας τῶν Ὁμεῦαδῶν καὶ τῆς Λομβαρδίας, στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνάγονται καὶ τῆς Γαλλίας²⁴⁵, τῆς Ἀγγλίας²⁴⁶, ἀκόμα καὶ τῆς Γερμανίας καὶ τῆς μακρινῆς Σουηδίας²⁴⁷. Φαίνεται κάπως περίεργο, ἀλλὰ εἶναι γεγονὸς ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1100, ὑπάρχουν παραδείγματα διαγωνίων βεργίων, ὥς τὰ ἀκρότατα μέρη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου²⁴⁸.

Τὸ πρόβλημα ἀκριβῶς εἶναι, ἂν ὑπάρχῃ μιὰ τέτοια κοινὴ ἀρχή. Μετὰ ἀπὸ τὴ μελέτη καὶ τῶν βυζαντινῶν παραδειγμάτων, διαφαίνονται κάπως καθαρότερα δύο περιπτώσεις καταγωγῆς τῆς μορφῆς ἢ τοῦ τεχνικοῦ συστήματος. Στὸν 11ο αἰῶνα, ἀφ' ἐνὸς μὲν διατηροῦνται ἀκόμα οἱ ἀπηχήσεις τῶν ἰδεῶν τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀναφαίνονται οἱ καθαρὰ μεσαιωνικὲς νέες τάσεις ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν τέχνη μετὰ τὸ ἔτος 1000, καὶ λίγο ἀργότερα θὰ πάρουν κύρια σημασία. Στὴν πρώτη περίπτωση, θὰ ἔβλεπε κανεὶς νὰ ἐντάσσωνται τὰ βυζαντινὰ, τὰ λομβαρδικὰ καὶ τὰ μουσουλμανικὰ

245. Βλ. Henri Focillon, *Le problème de l'ogive*. Bulletin de l'office des Instituts d'Archéologie, 3 (1935), C. Enlard, *Manuel d'archéologie Française*, Architecture religieuse, passim, M. Aubert, *Les plus anciennes croisées d'ogives* καὶ E. Lambert, *Les premières voûtes nervées françaises et les origines de la croisée d'ogives*, Rev. Arch. 1933, II, σ. 235. Γιὰ τὰ πρῶτα βεργιωτὰ σταυροθόλια, στὴν Ἀλσατία καὶ τὴν Γερμανία βλ. Otto Feld, *Croisées d'Ogives Alsaciennes*. Les Cahiers Techniques de l'art, 1961, σ. 15-29. Βλ. ἐπίσης ἐργασίες τῶν Lefevre - Pontalis, Quisteral, Lasteyrie κ.ἄ.

246. Βλ. John Bilson, *La cathédrale de Durham et la chronologie de ses voûtes*, Bull. Mon. LXXXIX (1930) σ. 5, 45, 209-255 καὶ *Archeological Journal*, LXXIX, σ. 101-160. Βλ. καὶ Nikolaus Pevsner, *An outline of European Architecture*, London 1957, σ. 61, 106.

247. Βλ. Johnny Roosval, *Une voûte à nervures du XIe siècle à Sigtuna*, *Mediaeval Studies in Memory of A. Kingsley Porter*, II, Cambridge, USA 1939, σ. 689-697.

248. Βλ. Henri Focillon, *Art d'Occident*, Paris 1938, *Les grandes expériences*, le XIe siècle, σ. 49-51, καὶ Ernst Gall, *Neue Beiträge zur Geschichte vom "Werden der Gothik"*. Monatshefte für Kunstwissenschaft, IV (1911), Leipzig, σ. 309-323, πίν. 62-67.

παραδείγματα, ενώ στη δεύτερη τὰ τῆς Ἀρμενίας καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης. Μία τέτοια διαφοροποίηση ἀνταποκρίνεται σὲ γενικὲς γραμμὲς καὶ στη γενικώτερη μορφολογικὴ ἔκφραση τῶν ἐκάστοτε παραδειγμάτων καὶ ἐπεκτείνεται καὶ στὸ θέμα τῆς προτίμησης διαφόρων ὑλικῶν, τούβλων ἢ λαξευτοῦ λίθου.

Ἡ ἀναζήτηση κοινῆς ἀρχῆς γιὰ ὅλα (ἀρχῆς ποὺ ἴσως θὰ εὐκόλυνε ὑποθέσεις γιὰ τὸ συσχετισμὸ τοῦ δυτικοῦ οἴκου μὲ τὰ ἀσφαλῶς πρωϊμότερα βυζαντινὰ παραδείγματα) εἶναι πρόωρη καὶ ἀσφαλῶς ἐξαιρετικὰ ἀόριστη²⁴⁹. Εἶναι πιθανὸ νὰ μὴν ὑπῆρξε ποτέ, καὶ ἡ ἐφαρμογὴ νευρώσεων σὲ θόλους νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα πειραματισμῶν σὲ κατασκευές, σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ ξανάρχιζε μεγάλη καλλιτεχνικὴ καὶ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, κάτω ἀπὸ ὁμοίους παράγοντες. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἴτε μεταπλάθοντας μιὰν ἀρχαία παράδοση, εἴτε ἐφευρίσκοντας τὴ νέα μορφή, οἱ Βυζαντινοὶ ὀδηγημένοι ἀπὸ τεχνικὴ μαεστρία, εἶχαν καὶ ἐδῶ τὴν προτεραιότητα, πραγματοποιώντας τὰ ἀρχαιότερα σταυροθόλια μὲ προέχουσες νευρώσεις.

Στὴ σειρά τῶν ὑποθέσεων ποὺ προηγήθηκαν, προκειμένου νὰ ἐρμηνευθοῦν τὰ βυζαντινὰ παραδείγματα, ἡ κατασκευαστικὴ ἐρμηνεία ἔχει ἀσφαλῶς τὶς περισσότερες πιθανότητες νὰ πλησιάσῃ τὴν πραγματικότητα. Οἱ τεχνικὲς αἰτίες, θεωρούμενες στὰ πλαίσια τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ἐποχῆς, ὅπου συναιρεῖτο ἡ πολύμορφη σοφία τοῦ ἀρχαίου κόσμου μὲ τὴν κατασκευαστικὴ ἐπιδειξίότητα τῶν τεχνιτῶν, μπορούσαν εὐκόλα νὰ ὀδηγήσουν στὴ δημιουργία τῆς νέας μορφῆς. Ἡ θέση αὐτὴ φαίνεται περισσότερο ἀληθοφανὴς ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς γένεσης τῶν νευρωτῶν σταυροθολίων.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅλα τὰ προηγούμενα, εἴτε σὰν σύμπτωση λύσεων, εἴτε ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ κοινὴ ἀρχή, τὰ νευρωτὰ σταυροθόλια γίνονται ἀποδεκτὰ στὴ Δύση καὶ καταξιώνονται καλλιτεχνικὰ πολὺ γρήγορα. Οἱ λόγοι τῆς ἀποδοχῆς αὐτῆς εἶναι βέβαια πολλοί· ἐδῶ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀναπτυχθοῦν. Ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ στέγαση νέων γιγαντιαίων καὶ ἀπροσβλήτων ἀπὸ τὴ φωτιὰ κατασκευῶν, καὶ ἐκεῖθεν νέων ἀπαιτήσεων στὴν θολοδομία, στὴν ὁποία ὑπῆρχε μικρὴ μόνο παράδοση²⁵⁰, ἡ ἀνεξαρτησία τῆς δομῆς καὶ ἡ εὐκόλη προσαρμογὴ σὲ χώρους μὲ ἀκανόνιστη κάτοψη, ἀλλὰ κυρίως εἰδικοί αἰσθητικοὶ λόγοι, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξαν οἱ βασικὲς τῆς αἰτίες. Οἱ νευρώσεις, συνδυασμένες μὲ τὰ ψαλιδωτὰ τόξα καὶ τοὺς δξυκορύφους θόλους, ὀδήγησαν ἀργότερα σὲ ἕνα πλῆθος ἀπὸ σύνθετες μορφές στὴ δυτικὴ θολοδομία, ποὺ εἶχαν σὰν ἀφετηρία τὸ ἀπλὸ βεργωτὸ σταυροθόλιο, ἀλλὰ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τὴν ἐπίδειξη τοῦ ἀναλυτικοῦ πνεύματος ποὺ πρυτάνευε στὸν Γοτθικὸ ρυθμὸ.

Ἀντίθετα, στὸ Βυζάντιο, ἡ μορφή ἄσχετα ἀπὸ τὴν προέλευσή της, δὲν ἐπέζησε. Οἱ λόγοι τῆς περιορισμένης τῆς ἐφαρμογῆς δὲν μποροῦν εὐκόλα νὰ προσδιορισθοῦν· σχετίζονται, ἀσφαλῶς, μὲ γενικώτερες ἀρχὲς αἰσθητικῆς καὶ κατασκευῆς. Τὸ σταυροθόλιο εἴτε μὲ νευρώσεις εἴτε χωρὶς αὐτές, δὲν ἐπρόκειτο νὰ παίξῃ μεγάλο ρόλο στὴ

249. Βλ. Sergio Bettini, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 89. J. Baltrušaitis, ἐνθ' ἄνωτ., εἰσαγωγή, καὶ κυρίως H. Focillon, *Moyen Age*, σ. 109-110.

250. Βλ. J. Baltrušaitis, ἐνθ' ἄνωτ. εἰσαγωγή. Ἡ ἄποψη δὲν εἶναι ἀπολύτως σωστὴ γιατί ἡ θολοδομία ἐφαρμοζόταν πάντοτε στὴν Εὐρώπη, σὲ ὁρισμένου εἶδους κτίσματα. Βλ. σχετικῶς A. Grabar, *Martyrium*, I, Paris 1946, σ. 521-25 καὶ Jean Hubert, *L'art Pré-Roman*, Paris 1938, σ. 100-104.

βυζαντινήν ἀρχιτεκτονική. Ἐρχόταν πάντοτε σὲ δευτερεύουσα θέση μετὰ τοὺς σφαιρικοὺς θόλους ἢ τὶς καμάρες, καὶ στὴν πρωτεύουσα καὶ στίς ἐπαρχίες.

Ἐπαναλαμβάνονται, τέλος, οἱ βασικὲς ἀρχὲς τῶν μεσοβυζαντινῶν νευρωτῶν σταυροθολίων τῆς Ἑλλάδος :

Περιορισμένη, ἀλλὰ ὄχι εἰδική χρήση.

Νευρώσεις κατασκευαστικές, μὴ φέρουσες καὶ μὴ διακοσμητικές.

Ὁμοιότητα τρόπων δομῆς καὶ στατικῆς λειτουργίας μὲ τὰ λομβαρδικὰ, τὰ ρωμανικὰ καὶ τὰ γοτθικὰ παραδείγματα.

Ὁμοιότητα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς μὲ τὰ ρωμαϊκὰ καὶ τὰ λομβαρδικὰ νευρωτὰ σταυροθόλια.

Καταγωγή τῆς μορφῆς ἀπὸ τὸ κοινὸ σταυροθόλιο ὑπερυψωμένο ἢ ὄχι.

Συσχετισμὸς μὲ τὶς τρέχουσες μεθόδους κατασκευῆς νευρώσεων τῆς βυζαντινῆς θολοδομίας.

Συσχετισμὸς χρονικὸς μὲ τὶς ἔξω τοῦ βυζαντινοῦ κράτους νευρωτὲς κατασκευὲς τοῦ 11ου αἰώνα.

Τοπικὸς συσχετισμὸς μὲ τὴν ἑλλαδική σχολή, καὶ ἴσως μὲ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδράσεις στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Βοιωτία.

Ἐμμεση προέκταση ὡς τὸν Μεσαίωνα γενικῶν ἀρχῶν κατασκευῆς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΝΕΥΡΩΤΑ ΣΤΑΥΡΟΘΟΛΙΑ ΣΕ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΚΑΤΑ ΦΡΑΓΚΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νευρωτὰ σταυροθόλια ποὺ ἔχουν ἤδη ἐξεταστῇ, τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ Καμπιά, ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα μία ὁμάδα μεταγενέστερων παραδειγμάτων, ποὺ ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ ὅπου εἶχε καθιερωθῇ ἡ χρῆσις τῶν βεργίων στὴ Δύση. Ἡ μορφή τους διαφέρει βασικὰ ἀπὸ τὰ προηγούμενα : Δὲν ἔχει πιά τὴν ἀρχαῖζουσα ὀρθογωνίου σχήματος διατομὴ τῶν νευρώσεων, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ πιστότερα τοὺς δυτικούς τρόπους. Τὰ περισσότερα ἀνήκουν στὸν 13ο αἰώνα, καὶ συνδυάζονται μὲ ἄλλα ρωμανικὰ ἢ γοθικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα.

Σταυροθόλια μὲ προέχουσες νευρώσεις, ὑπάρχουν σὲ λίγα, καθαρὰ δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μνημεῖα ²⁵¹, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀκόλουθα βυζαντινά ²⁵².

α) Στὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Βλαχέρνας Ἡλείας. Ὑπερυψωμένα σταυροθόλια μὲ βεργία στὸν μεταγενέστερο ἐξωνάρθηκα ²⁵³ (13ος αἰών). (Σχέδ. 15,Θ).

β) Στὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀττικῆς. Ὑπερυψωμένα νευρωτὰ σταυροθόλια στὸ νότιο παρεκκλήσιον ²⁵⁴ (12ος αἰών). (Σχέδ. 15,Ι καὶ Πίν. 22,Α).

γ) Στὸν Ἅγιον Ἰωάννη τὸν Μαγκούτη Ἀθηνῶν, σήμερα κατεδαφισμένο ²⁵⁵. Ὑπερυψωμένα σταυροθόλια μὲ νευρώσεις (13ος αἰών). (Σχέδ. 15,Ζ).

251. Βλ. σχετικὰ, Ν. Μουτσοπούλου, Φραγκικὲς ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα, Τεχν. Χρον. Νο 1, (1960), σ. 13-33, ὅπου εἶναι συγκεντρωμένη ὅλῃ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (Ἁγία Σοφία Ἀνδραβίδας, Ἐκκλησίᾳ Μονῆς Ζαρακά ἢ Στυμφάλου, Ἀγ. Παρασκευὴ Χαλκίδος, Ὑπαπαντὴ Πλάκας Ἀθηνῶν). Σ' αὐτὰ ἴσως πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὰ νησιά· τὴν Κρήτη (βλ. G. Gerola, ἐνθ' ἄνωτ.), τὴν Κύπρο (βλ. C. Enlart, L'art Gothique et la Renaissance en Chypre, Paris 1899), τὴν Ρόδον (βλ. A. Gabriel, La Cité de Rhodes, Paris 1921) καὶ τὴν Χίο (βλ. A.C. Smith, The architecture of Chios, London 1962, πίν. 18, 19). Ἡ Ὑπαπαντὴ τῆς Πλάκας, σύμφωνα μὲ νεώτερες ἐρευνες, πρέπει νὰ χρονολογηθῇ τὸν 17ο αἰώνα, βλ. C. Enlart, Quelques Monuments d'architecture Gothique en Grèce, Revue de l'art chrétien τετάρτη σειρά, 1897, σ. 309-314. Th. Shear, Hesperia VIII (1939), σ. 220. Ἰ. Τραυλός, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σ. 178, 186, 189, εἰκ. 126, 127. Πλήρη μελέτη γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ Φραγκικοῦ Πριγκιπάτου τοῦ Μορέως, ἐτοιμάζει ὁ Καθηγητὴς κ. Antoine Bon.

252. Μία πρώτη συγκέντρωση τῶν παραδειγμάτων βυζαντινῶν σταυροθολίων μὲ νευρώσεις κατὰ δυτικὴν ἐπίδραση, ἐγινε ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο, εἰς Α.Ε. 1923, σ. 10, σημ. 1.

253. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας, Α.Ε. 1923, σ. 5-35 καὶ εἰδικώτερα σ. 9, εἰκ. 6-11.

254. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησίᾳ, Ἀθῆναι 1921, σ. 17, 18, εἰκ. 14, 15. Γιὰ τὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησίᾳ γίνεται ἐκτενέστερα λόγος ἀργότερα.

255. Βλ. A. Couchaud, Choix d'églises byzantines en Grèce, Paris 1842, πίν. 6.

δ) Στήν Ἀγία Θεοδώρα τῆς Ἀρτης²⁵⁶. Ὑπερυψωμένα σταυροθόλια στὸ νότιον προστώον τοῦ ναοῦ (13ος - 14ος αἰών). (Σχέδ. 15,Η καὶ Πί ν. 21).

ε) Στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῆς Χαλανδρίτσας²⁵⁷ (15ος αἰών). (Πί ν. 23,Β).

ς) Στήν Μονὴ Ἀντινίτσης, ἐπὶ τῆς Ὁθρυος²⁵⁸. Βεργία σὲ σκαφοειδεῖς θόλους στὸν ἐσωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ (15ος αἰών). (Σχέδ. 15,Γ).

ζ) Στήν Μονὴ Νταοῦ Πεντέλης²⁵⁹. Σταυροθόλιο ἐσωνάρθηκος (16ος αἰών;). (Σχέδ. 15,Α καὶ Πί ν. 23,Α).

η) Στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγυᾶς Λοκρίδος²⁶⁰. Σταυροθόλιο μὲ νευρώσεις στὸν νάρθηκα (18ος αἰών;). (Πί ν. 22,Β).

θ) Στὸν ναὸ Ἀγ. Νικολάου Κορθίου Ἀνδρου²⁶¹. Σταυροθόλιο μὲ νευρώσεις σὲ μεταγενέστερο δικιόνιο προστώον (18ος αἰών;).

ι) Σὲ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Ρόδου²⁶² (Σχέδ. 15,Ε).

ια) Σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου²⁶³ (Σχέδ. 15,Δ).

Ὅπως καὶ ἄλλοτε ἔχει ἰδιαίτερα τονιστῇ²⁶⁴ ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ Ρωμανικοῦ καὶ τοῦ Γοτθικοῦ ρυθμοῦ στὴν ἐλληνικὴ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴ²⁶⁵, ἀμέσως μετὰ τὴ φραγκικὴ κατάκτηση, ἦταν πολὺ περιορισμένη. Καὶ ὑπάρχουν βέβαια, ἀρκετὰ παραδείγματα βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων, ὅπου ἀπαντοῦν καὶ ἄλλα δυτικὰ στοιχεῖα (Μυστρᾶς, Γεράκι, Μονεμβασία, Γερουμάνα, Συκάμινο Ἀττικῆς, Ἀνδροῦσα, Γαστούνη, Μαλεσίνα), ἀλλὰ οὐσιαστικὰ οἱ δυτικοὶ τρόποι ἔμειναν ξένοι πρὸς τοὺς ἐντοπίους. Ἡ ἐφαρμογὴ τους ἦταν περιορισμένη καὶ κατὰ κάποιον τρόπον ἀποσπασματικὴ, ἢ ἐλλιπής. Ἐτσι, στὸν κατάλογο τῶν παραδειγμάτων μας, μόνον

256. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Ἀγία Θεοδώρα τῆς Ἀρτης, Α.Β.Μ.Ε. τ. Β' 1936, σ. 88-104, εἰκ. 3.

257. Βλ. R. Traquair, Frankish Architecture in Greece, J.R.I.B.A., 1923, σ. 84, εἰκ. 35.

258. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἐπὶ τῆς Ὁθρυος Μονὴ τῆς Ἀντινίτσης, Ε.Ε.Β.Σ. τ. Ζ', 1930, σ. 371, εἰκ. 2, 3.

259. Βλ. Heaton Comyn, Church of the ruined Monastery of Daou-Menteli, BSA IX (1902-1903), σ. 388, πίν. XV, XVI καὶ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 371, σημ. 1. Βλ. ἐπίσης Fausto Secchi Tarugi, Il monastero di Daou-Penteli in Attica, Palladio, ἀρ. III, IV (1961), σ. 137-156, εἰκ. 25.

260. Βλ. Γ. Κόλια, Ὑπόμνημα περὶ Χριστιανικῶν Μνημείων Λοκρίδος, Π.Χ.Α.Ε., 1934-1936, περ. Γ', σ. ξα'-ξγ', καθὼς καὶ Α.Δ. 17 (1961/62) Β' σ. 164, πίν. 177δ. Ἡ χρονολόγησις τοῦ μνημείου μένει προβληματικὴ.

261. Βλ. Δ. Βασιλειάδη, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἀνδρου, Α.Ε. 1960, σ. 29-31, εἰκ. 2, 12, 16.

262. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ρόδου, Α.Β.Μ.Ε. τ. ΣΤ' σ. 107-108.

263. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Α', εἰκ. 15, 16, πίν. 49 κ.ά.

264. Βλ. R. Traquair, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 86. Ν. Μουτσοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 31, καὶ P. Lemerle, Une province byzantine, Le Péloponnèse, Byzantion XXI (1951), σ. 348. Ἀνάλογες παρατηρήσεις μποροῦν νὰ γίνουν γιὰ τὴν γλυπτικὴ: βλ. Ἀ. Ξυγοπούλου, εἰς Α.Ε. 1931, σ. 94-95, ὅπου ὅμως διατηρεῖται περισσότερο ἡ δυτικὴ τεχνικὴ. Στὴν ζωγραφικὴ, ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις, μετὰ τὴν φραγκικὴν κατάκτηση, εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένη καὶ διακρίνεται σὲ μεμονωμένα μνημεῖα (Μερέντα, Ἀθήνα, Κύπρος) ἢ χειρόγραφα (Cod. Bibl. Nat. Par. Gr. 135). Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Σερβίας, ἀντιστρόφως, οἱ δυτικὲς ἐπιδράσεις γενικεύονται ἤδη ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα. Βλ. G. Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919, σ. 68.

265. Θὰ πρέπει νὰ γίνῃ διάκρισις πρὸς τὴν κοσμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν ὁποία διακρίνονται περισσότερα δυτικὰ στοιχεῖα, ὅπως π.χ. στὰ Παλάτια τοῦ Μυστρᾶ (βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε. τ. Γ' passim).

τὸ πρῶτο ἔχει πλήρη τὰ χαρακτηριστικά τοῦ δυτικοῦ οἴκου με κιονίσκους στὶς γωνίες τῶν καλυπτομένων χώρων. Ὅλα τὰ ἄλλα ἐμφανίζονται ἀπλοποιημένα καὶ ἐντεταγμένα σὲ σύνολα, ὅπου ἐπικρατοῦν τὰ ἐγχώρια στοιχεῖα.

Πολὺ ἐνδεικτικὴ εἶναι ἀκόμα ἡ ὑποχώρηση τῶν δυτικῶν κατασκευαστικῶν τρόπων καὶ ἡ ἀντίστοιχη διείσδυση τῶν βυζαντινῶν, ποὺ παρατηρεῖται ἀκόμα καὶ στοὺς μεγάλους φραγκικοὺς ναοὺς. Ἔτσι, στὴν Ἀγ. Σοφία τῆς Ἀνδραβίδας, στὰ γοτθικὰ σταυροθόλια τοῦ ἱεροῦ, γίνεται χρῆση λεπτῶν τούβλων ἀντὶ λαξευτῶν θολιτῶν²⁶⁶, στὴν Ὑπαπαντῇ τῆς Πλάκας (Σχέδ. 15,Β) μία εἰδικὴ κατασκευὴ θυμίζει βυζαντινὸ τροῦλο²⁶⁷, καὶ τὰ τόξα μετώπου γίνονται ἡμικυκλικά, ἐνῶ στὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησίᾳ, πάλι με ἡμικυκλικά τόξα καὶ ἰσχυρὴ ὑπερύψωση, διακρίνεται μία ἀπομάκρυνση²⁶⁸ ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρότυπα.

Ἀπὸ αὐτὰ, μὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες γενικώτερες ἐνδείξεις φαίνεται ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν παραδέχτηκαν τίς ἀρχὲς τοῦ Ρωμανικοῦ ἢ τοῦ Γοτθικοῦ ρυθμοῦ, ἀλλὰ χρησιμοποίησαν μόνον μερικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα καὶ ἀφομοίωσαν, τίς περισσότερες φορές, μετὸν πιὸ γόνιμο τρόπο²⁶⁹.

Ἔτσι, ἂν κανεὶς μπορῇ νὰ διαπιστώσῃ κάμψη στὴ δημιουργία νέων τύπων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, σύγχρονα θὰ συναντήσῃ διάθεση ἀνανέωσης, καὶ ἀφομοίωσης νέων στοιχείων ποὺ φτάνει σὲ συγκεκριμένες πραγματοποιήσεις, κυρίως στὸν Μυστρά²⁷⁰.

Στὴν τάση αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ, ἴσως, ὁ λόγος τῆς χρήσης τῶν βεργωτῶν σταυροθολίων : Δοκιμάζουν ἓνα στοιχεῖο μιμούμενοι μορφοκρατικὰ κάτι τὸ ξένο, καὶ γρήγορα τὸ ἐγκαταλείπουν. Λόγοι αἰσθητικοί, ἢ καὶ ἄλλοι ἴσως, τὸ ἔκαναν ἀκατάλληλο γι' αὐτοὺς²⁷¹. Τὸ χρησιμοποιοῦν, λοιπόν, σὲ μέρη με δευτερεύουσα σημασία (ἐξωνάρθηκες, παρεκκλήσια κλπ.) καὶ ἀργότερα τὸ ἀφίνουν. Ποτέ, βέβαια, δὲν τοῦ ἔδωσαν τὴ βασικὴ σημασία ποὺ εἶχε στὴ δυτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Τὰ παραδείγματά μας περιορίζονται ἄλλωστε, στὰ μέρη ὅπου ἡ ἐπικοινωνία με τοὺς Φράγκους ἦταν πιὸ ἄμεση, στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, τὴν Ἀττικὴ, τὴν Ἄρτα, τὰ νησιά.

Τὰ τελευταῖα μνημεῖα τῆς σειρᾶς ἀνήκουν στὴν Τουρκοκρατία. Ἡ χρῆση τῶν βεργίων σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ σὰν συνέχιση τῶν παλαιότερων φραγκικῶν τρόπων, ἢ σὰν μία νέα ἐπίδραση ἰσλαμιζόντων στοιχείων²⁷². Σὲ ὁρισμένα νη-

266. Βλ. Ν. Μουτσοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 20 καὶ 30, εἰκ. 22. Ὁμοίες ἐπιδράσεις διαπιστώνει καὶ στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Φρουρίου τῆς Ναυπάκτου. Γοτθικὰ σταυροθόλια (μεταγ.) κατασκευασμένα ἀπὸ λεπτὰ τοῦβλα, στεγάζουν τὴν δυτικὴ στοὰ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Cefalù στὴ Σικελία.

267. Βλ. C. Enlart, *Quelques monuments d'architecture Gothique en Grèce*, ἐνθ. ἄνωτ. σ. 32. Ὁ ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Μαγκούτης, κατὰ τὸν Ἀ. Ξυγγόπουλο ἦταν βυζαντινοὶ ναοὶ μετασκευασμένοι ἐπὶ Φραγκοκρατίας, βλ. Α.Ε. 1931, σ. 69, σημ. 1, 2.

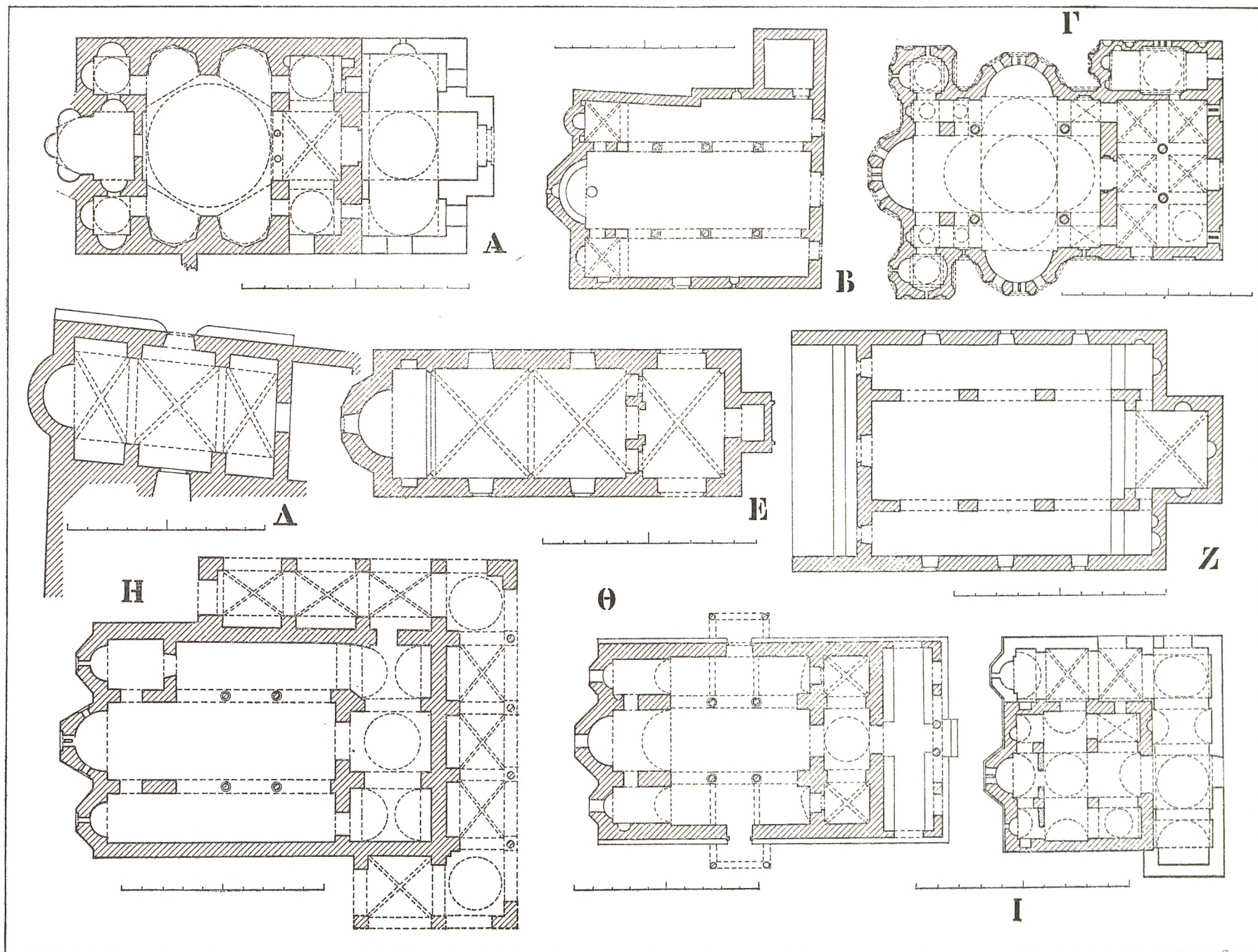
268. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησίᾳ, σ. 18.

269. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Α.Ε. 1923, σ. 35.

270. Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Μυστράς, Ἀθῆναι 1956, σ. 29-30.

271. Λόγοι αἰσθητικοὶ ἔχουν ἤδη ἀναφερθῇ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο. Ἰσως ἀκόμα ἡ λάξευση βεργίων σὲ παρόλῳ, νὰ ἦταν καὶ ἀρκετὰ δαπανηρὴ γιὰ τὰ μικρῆς κλίμακος βυζαντινὰ μνημεῖα.

272. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ε.Μ.Μ.Ε., τεύχος Γ', Ἀθῆναι 1933, σ. 186 (Καθολικὸν Μονῆς Νταοῦ Πεντέλης).

Σχέδ. 15. Κατόψεις εκκλησιών με νευρωτά σταυροθόλια.

Α. Καθολικὸ Μονῆς Νταοῦ Πεντέλης (Heaton Comyn).

Β. Ὑπαπαντὴ Ἀθηνῶν (Τραυλός).

Γ. Μονὴ Ἀντινίτσης. Καθολικὸ (Ὁρλάνδος).

Δ. Κύπρος. Παρεκκλήσιο ναοῦ Ἀγγελοκτίστου Κιτίου (Σωτηρίου).

Ε. Καθολικὸ Μονῆς Ἀρταμίτου Ρόδου (Ὁρλάνδος).

Ζ. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Μαγκούτης (Couchaud).

Η. Ἁγία Θεοδώρα Ἄρτης (Ὁρλάνδος).

Θ. Καθολικὸ Μονῆς Βλαχέρνας Ἡλείας (Ὁρλάνδος).

Ι. Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ Γαλατσίου Ἀττικῆς (Ὁρλάνδος).

σιά, όπου υπάρχει διαρκέστερη επίδραση δυτικών μορφών, τα γοτθικά χαρακτηριστικά παίρνουν νέο νόημα στη λαϊκότερη μεταβυζαντινή τέχνη²⁷³.

Μέσα από τα προηγούμενα διαφαίνεται ήδη ένα ερώτημα, αξιο για μεγαλύτερη προσοχή και διεξοδική μελέτη : Πότε άρχισαν οι Δυτικές αντιδράσεις στα Έλληνικά μεσαιωνικά αρχιτεκτονικά μνημεία; Το πρόβλημα δεν είναι βασικό μόνον για τη σπουδή της Έλληνικής τέχνης, αλλά σχετίζεται άμεσα με τα γενικότερα θέματα της επιστροφής του ρεύματος των επιδράσεων από τη Δύση προς την Ανατολή και της καλλιτεχνικής ανάπτυξης του ευρωπαϊκού κόσμου τον 12ο και τον 13ο αιώνα.

Συνήθως, το ζήτημα θεωρείται απλό και γίνεται αποδεκτή ή άποψη ότι ύστερ' από την φραγκική κατάκτηση, άρχισαν οι πρώτες μιμήσεις των αρχιτεκτονικών τρόπων της Δύσης. Η ανέγερση μερικών μεγάλων γοτθικών ναών από τους ξένους, με τεχνίτες επίσης ξένους²⁷⁴, και οι συνεχείς σχέσεις των τοπικών αρχόντων με τη Δυτικήν Ευρώπη, κάνουν την άποψη αυτή λογικοφανή. Σειρά από παρατηρήσεις, που δεν στερούνται βάσεως, θα μπορούσε ίσως να μäs βάλη σε άμφιβολία για την απόλυτη άξια της.

Το θέμα δεν τίθεται για πρώτη φορά. Ήδη οι καθηγηται Ν. Μουτσόπουλος²⁷⁵ και Α. Βον²⁷⁶ καθώς και ο κ. Δημ. Πάλλας²⁷⁷, έχουν κάνει υπαινιγμούς, παραδεχόμενοι ότι μέσα στον 12ο αιώνα, πολύ πριν από την φραγκική κατάκτηση, τα δυτικά στοιχεία είχαν κάνει την εμφάνισή τους. Έτσι, σημειώθηκαν μερικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, άσχετα προς τα βυζαντινά και άνάλογα με σύγχρονα δυτικά : Στήν εκκλησία της Βλαχέρνας Ήλειας²⁷⁸, ο τρόπος καλύψεως του βόρειου και του νότιου κλίτους, στο ναό του Μέρμπακα²⁷⁹, οι πλάγιοι κιονίσκοι στο παράθυρο της κόγχης του ιερού,

273. Βλ. Κάντως Φατούρου, Πατριακή Αρχιτεκτονική, Αθήναι 1962, σ. 29 και Α. Κ. Όρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε. τ. Θ' σ. 137, εικ. 39 (Ναός Φλουριάς Μαρπήσης Πάρου).

274. Βλ. Α. Κ. Όρλάνδου, Η Φραγκική Εκκλησία της Στυμφαλίας, Mélanges Merlier, σ. 18. Για το πρόβλημα της καταγωγής των μαϊστόρων των Φραγκικών μνημείων της Πελοποννήσου, δεν έχουμε παρά μόνον μερικές ένδειξεις. Η τεχνική των γλυπτών των ναών Στυμφαλίας και Ανδραβίδας δεν άφίνει καμμία απολύτως άμφιβολία ότι πρόκειται για έργα ξένων: Είναι άδύνατον να άποδοθί ο χαρακτήρας του γοτθικού διακόσμου με τόση τελειότητα από έντοπίους τεχνίτες, έστω και αν εργάζονταν επί τη βάσει σχεδίων (τα άνέκδοτα ερήματα της άνασκαφής της βασιλικής Στυμφάλου 1962-63, πρόκειται να παρουσιάσει ο κ. Στίκας). Η άποψη αυτή, ότι οι λιθοξόοι και γλύπτες ήταν ξένοι, συνδυάζεται με τις παρατηρήσεις του κ. Ξυγγοπούλου (σημ. 264) για την έπιμονή της φραγκικής τεχνικής στην γλυπτική. Για την γενική αρχιτεκτονική μορφή των κτηρίων καμμία άμφιβολία δεν υπάρχει ότι μιμούνται γαλλικά πρότυπα των άρχων του 13ου αιώνα. Τέλος για τη δομή, έκτός από τα στοιχεία που άναφέρθηκαν (πλίνθοι σε θόλους, σημ. 266) θα πρέπει να παρατηρηθί ότι η έφαρμογή ύλικού αρχαίου σε δευτέρα χρήση (Στύμφαλος, Ανδραβίδα) και το σύστημα διαμορφώσεως όψεων στην τοιχοποιία, θυμίζουν μάλλον βυζαντινό τρόπο εργασίας. Ίσως θα είμαστε πλησιέστερα στην πραγματικότητα, αν δεχθούμε ότι συγχρόνως δούλευαν συνεργεία από ντόπιους και ξένους.

275. Βλ. Ν. Μουτσοπούλου, Η Παληαχώρα της Αίγινης, Αθήναι 1962, σ. 71.

276. Βλ. Α. Βον, Le Péloponnèse Byzantin, Paris 1951, σ. 151, 152 καθώς και P. Lemerle, ες Byzantion XXI (1951), σ. 349, σημ. 1.

277. Βλ. Δημ. Πάλλας, Ανάγλυφος στήλη του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Α.Ε. 1953-54 (εις μνήμην Γ. Οικονόμου), Γ', σ. 296-299 (έπίμετρον).

278. Βλ. Α. Κ. Όρλάνδου, Α.Ε. 1923, σ. 14, εικ. 16, 17.

279. Βλ. Adolf Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Athen. Mitt. XXXIV (1909), σ. 201 κ.έ. πίν. VI. Βλ. επίσης G. Millet, L'école... εικ. 48.

καὶ σὲ μία ἐρειπωμένη ἐκκλησία τῆς Κορίνθου²⁸⁰, τὰ λείψανα δύο ὁμοίων κιονίσκων, ἀσφαλῶς εἶναι δείγματα δυτικῆς παρουσίας. Ὡστόσο στοιχεῖα μὲ τὸν ἴδιο χαρακτήρα ἐπιστημάνθηκαν στὴν Κόρινθο, τὴν Φλιοῦντα, τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Φανερωμένης καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα²⁸¹.

Δεύτερη παρατήρηση, σκόπιμο ἴσως νὰ μνημονευτῇ, εἶναι αὐτὴ ποὺ ἔκαμε ὁ κ. Ὁρλάνδος, ἐξετάζοντας τὸν ρόδακα τῶν βεργίων τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς (Πίν. 45, 46) στὸ Γαλάτσι²⁸². Ἡ διακόσμησή του εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς Ἰταλικῆς γοθικῆς τέχνης. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ χρονολόγησή τοῦ μνημείου, γίνεται φανερό ὅτι δὲν ἦταν οἱ γαλλικῆς καταγωγῆς Φράγκοι κατακτηταὶ τοῦ τόπου, αὐτοὶ ποὺ μετέφεραν τὰ ἰταλικά στοιχεῖα ὡς τὴν μικρὴ ἐκκλησιὰ στὰ περὶχωρα τῶν Ἀθηνῶν²⁸³.

Αὐτὸς ὁ χωρισμός, τῶν καθαρὰ γοθικῶν - σταυροφοριακῶν μορφῶν ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ παρουσιάζουν μιὰν ἀόριστη δυτικὴ καταγωγή, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι μερικὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, δὲν ἔφτασαν στὴν Ἑλλάδα στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰῶνα μὲ τοὺς Φράγκους τῆς Δ' σταυροφορίας, ἀλλὰ ἴσως πιὸ πρὶν.

Ἡ προσθήκη καὶ ἄλλων παραδειγμάτων παρεμφερῶν μὲ αὐτὰ ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν ἐνισχύει τὶς ὑποθέσεις μας.

Στὸν ναὸ τοῦ Μέρμπακα²⁸⁴, μποροῦν νὰ ἀναγνωριστοῦν καὶ ἄλλα μὴ βυζαντινὰ χαρακτηριστικά: Τὰ βεργία στὰ τόξα μετώπου τῶν κατεστραμμένων σήμερα προστώων, ἐπιμελέστατα λαξεμένα σὲ πωρόλιθο (Πίν. 25). Ἡ μορφή τῶν συνεχῶν κυματίων τῶν περιμετρικῶν ζωνῶν. Ἡ διακόσμηση μερικῶν μικρῶν κιονοκράνων μὲ φύλλα δρυὸς ἢ ἀμπέλου. Ἡ μεγάλη λαξεμένη ροζέττα στὴν μεσαία κόγχη τοῦ ἱεροῦ (Πίν. 26, Γ καὶ Δ) κ.ά.

Σὲ μερικὰ μνημεῖα τοῦ 12ου, ὅπως στὴν Ζωοδόχο Πηγὴ στὸ Σάμαρι τῆς Μεσσηνίας, ἀπαντοῦν θόλοι κατασκευασμένοι ἀπὸ λαξευτοὺς πώρινους θολίτες²⁸⁵. Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὰ ὑποτιθέμενα πρότυπά της, δηλ. τὰ φραγκικὰ κτήρια τοῦ πριγκηπάτου²⁸⁶, ἡ τεχνικὴ εἶχε ἐφαρμοστῇ στὴν Πελοπόννησο σὲ καθαρὰ βυζαντινοὺς ναοὺς.

280. Βλ. Joseph M. Shelley, *The Christian Basilica near the Kenchrean Gate at Corinth*, *Hesperia* XII (1943), σ. 186, εἰκ. 18, καὶ R. Carpenter, εἰς *AJA* XXXIII (1929), σ. 355, εἰκ. 7.

281. Βλ. Δ. Πάλλα, ἐνθ' ἄνωτ.

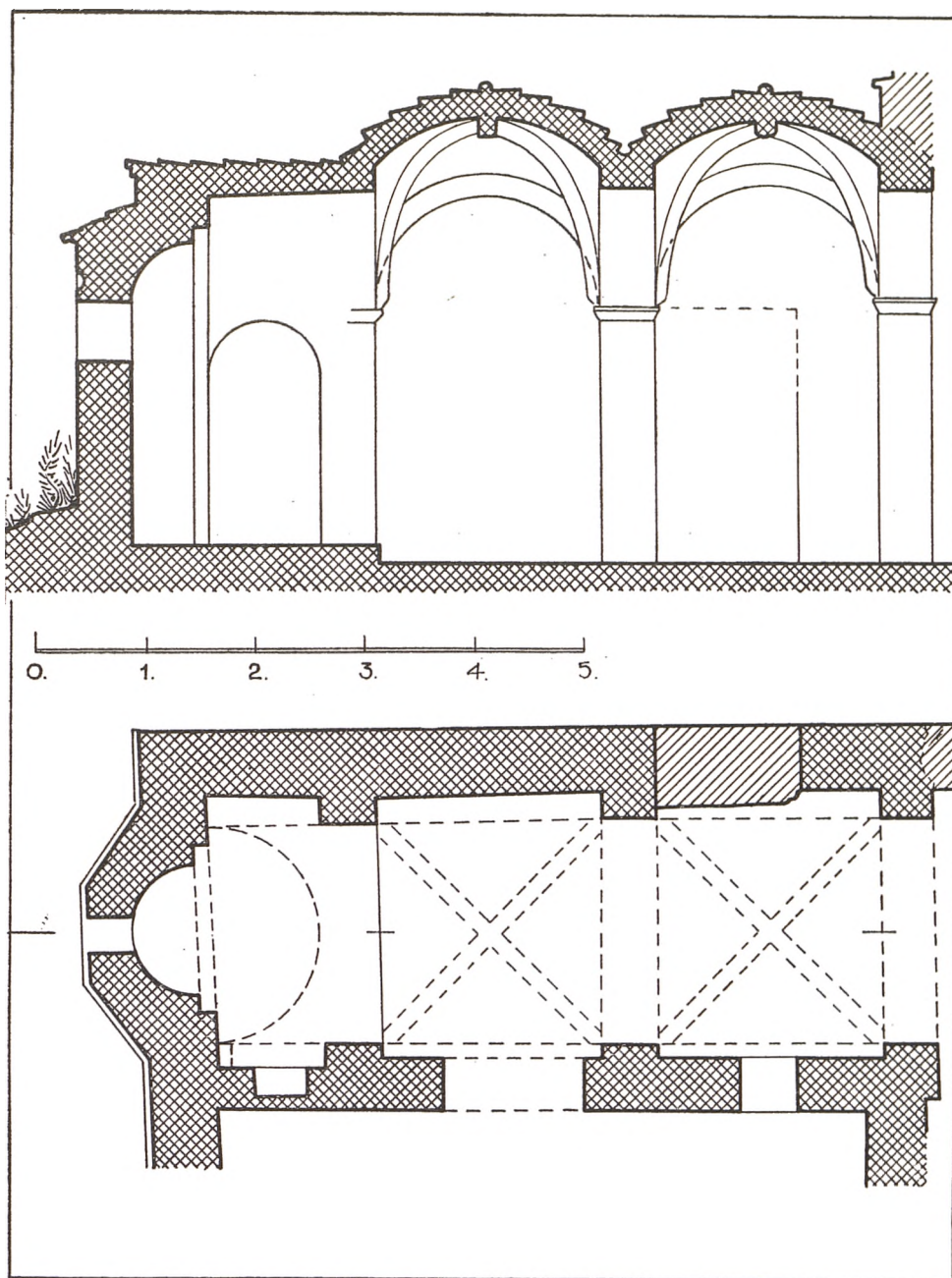
282. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ, σ. 17.

283. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἔχει σχετικὴ μόνον ἀξία. Εἶναι πιθανόν, κοντὰ στοὺς Βουργουνδοὺς ἄρχοντες τῶν Ἀθηνῶν, νὰ ὑπῆρχαν Φράγκοι διαφόρων ἐθνοτήτων. Ὁ Ἀκομινάτος τουλάχιστον τοὺς ὀνομάζει ὅλους Ἰταλοὺς. Ὡς σημειωθῇ ἀκόμα ἡ διάκριση τοῦ Traquair μεταξὺ τῶν γαλλικῶν γοθικῶν στοιχείων καὶ τῶν Σικελικῶν Angevinian στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βλαχέρνας Ἡλείας. Πολὺ ἀργότερα, στὴν Ἄρτα, διαπιστώνεται καὶ πάλι ἡ ἐπίδραση ἰταλικῶν προτύπων. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, 2, Ἀθῆναι 1963, σ. 74-93. *Passim*.

284. Βλ. A. Struck, ἐνθ' ἄνωτ. πίν. VI καὶ X, εἰκ. 2 καὶ φωτογρ. ἀρχ. Millet, B. 293, 294 καὶ C. 844-846.

285. Βλ. φωτ. Laurent, C. 2449. Στὰ Καμπιά ὑπάρχουν παρόμοιοι θόλοι. Ὁ E. Bertaux σημειώσε καὶ ἄλλες ὁμοιότητες τοῦ ναοῦ τοῦ Σάμαρι μὲ ἐκκλησίες τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Βλ. *L'art dans l'Italie...* σ. 171 καὶ εἰκ. 71.

286. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Τὸ φραγκικὸ κάστρο Χλουμουτσίου, *Mélanges Merlier*, τόμ. II, σ. 433. Σὲ μεταγενέστερα μνημεῖα ὑπάρχουν πράγματι πολλὰ παραδείγματα καμαρῶν καὶ σφαιρικῶν θόλων ἀπὸ λαξευτοὺς θολίτες (Μονεμβασία, Κύθηρα, Ἀττικὴ κλπ.), ἐπηρεασμένα ἀπὸ τοὺς δυτικούς τρόπους. Σὲ ἄλλες περιοχὲς τὸ ἴδιο σύστημα ἐφαρμοζόταν ὡς μίμηση ἀνατολικῶν προτύπων (Ρόδος, Κύπρος, Κρήτη).

ΧΜ.

Σχέδ. 16. Παρεκκλήσιο 'Ομορφης Ἐκκλησιᾶς. Κάτοψη καὶ κατὰ μῆκος τομή.

Στην Όμορφη Έκκλησιὰ στὸ Γαλάτσι, τέλος, τὰ δύο βεργωτὰ σταυροθόλια τοῦ νοτίου παρεκκλησίου (Σχέδ. 16) φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια κατηγορία. Τὸ μνημεῖο χρονολογεῖται μὲ σχετικὴ βεβαιότητα στὸ δεῦτερο ἡμῖς τοῦ 12ου αἰώνα²⁸⁷, καὶ τὰ σταυροθόλια εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα σύγχρονα μὲ ὁλόκληρη τὴν ἐκκλησιὰ²⁸⁸. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ μορφή τῶν βεργίων, μορφή ἐξελιγμένη καὶ ἀνάλογη πρὸς τὰ σύγχρονα ἰταλικά πρότυπα²⁸⁹, διαχωρίζει σαφῶς τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀπὸ τὰ παλαιότερα βυζαντινὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ τῶν Καμπινῶν.

Τὰ σποραδικὰ αὐτὰ λείψανα δυτικῆς μορφολογίας, μποροῦν νὰ βροῦν ἴσως μία λογικὴ ἐρμηνεῖα ὅταν συσχετισθοῦν μὲ τὶς ἐπαφές τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς νορμανδικῆς Σικελίας στὸν 12ο αἰώνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ 1147 καὶ τὶς διάφορες προσπάθειες τῶν Νορμανδῶν νὰ ἐξουσιάσουν τὴ χώρα, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες σχέσεις, εἰρηνικῆς²⁹⁰. Ἡ ἐρμηνεῖα αὐτὴ προτείνεται μὲ ἐπιφυλάξεις, ἢ προσπάθεια ἄλλωστε προσδιορισμοῦ συγκεκριμένων ἱστορικῶν στοιχείων ποὺ θὰ τὴ στήριζαν, φεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς μελέτης αὐτῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τῶν ἰταλικῶν ἐπιδράσεων ποὺ πέρασαν στὴν Ἑλλάδα μὲ τοὺς Νορμανδούς, μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ παράλληλα μιὰ ἄλλη ὑποψία, ποὺ μὲ μεγάλες ἐπιφυλάξεις καὶ πολὺ πρόωρα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς τεκμηρίωσης καὶ τῶν ἐπὶ μέρους

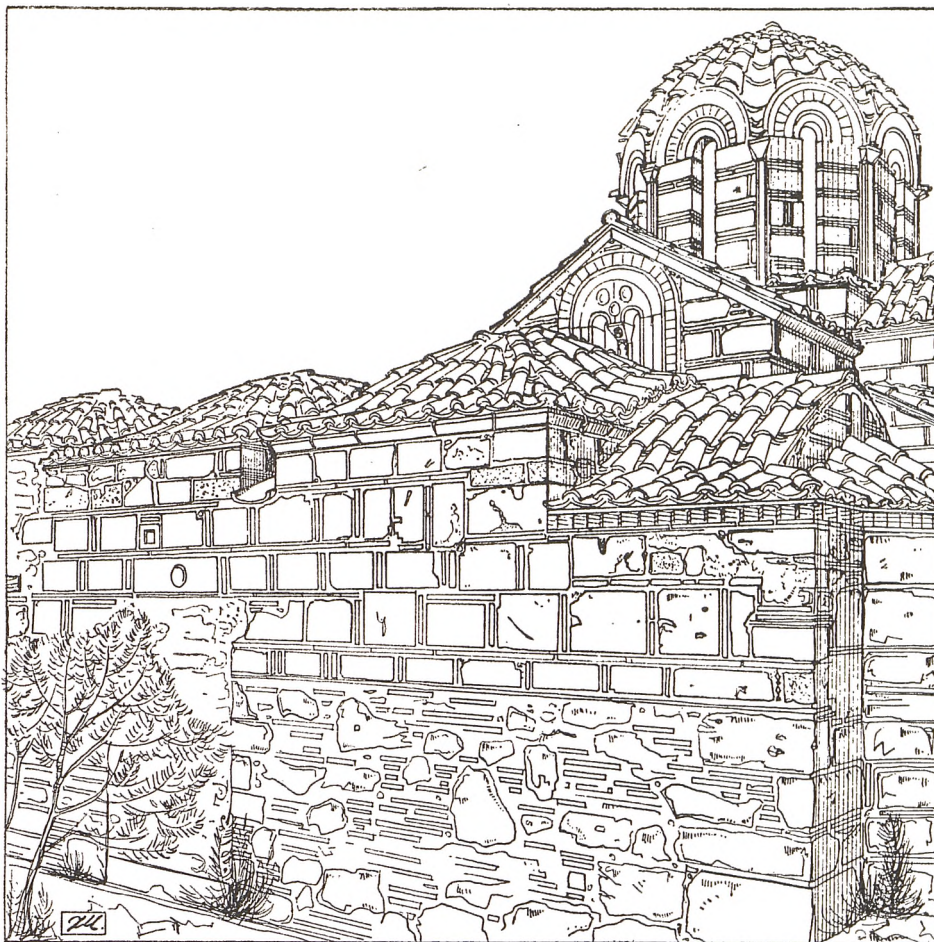
287. Γίνεται ἀποδεκτὴ ἐδῶ, ἡ χρονολόγηση τοῦ A. Megaw, στὸ 3ο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα. Βλ. *The chronology of some middle byzantine churches*, σ. 114 καὶ 129. Ἀρχικά τὸ μνημεῖο εἶχε χρονολογηθῇ στὸ 1ο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα (Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Όμορφη Έκκλησιὰ, σ. 41 καὶ E.M.M.E. τ. Γ', Ἀθῆναι 1933, σ. 134-135). Ἀργότερα καὶ ὁ κ. Ὁρλάνδος δέχθηκε τὴν χρονολόγηση τοῦ Megaw (βλ. A.B.M.E. τ. Ζ', σ. 175) στὸν 12ο αἰώνα.

288. Στὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ μνημείου, τὸ παρεκκλήσιο θεωρήθηκε προσθήκη καὶ τὰ σταυροθόλιά του, τῶν χρόνων τῆς Φραγκοκρατίας. (Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Όμορφη Έκκλησιὰ, σ. 41). Ὁ Megaw ὅμως ἀπέδειξε ὅτι ὁ ναὸς καὶ τὸ παρεκκλήσιο ἦταν σύγχρονα καὶ ἀπεδέχθηκε ὅτι μόνον τὰ σταυροθόλια ἔγιναν σὲ μία μεταγενέστερη διασκευῇ. (Βλ. A. Megaw, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 114, σημ. 4). Ἀλλὰ ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔπαυσε νὰ εὐσταθῇ μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως. Τότε ἔγινε φανερό ὅτι ἡ κατὰ 50 ἐκ. ὑπερύψωση τῆς στέγης ποὺ ἀπέκρυπτε τὸ παράθυρο τῆς νότιας κεραίας τοῦ ναοῦ, δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς φραγκικῆς διασκευῆς τοῦ παρεκκλησίου, ἀλλὰ εἶχε σχηματισθῇ ἀπὸ ἀδρανῆ ὑλικά, συσσωρευμένα πάνω ἀπὸ τοὺς θόλους. Ἡ δὲ στέγη καταλήγει στὸ λοξόμνητο πώρινο γέισο τῆς νότιας πλευρᾶς (Σχέδ. 17). Δυστυχῶς δὲν ἔχομε μία πλήρη δημοσίευση τῶν γενομένων ἐργασιῶν ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα ἦταν προφανές καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτές: ἡ διαφορά τῶν μεγίστων ὑψομέτρων, τῆς ἀνατολικῆς καμάρας καὶ τῶν μετωπικῶν τόξων τῶν σταυροθολίων, διαφορά μόνις 20 ἐκ. (3,60-3,40 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο), ἦταν πολὺ πλεονέκτημα ἀπὸ τὴν διαφορά τῶν στεγῶν ποὺ διακρίνεται στὸ σχέδιο τῆς Εἰκ. 10, τῆς ἀρχικῆς μελέτης. Ἡ ἐνότης τῆς κατασκευῆς τῶν παραστάδων, τῶν τοίχων, καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Megaw δὲν ἀφίνουν καμμία ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἐνιαία δομὴ τοῦ συνόλου καὶ συνεπῶς γιὰ τὴν πρώτη χρονολόγηση τῶν βεργίων. Ἀλλωστε ἡ μορφή μιᾶς ἔντονα κοίλης ροζέτας, ποὺ διακοσμεῖ τὸ ἐπίθημα τοῦ παραθύρου τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (βλ. ἐνθ' ἄνωτ. σ. 13, εἰκ. 11) ἀνερμήνευτη μέχρι τώρα, εἶναι καὶ αὐτὴ καθαρὰ γοτθικῆς ἐμπνεύσεως. Ὁμοῖα ἀκριβῶς βλ. εἰς *Dictionnaire raisonné*, IV, σ. 322, εἰκ. 2.

289. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου ἡ ἡμικυκλικὴ διατομὴ τῶν βεργίων συναντᾶται στὴν Νότιο Ἰταλία καὶ τὴν Σικελία (βλ. E. Bertaux, ἐνθ' ἄνωτ. *passim* καὶ A. Colasanti, *L'arte bizantina in Italia*, Milano 1912, πίν. 98). Ἡ μορφή δὲν προέκυψε ἀπὸ ξένες ἐπιδράσεις, ἀλλὰ ἐφαρμόσθηκε παράλληλα μὲ τὴν ὀρθογωνικὴ βλ. C. Enlart, *Manuel d'Archéologie Française* τόμ. II, Paris 1929, σ. 932-933.

290. Βλ. Διον. Ζακυθινό, Βυζάντιον, Ἀθῆναι 1951, σ. 121-123. Γιὰ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις Ἰταλίας-Πελοποννήσου τὸν 11ο αἰώνα βλ. A. Bon, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 82-83.

έρευνών, διατυπώνεται ἐδῶ : Φαίνεται ὅτι ὁρισμένες γενικώτερες τάσεις στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 12ου αἰῶνα στὴν Ἑλλάδα, ἔχουν ἄμεση συγγένεια μὲ τοὺς δυτικούς τρόπους, καὶ ὅτι τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν πρὶν, μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ὁμάδα τῶν μορφῶν ποὺ προέκυψαν ἀπὸ αὐτὲς τὲς τάσεις²⁹¹. Ὑπάρχει δηλ. τὸ ἐνδεχό-

Σχέδ. 17. Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶ. Νοτιά δψη.

μενο, τὰ λεγόμενα «ρωμανικά» ἢ ἀόριστα δυτικὰ στοιχεῖα (ἢ τουλάχιστον μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ) νὰ εἶναι ἐξ ἴσου πρωτότυπα καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία. Τὸ ζήτημα εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο καὶ ἀόριστο, ἔτσι ὥστε μόνον δειλὲς εἰκασίες ἐπιτρέπεται νὰ διατυπωθοῦν.

Οἱ τάσεις αὐτὲς ἀφοροῦν κυρίως τὴν κατεργασία τοῦ αὐτοφυοῦς ὕλικου κατασκευῆς γιὰ τὴν πλαστικὴ διαμόρφωση ὁρισμένων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, καὶ

291. Ἀσφαλῶς ὅχι ὅλα. Τὰ σταυροθόλια τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς π.χ. δείχνουν μιά ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ ὁλοκληρωμένες δυτικὲς μορφές.

τὴν ἀντίστοιχη τελειοποίηση τῆς τεχνικῆς. Ἔτσι, μποροῦν νὰ σημειωθοῦν τὰ ἑξῆς :

Οἱ ὁδοντωτές ταινίες, ποὺ ἀποτελοῦσαν κανόνα σχεδὸν στὸν 11ο αἰώνα, ἀρχίζουν νὰ ὑποχωροῦν καὶ τῇ θέσῃ τους παίρνουν συνεχεῖς κορνίζες ἀπὸ λαξεμένους πωρολίθους²⁹², στὶς ἐπιστέψεις τῶν τοίχων, ἢ σὲ ζῶνες μὲ κυμάτια, ποὺ περιτρέχουν ὁλόκληρο τὸ κτήριο²⁹³. Τὰ τύμπανα τῶν διλόβων καὶ τριλόβων παραθύρων γίνονται λίθινα, καὶ πάνω σ' αὐτὰ λαξεύονται ψεύτικα τόξα, ἐνῶ συνεχῇ κυμάτια πλασιώνουν ὁλόκληρο τὸ ἄνοιγμα²⁹⁴. Ἀνάγλυφα σκαλίζονται πάνω στὶς κορνίζες²⁹⁵ (Πί ν. 26, Α), ἢ ἀκόμα καὶ σὲ δόμους τῆς τοιχοποιίας (Πί ν. 26, Β), ποὺ διαμορφώνεται ἐξ ὁλοκλήρου ἐνίοτε μὲ λαξευτοὺς λίθους²⁹⁶. Οἱ λεπτοὶ κιονίσκοι ὁρισμένων τροῦλλων, σχηματίζονται ἀπὸ μικροὺς σφονδύλους ὁλόσωμους μὲ τοὺς δόμους τῶν τυμπάνων, μὲ ἐλάχιστο κονίαμα καὶ ἀφανεῖς ἄρμους σὲ μία κατασκευὴ ποὺ θυμίζει δυτικὰ βεργία²⁹⁷, ἐνῶ ἐγκαταλείπεται τὸ παλαιότερο σύστημα μὲ τὰ μαρμάρινα ἔνθετα μέλη (Πί ν. 24). Σὲ ἓνα παράδειγμα, τέλος, ἡ τοιχοποιία ἐπιδεικνύεται ἀκάλυπτη ἀπὸ ἐπιχρίσματα, καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ²⁹⁸, ἀφοῦ δεχτῇ εἰδικὴ διαμόρφωση στὴν ἐπιφάνειά της.

Παράλληλα, οἱ μορφές ποὺ κατασκευάζονται ἀπὸ πωρόλιθο²⁹⁹, παίρνουν μία τελειότητα καὶ μία ἀκρίβεια δομῆς, ποὺ καταντάει ἀντίθετη πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς γραφικῆς σύνθεσης ποὺ δεσπόζει στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Στὰ τύμπανα τῶν διλόβων διαφραγμάτων τῆς κρύπτης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά³⁰⁰ καὶ στὴ στοὰ τοῦ ναοῦ τῆς Σαμαρίνας στὴ Μεσσηνία³⁰¹ διαπιστώνεται σχεδὸν κλασσικὴ ἀκρίβεια (Πί ν. 27

292. Βλ. Α. Megaw, *The chronology* σ. 123, Α. Bon, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 151. G. Millet, *L'école...* σ. 274-279. Προχείρως παραθέτονται παραδείγματα: Βλαχέρνες Ἡλείας, ναοὶ Μέρμπακα, Χώνικα, Ἀρειας, Ἀμφίσσης, Σαγματᾶ, Λουκοῦς, Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ κλπ. Ἄς σημειωθῇ καὶ ἡ περίπτωση πόρινης μίμησης ὁδοντωτῆς ταινίας στὸν Ταξιάρχῃ τοῦ Σοφικοῦ.

293. Ναοὶ Μέρμπακα, Γαστούνης, Βλαχερνῶν Ἡλείας κλπ.

294. Βλ. Α. Megaw, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 122, 125 καὶ Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. τ. Ζ' 1951, σ. 94. Παραδείγματα: Μέρμπακα, Χώνικα, Ταξιάρχης Ἄνδρου, Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ, ναοὶ Σοφικοῦ, Ἀμφίσσης, Σαγματᾶ, Καμπιῶν κλπ. Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης εἶναι τὸ παράδειγμα ὀξυκορυφου παραθύρου μὲ πώρινα περιμετρικὰ βεργία τοῦ Ταξιάρχου Καλυβίων Καρύστου (3ο ἢ 4ο τέταρτο δωδεκάτου αἰ.). Βλ. Ν. Μουτσοπούλου, εἰς Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, τ. Η' 1961, σ. 227, εἰκ. 16.

295. Στὸν Μέρμπακα, στὴν κορνίζα τῆς στέγης (βορειοανατολικὴ γωνία) δπου ἀνάγλυφο μικροῦ ζώου (φωτ. *Hautes Études* C. 845). Στὸ τύμπανο τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ στὰ Καμπιά, ἀνάγλυφο περιστέρι, στοὺς Ταξιάρχες Καλυβίων Καρύστου, ρόδακες στὸ πώρινο πλαίσιο ἐνὸς παραθύρου (βλ. Ν. Μουτσοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 227). Μεταγενέστερα παραδείγματα εἰς Μυστρά (βλ. G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, πίν. 41, 9) καὶ εἰς Βλαχέρνες Ἡλείας (Α. Κ. Ὀρλάνδος, Α.Ε., 1923).

296. Λαξευτὴ τοιχοποιία ἀπαντᾷ σὲ ναοὺς τῆς Ἑλλάδος σὲ ὅλες τίς ἐποχές, βλ. Γ. Σωτηρίου Ε.Ε.Β.Σ. τ. Β' 1925, σ. 245, σημ. 1. Εἰδικώτερα στὸν Ἅγιον Νικόλαο στὰ Καμπιά, ἡ κατασκευὴ τῆς τοιχοποιίας φανερώνει τεχνικὴ ὑψηλῆς στάθμης.

297. Τροῦλλοι Καθολικοῦ Ἀγίας Μονῆς Ναυπλίου (Πί ν. 23, Α), Μέρμπακα καὶ Ταξιαρχῶν Σοφικοῦ.

298. Βλ. Schultz-Barnsley, ἐνθ' ἄνωτ. Κρύπτη Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά. Δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἔρμηνεία ὅτι ἀπέφυγαν τὰ ἐπιχρίσματα λόγῳ τῆς ὑγρασίας στὴν κρύπτη, γιατί μερικὰ τμήματα τοῦ τοίχου ἔχουν διακοσμηθῇ μὲ τοιχογραφίες.

299. Ἡ καὶ ἄλλα ὑλικά, σὲ συσχετισμὸ μὲ αὐτόν.

300. Βλ. Schultz-Barnsley, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 70, εἰκ. 47.

301. Βλ. Φρ. Βερσάκης, εἰς Α.Ε. 1919, σ. 89-95. Blouet, *Expédition scientifique du Morée*. A. Couchaud, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, Paris 1842, πίν. 29. Ἡ τελειότης κατασκευῆς τῶν κιόνων τῆς στοᾶς, ἀλλὰ καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ, ἔκαναν τὸν Βερσάκη νὰ νομίση ὅτι πρόκειται γιὰ κλασσικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δεύτερη χρῆση, βλ. ἐνθ' ἄνωτ. σ. 92 (Πί ν. 26, Α).

καὶ 28). Ἡ παλιὰ ἀρχὴ τοῦ τονισμοῦ τῶν ἀρμῶν μεταξύ τῶν λίθων, ὅπως στὸ πλινθο-περίκλειστο σύστημα, ἐγκαταλείπεται ἐδῶ: Οἱ ἀρμοὶ γίνονται ἀφανεῖς ὅσο γίνεται περισσότερο. Οἱ πῶρινοι θολίτες τῶν τόξων τῶν Καμπιῶν, μὲ τὸ σύνθετο σχῆμα τους³⁰² ἐπιμελέστατα λαξεμένοι, νομίζω ὅτι δὲν ἔχουν τίποτα ὅμοιο στὴ βυζαντινὴ Ἑλλάδα.

Ὅλα αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα νέα. Περιορίζονται σὲ λεπτομέρειες (οἱ ἀρχὲς τῆς γε-νικῆς σύνθεσης δὲν ἀλλάζουν διόλου), ἀλλὰ ἀφίνουν νὰ φανῇ μία τάση γιὰ νέο ὕφος. Ἡ τεχνικὴ τελειότητα ἔχει ἤδη παράδοση ἀπὸ τὸν προηγούμενον αἰῶνα στὴν Ἑλλάδα³⁰³, ἀλλὰ ἡ ἄρνηση ὀρισμένων ἀρχῶν, ὅπως τῆς ἐλευθερίας τῆς δομῆς³⁰⁴, τῆς χρήσης γλυπτοῦ διακόσμου πάντοτε ἔνθετου³⁰⁵, καὶ τῆς ἐπίδειξης δομικῶν μορφῶν ποὺ προέκυπταν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ³⁰⁶, μαρτυρεῖ, ἴσως, κάτι τὸ βαθύτερο.

Ἡ προτίμηση στὴν νέα αὐτὴ τεχνικὴ, ὅπου τὸ αὐτοφυὲς ὕλικό λαξεύεται σὲ καθορισμένες διατομὲς γιὰ νὰ διαπλάσῃ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, εἶναι πιθανότατα τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς συνεχοῦς τεχνικῆς προόδου, ἀνάμεσα σὲ ἐπιδέξιους τεχνίτες ποὺ ζοῦσαν κοντὰ σὲ κλασσικὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος³⁰⁷. Ἴσως, ὅμως, νὰ ἔχουν ἔμμεσες σχέσεις μὲ ἐπιδράσεις ἐξωτερικῆς, ὅπως ἔγινε λόγος στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ. Εἶναι γεγονός, ὅτι καὶ στὴν δυτικὴ καὶ στὴν ἀνατολικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀπαντᾷ ἡ ἴδια ἀκριβῶς τεχνικὴ³⁰⁸. Βέβαια, δὲν ὑπάρχει προφανὴς ἀναλογία μὲ τὴ Ρωμανικὴ ἢ τὴν Ἀρμενικὴ γλυπτικὴ τῶν προσόψεων³⁰⁹, ἀλλὰ διακρίνονται καὶ ἐδῶ κάποιες προθέσεις παράλληλες, περιορισμένες ἴσως καὶ δειλές.

302. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καμπυλότητα τῶν δύο τόξων, φέρουν ὁλόσωμο τὸ μικρὸ φουρούσι στὸ ὁποῖο καταλγῆει ἡ νεύρωση. Ὅμοια περίπτωσις σὲ ἀπλούστερα γοτθικὰ παραδείγματα βλ. M. Aubert, *L'architecture Cistercienne en France*, Paris 1943, τόμ. II, σ. 78.

303. Στὰ μεγάλα μνημεῖα τοῦ Ὁσίου Λουκά, Δαφνίου κλπ.

304. Δηλαδή τῆς μετρημένης μὴ γεωμετρικῆς ἀποδόσεως τῶν μορφῶν, ποὺ χαρακτηρίζει σχεδὸν πάντα τὰ ἔργα τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

305. Ὅπως τὰ μαρμάρινα μέλη ποὺ κατὰ κανόνα ἐφαρμόζονταν σὲ παλαιότερα μνημεῖα, στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Πόλιν. Γιὰ τὸ πολὺ γενικώτερο θέμα τοῦ ἐνθέτου διακόσμου καὶ τῆς τεχνικῆς τῶν ἐπενδύσεων στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ βλ. Π. Μιχαήλ, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 76, 80.

306. Ὅπως τὰ τοξῶλια τῶν παραθύρων μὲ τὰ ἀκτινωτὰ λεπτὰ τοῦβλα. Τὰ πῶρινα τύμπανα τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ 12ου, σχηματίζονται ἀπὸ λαξεμένα τεμάχια μὲ ὀριζόντιους ἀρμούς, ποὺ γίνονται σχεδὸν ἀφανεῖς. Τὰ τόξα τους, στατικῶς δὲν λειτουργοῦν βεβαίως ὡς τόξα.

307. Στὸ ναὸ τοῦ Μέρμπακα μία κορνίζα ἀποτελεῖ συνέχεια ἐνὸς ἀρχαίου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους, ἐνσωματωμένου σὲ δευτέρω χρήσι, ἐνῶ ἡ διατομὴ τῆς μιμεῖται κατὰ προσέγγισιν τὴν ἀρχαία (Πί ν. 21, Β). Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, ὁ βυζαντινὸς τεχνίτης δὲν χρησιμοποιεῖ ἀπλῶς παλιὰ μάρμαρα στὸ κτήριο ἀποβλέποντας σὲ μία γραφικὴ σύνθεσις, ὅπως σὲ παλαιότερα παραδείγματα, ἀλλὰ μιμεῖται μία κλασσικὴ μορφή, δουλεύοντας τὸν παρόλιθο μὲ ἐπιδειξιότητα ἀξιοσημείωτη. Βλ. G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux IVe et III siècles av. J.C.*, Paris 1961, σ. 64, εἰκ. 8 καὶ πίν. 22, 2α καὶ 2β.

308. Βλ. Π. Μιχαήλ, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 80.

309. Ἡ κατεργασία τοῦ αὐτοφυοῦς ὕλικου τῆς δομῆς γιὰ τὴν διαμόρφωσιν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἢ κάποτε καὶ διακοσμητικῶν γλυπτῶν στίς προσόψεις, ἀπετέλεσε τὸν κανόνα στὴν Ἀρμενικὴ, τὴν Συριακὴ καὶ ἐν μέρει τὴν Μικρασιατικὴ μεσαιωνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σὲ μιὰ παλαιότερη ἐποχῇ. Γιὰ τίς Ἀρμενικὲς προσόψεις (Ahtamar) βλ. προχείρως, J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa* 1. σ. 282-296, 427-433, καὶ A.E. 1931, σ. 142, 145 καὶ M. S. Ipsiroglu, *Die Kirche von Achtamar*, Berlin und Mainz 1963. Γιὰ τὰ Συριακὰ μνημεῖα βλ. Jean Lassus, *Sanctuaires Chrétiens de Syrie*, Paris 1947, passim, ὅπου καὶ ἐκτεταμένη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν Μ. Ἀσίαν βλ. τίς παλιὰς μελέτες τῶν Strzygowski, Rott, Bell, κλπ. Δὲν φαίνεται πάντως τόσο πιθανὴ ἡ ἀνατολικὴ ἐπίδρασις στὰ ἐλλαδικὰ μνημεῖα σὲ μιὰ τόσο προχωρημένη ἐποχῇ. Ἀντιστρόφως, τίποτα δὲν ἀποκλείει τὸ ὅτι ἡ γλυπτικὴ τῶν

Τὸ πρόβλημα παρουσιάζει μεγάλο καὶ πολύπλευρο ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀόριστο ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τῆς διπλῆς φύσης του (τεχνικὸ καὶ συνάμα ἱστορικόν). Στὴ συνοπτικὴ διατύπωση τῶν προηγουμένων διακρίνονται οἱ τρεῖς πιθανὲς λύσεις του: Ἡ ὁμοιότητα μερικῶν μορφολογικῶν στοιχείων τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς πρὶν ἀπὸ τὴν Λατινικὴ ἐπιδρομὴ τοῦ 1204 ὀφείλεται εἴτε σὲ ἀπ' εὐθείας δυτικὰς ἐπιδράσεις στοὺς Ἑλληνας οἰκοδόμους, εἴτε σὲ ὅμοιες λύσεις ποὺ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα συμπτώσεων ἢ παραλλήλων ἐνσυνειδήτων τάσεων.

Ἐρευνώντας τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἐνδεχόμενο, παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι ἂν καὶ στὴν Ἑλλάδα διακρίνεται αὐτοτέλεια κατασκευαστικῶν τρόπων, ὁ ρόλος τῆς πρωτεύουσας δὲν θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι βασικὸς στὴν διαμόρφωση τῶν καλλιτεχνικῶν ρευμάτων. Μετατιθέμενο ὅμως τὸ πρόβλημα στὴν Πόλιν δὲν γίνεται λιγότερο δυσεπίλυτο. Οὔτε στὴν ἴδια τὴν Πρωτεύουσα, οὔτε στὴ Θεσσαλονίκη δὲ σώθηκαν μνημεῖα ἀξιόλογα τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Ὅλα (ἢ σχεδὸν ὅλα) τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα ἀφανίστηκαν μετὰ τὴν Ἀλωση τοῦ 1453. Μένουν μερικὲς ἀόριστες ἐνδείξεις γιὰ κάποιες νέες ἐπιδιώξεις στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἢ καὶ ἄλλες τέχνες, παράλληλες στὸ Βυζάντιο καὶ στὴ Δύση, σκοτεινότητες ὅμως ἀκόμα, καὶ ἀποσπασματικές: Ἐγχρωμα ἱστορημένα ὑαλοστάσια παραθύρων, ὅμοια μὲ τὰ δυτικὰ vitraux³¹⁰, «ρωμανικὲς» μορφὲς στὴ διακόσμηση χειρογράφων³¹¹, ὑποψίες γιὰ δείγματα μνημειώδους γλυπτικῆς προσώπων³¹² συσχετιζόμενες μὲ ἄλλα ἐπαρχιακὰ ἔργα πέρα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα³¹³, δάπεδα μὲ μορφὲς καὶ ζωτικὰ θέματα σὲ opus sectile ἀπὸ μάρμαρα³¹⁴ καί, ἀκόμα, μερικὲς θετικὲς πληροφορίες ἀπὸ κείμενα γιὰ τὴ Λατινοφιλία τῶν Κομνηνῶν³¹⁵ καὶ τὶς προοδευτικὰ ἀυξανόμενες σχέσεις τῶν Εὐρωπαίων μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς στὸν 12ο αἰῶνα³¹⁶, στὴν ἴδια τὴν Πρωτεύουσα.

προσώπων, ἀνεξαρτήτως τεχνικῆς, ξεκίνησε στὸν περιφερειακὸ κόσμο τοῦ Βυζαντίου, σὰν μίμηση βυζαντινῶν, πολὺ παλαιότερων προτύπων. Βλ. Α. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, Paris 1963, σ. 74 καὶ 124.

310. Βλ. Α. Megaw, *Recent work of the Byzantine Institute* εἰς D.O.P. 1963 σ. 349 κ.έ. (Μονὴ τοῦ Παντοκράτορος καὶ Μονὴ τῆς Χώρας). Ὁ κ. Megaw καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ βυζαντινὰ παραδείγματα προϋπήρχαν τῶν εὐρωπαϊκῶν.

311. Βλ. Jean Ebersolt, *La miniature byzantine*, Paris-Bruxelles 1926, σ. 44 (Cod. Marcian Gr. 540 καὶ Athos Dionysiou 4). Ὁμοιότης μὲ ρωμανικοὺς πυλῶνες (κίονες στηριζόμενοι σὲ ράχη ζώου). Ἐπίσης βλ. Cod. Auct. t. Infr, 1, 10, Fol. 16 τῆς Bodleiana, ὅπου εἰκονίζονται σύνθετα κιονόκρανα μὲ πολυπρόσωπες παραστάσεις ὅμοια μὲ ρωμανικά, καὶ στηρίζεις κιόνων σὲ βάσεις μὲ παρόμοια ἀνθρωπάρια (Α. Grabar, D.O.P. 14 (1960), εἰκ. 36, σ. 142).

312. Βλ. Α. Grabar, *Byzance*, σ. 152 καὶ 36. Κατὰ τὸν κ. Grabar δύο χωρία βυζαντινῶν κειμένων (Νικ. Χωνιάτης, Ἱστορία, ἔκδ. Βόννης, II, 6, σ. 432 καὶ 269 — Ἰωάννης Κίνναμος, Ἐπιτ. Ἰωαν. καὶ Ἀλ. Κομνηνοῦ, ἔκδ. Βόννης, σ. 266, 267)μποροῦν νὰ συσχετισθοῦν μὲ γλυπτὰ στὴν πρόσοψη κτηρίων.

313. Δὲν ἔχει διαπιστωθῇ ἂν ἡ γλυπτικὴ τῶν προσώπων τῶν ρωσσικῶν ναῶν τοῦ 12ου αἰῶνα, σχετίζεται μὲ ρωμανικὲς ἢ βυζαντινὲς ἄμεσες ἐπιδράσεις. Τὰ θέματα τῶν γλυπτῶν πάντως, ἀνήκουν στὸν κύκλο τοῦ βυζαντινοῦ διακοσμητικοῦ θεματολογίου. Βλ. Louis Réau, *L'art Russe*, Paris 1921, σ. 220-226.

314. Βλ. D.O.P. 17 (1963) σ. 335-340, σημ. 16-22, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ζ.' 1951, σ. 98-105 (καὶ ἰδιαίτερως σ. 105, σημ. 6) καθὼς καὶ E. Bertaux, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 483, κεφ. VII, *Les pavements historiques du XIIe siècle en Calabre et en Apulie*.

315. Βλ. Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. II, Ἀθῆναι 1957, σ. 299, 300, 312 καὶ F. Chalandon, *Les Comnènes*, Β', Paris 1912, passim.

316. Ἐνθ' ἄνωτ., καὶ Δ. Πάλλα, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 298-299.

Ἀπὸ τὰ προηγούμενα δὲ λείπουν μόνο οἱ βεβαιότητες ἀλλὰ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐνότητα. Ἀπομακρύνονται, ἄλλωστε, ἀπὸ τὸ ἄμεσο ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης. Θὰ μπορούσαν ὅμως νὰ διατυπωθοῦν σὰν πρῶτες ὑποψίες ποὺ κάποτε θὰ ἀναπτυχθοῦν μὲ τὴ βοήθεια νέων στοιχείων ἀπὸ μνημεῖα ἢ ἀπὸ κείμενα. Κάθε συμπέρασμα ποὺ θὰ προέκυπτε ἀπὸ συνδυασμοὺς ἀορίστων ἐνδείξεων θὰ ἦταν πολὺ εὐθραυστο. Σ' αὐτὸ συντείνει ἡ ἀτελὴς χρονολόγηση ὅλων σχεδὸν τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ 12ου αἰῶνα (ἢ γύρω ἀπ' αὐτὸν) ποὺ σώθηκαν στὴν Ἑλλάδα³¹⁷, καὶ οἱ ἐλλείψεις στὰ σχετικὰ δημοσιεύματα³¹⁸.

Ὅπως δὲ διαπιστώθηκε καμμιά κατηγορηματικὴ ἄποψη γιὰ τὴ γένεση τῶν πρώτων νευρωτῶν σταυροθολίων, ἔτσι καὶ τὸ νέο αὐτὸ ζήτημα μένει χωρὶς ἄμεση λύση. Ὁ συσχετισμὸς τῶν δύο προβλημάτων (ποὺ παρουσιάζουν, γιὰ τὰ μεταγενέστερα τουλάχιστον παραδείγματα, μία φανερὴ ἐσωτερικὴ συγγένεια) δὲ φαίνεται εὐκόλως ἐφικτός, παρὰ ἴσως μόνον ἂν γινόταν δεκτὴ ἡ ἄποψη τῶν συμπτώσεων, ὅτι δηλ. καὶ τίς δύο φορὲς ἀνάλογες λύσεις ἐφαρμόσθηκαν στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Δύση, σὲ ἀναζητήσεις κάτω ἀπὸ παρόμοιες συνθῆκες. Ἡ ἄποψη θὰ εἶχε ὑπὲρ αὐτῆς, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ γεγονός ὅτι στὴν Ἑλλάδα οἱ τύποι, οἱ ἀναλογίες καὶ οἱ τρόποι σύνθεσης μένουν σταθεροὶ σὲ ἓνα πνεῦμα ἐξελικτικὸ καὶ συνεχὲς ποὺ δὲ διασπᾶται οὔτε τὸν 14ο αἰῶνα, ἀφ' ἑτέρου δὲ αὐτὰ ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν γιὰ τὴν περιορισμένη χρῆση αὐτῶν τῶν στοιχείων καὶ τὸν μικρὸ ἀριθμὸ τῶν παραδειγμάτων ἐφαρμογῆς τους.

317. Σὲ μία, μὴ ἐμφανισθεῖσα ἀκόμη μελέτῃ τοῦ κ. Megaw προτείνεται νέα, ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τοῦ Μέρμπακα.

318. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐδῶ ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο κοινὸ στὰ Ἰταλικά καὶ τὰ Ἑλληνικά μνημεῖα τοῦ 12ου αἰῶνα : Τὰ ἐντοιχισμένα διακοσμητικὰ ἐγχρώμα σκυφία, μὲ κοινὴ (πιθανῶς ἀραβικὴ) τὴν καταγωγή, ποὺ ἐμφανίζονται τὸν 11ο καὶ γενικεύονται τὸν 12ο αἰῶνα στὶς δύο γειτονικὲς περιοχές. Ὑπάρχει πλῆθος παραδειγμάτων σκυφίων σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς καὶ κοίλων *basini* σὲ πρωτορρωμανικά Ἰταλικά κτήρια (κωδωνοστάσια, ἐκκλησίες κλπ.) σὲ διακοσμητικὲς λύσεις, πολλὰ φορὲς ἀνάλογες. Τὸ θέμα εἶναι τόσο ἐκτεταμένο ὥστε νὰ μὴ μπορῇ ν' ἀναπτυχθῇ ἐδῶ. Ἀραβικὲς πάντως ἐπιδράσεις, ποὺ δεσπόζουν στὴν Σικελία τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἐξακολουθοῦν νὰ ἐμφανίζονται στὴν Ἑλλάδα. Ὡς σημειωθῇ ὅτι στὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ στὸ Γαλάτσι, μνημεῖο ὅπου οἱ νέες τάσεις ἐμφανίζονται σὲ μεγάλη κλίμακα, διακρίνονται καὶ στοιχεῖα ἀραβικά, ὅπως τὰ κουφικὰ ἀνάγλυφα ποὺ πλαισιώνουν μία πλάκα (βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ, σ. 24). Γιὰ τίς πρώτες ἐμφανίσεις τῶν ἐγχρῶμων κεραμικῶν διακοσμήσεων στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, βλ. Α. Grabar, *Sculptures byzantines*, σ. 118-119.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- POL. ABRAHAM : Nouvelle explication de l'architecture religieuse Gothique, Gazette des Beaux Arts, 1934, σ. 257-272.
- J. BALTRUŠAITIS : Le problème de l'ogive et l'Arménie, Paris 1936.
- E. BERTAUX : L'art dans l'Italie Méridionale, Paris 1904.
- S. BETTINI : Tra Oriente e Occidente: Origini della crociera d'ogive. Quaderni dello Istit. di Storia dell' Architettura, σειρά 6, 7, 8, fasc. 31-48, Roma 1961, σ. 83-92.
- A. BON : Le Péloponnèse Byzantin, jusqu' en 1204, Paris 1951.
- A. CHOISY : L'art de bâtir chez les Romains, Paris 1873.
- A. CHOISY : L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883.
- K. A. C. CRESWELL : Early Muslim Architecture, τόμ. I, Oxford 1932.
- F. W. DEICHMANN : Studien zur Architektur Konstantinopels, Baden-Baden 1956.
- O. DEMUS : The church of San Marco in Venice, Washington 1960.
- H. FOCILLON : Le problème de l'ogive, Bulletin de l'office des Instituts d'Archéologie, III, Paris 1935.
- W. S. GEORGE : The church of St. Eirene at Constantinople, London 1912.
- A. GRABAR : Recherches sur les influences orientales dans l'Art balkanique, Paris 1928.
- A. GRABAR : Le succès des arts orientaux à la cour byzantine sous les Macédoniens, Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst, II, 1951, σ. 32-60.
- G. LUGLI : La tecnica edilizia Romana, Roma 1957, I κείμενα, II πίνακες.
- H. MEGAW : The chronology of some middle-byzantine churches, BSA XXXII (1931-32), σ. 90-130.
- G. MILLET : L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916.
- J. B. WARD PERKINS : The palace of the Byzantine Emperors, II, κεφ. III, σ. 52-104. Edimburgh 1958 (έκδ. D. Tabbot Rice).
- A. K. PORTER : The construction of Lombard and Gothic Vaults, New Haven 1911.
- A. K. PORTER : Lombard Architecture, New Haven 1917, 2 τόμ.
- G. T. RIVOIRA : Lombardic Architecture, London 1910, 2 τόμ.
- MARG. RUMPLER : La coupole dans l'architecture Byzantine et Musulmane, Strasbourg 1956.
- R. W. SCHULTZ - S. H. BARNESLEY : The monastery of St. Luke of Stiris, and the dependent monastery of St. Nicolas in fields near Scripou, London 1901.
- E. STIKAS : L'église byzantine de Christianou et autres édifices de même type, Paris 1951.
- E. H. SWIFT : Roman Sources of Christian Art, New York 1951.
- P. TOESCA : Storia dell'Arte Italiana, I. Il Medioevo, Torino 1927.
- R. TRAQUAIR : Frankish Architecture in Greece, J.R.I.B.A. 1923, I σ. 33-48 και II σ. 73-86.
- P. VERZONE : L'origine della volta lombarda a nervature. Atti del IV Convegno Naz. di Storia dell'Architettura, Milano 1939, XVII, σ. 53-64.
- E. VIOLLET-LE-DUC : Dictionnaire raisonné de l'architecture française, du XIe au XVIe siècle, Paris 1858-1868.
- Π. ΜΙΧΕΛΗΣ : Αίσθητική θεώρηση της Βυζαντινής Τέχνης, 'Αθήναι 1946.
- A. K. ΟΡΛΑΝΔΟΣ : 'Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της 'Ελλάδος, 'Αθήναι, 9 τόμοι, 1935-1961.
- A. K. ΟΡΛΑΝΔΟΣ : Αί Βλαχέρναι της 'Ηλείας, Α.Ε. 1923, σ. 5-35.
- A. K. ΟΡΛΑΝΔΟΣ : Τὸ πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ 'Ελλάδι, Ε.Ε.Β.Σ. ΙΑ' (1935), σ. 411-415.
- Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ : 'Αραβικαὶ διακοσμήσεις εἰς τὰ βυζαντινὰ Μνημεῖα της 'Ελλάδος, Π.Χ.Α.Ε. Περ. Γ', τόμ. Β', 1933-1934, σ. 57-93.
- Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ : Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα της Κύπρου, Α. Λεύκωμα, 'Αθήναι 1935.

LES VOÛTES D'ARÊTES NERVÉES DANS L'ARCHITECTURE BYZANTINE

Ce livre a pour sujet l'étude de quelques exemples de voûtes nervées que l'on rencontre dans certains monuments de l'architecture byzantine en Grèce.

Les recherches sur les voûtes de ce genre présentent un intérêt tout spécial, car elles peuvent être considérées comme une contribution à l'étude, soit sur l'origine des voûtes ogivales occidentales, soit sur l'évolution des méthodes de construction dans l'architecture byzantine.

Bien que tous les exemples de ce genre se retrouvent dans des monuments accessibles à la bibliographie courante, leur intérêt particulier n'a jamais été signalé; ils n'ont jamais fait le sujet d'une étude spéciale et leurs représentations dans les publications d'ordre générale sont insuffisantes. Dans les différentes études sur les méthodes de construction chez les byzantins, ils ne sont même pas mentionnés.

L'importance de ces voûtes d'arêtes nervées byzantines, certainement antérieures à toutes les voûtes nervées de l'Europe occidentale, vient surtout de la date de leur construction. A Byzance, où la tradition artistique de la Basse Antiquité avait survécu jusqu'au Moyen Age, la construction des voûtes avait atteint la perfection et on y était parvenu à la réalisation de certaines formes retrouvées plus tard en Europe, comme éléments essentiels pour l'évolution d'un style nouveau.

Dans cette étude, il s'agit surtout de rechercher les origines des nervures diagonales des voûtes d'arêtes nervées dans le cadre de l'architecture byzantine et non pas d'essayer de rattacher le croisé d'ogives occidentales aux constructions byzantines.

Dans le premier chapitre du livre (p. 5-17), se trouve un exposé détaillé des constructions qui nous intéressent. Elles ne sont pas nombreuses, mais la perfection de leur structure témoigne de l'habileté et de l'expérience des byzantins à bâtir de telles voûtes.

Les exemples connus et étudiés ici sont les suivants :

1. — Quatre voûtes d'arêtes aux compartiments des angles de l'église de la Vierge dans le monastère de Saint-Luc en Phocide (Pl. 1-3, Fig. 1, 2). Le monument fut publié en 1901 par Schultz et Barnsley; il est du type de croix inscrite avec coupole. Les voûtes d'arêtes mesurant $1,90 \times 1,90$ sont un peu bombées. Les nervures saillantes, de profil rectangulaire ont 20 cm. de largeur et se terminent en quatre petites consoles triangulaires aux coins entre les arcs. Toutes les surfaces de l'intérieur de l'église sont recouvertes de crépis de l'époque moderne qui empêchent de discerner le mode de construction.

2. — Une voûte qui couvre le rez-de-chaussée d'une petite église à deux étages du type octogonal, incorporée actuellement dans le clocher moderne du monastère de Saint-Luc (Pl. 4, 5a, Fig. 3, 4B). Dimensions: $3,16 \times 3,16$ m. Heureusement, il n'y a pas de crépis,

et le mode de construction est visible. Les nervures saillantes se terminent en quatre petites consoles en pierre taillée et elles sont construites en briques disposées parallèlement. Leur profil est rectangulaire (dim. 7×25 cm.). Les autres parties de la voûte d'arête sont construites en briques et en ardoises, disposées parallèlement aux génératrices des surfaces cylindriques et perpendiculairement aux arcs des formerets.

3. — Une voûte qui couvre la partie centrale du *φωτάνωμα* du même monastère (Pl. 5β, 6, Fig. 4A, 5). Il s'agit d'un édifice monastique de petites dimensions, qui servait de réduit où les moines se réchauffaient après l'office de nuit. Des dessins de ce bâtiment ont été publiés depuis longtemps par A. Orlandos. La voûte d'arête se forme au croisement de deux voûtes en berceau, et mesure $1,80 \times 1,80$ m. Les nervures saillantes sont construites en briques avec profil rectangulaire, 20 cm. de largeur.

4. — Dernier exemple: c'est l'église de Saint-Nicolas-des-Champs en Béotie près de Scripou, également publiée par Schultz et Barnsley. Elle appartient à un petit couvent, annexe du monastère de Saint-Luc, et représente un des plus beaux et des plus intéressants monuments byzantins de la Grèce (Pl. 7-10, Fig. 6). Toutes les voûtes d'arêtes sont un peu bombées et leur construction est en brique. Le profil des nervures saillantes est triangulaire. Dans la crypte de l'église où il n'existe pas de crépis on peut observer la structure des voûtes, faites en briques minces disposées parallèlement aux génératrices des surfaces cylindriques. La construction est très soignée et révèle une grande expérience technique.

La datation de ces monuments n'est pas précise. On admet généralement que l'église de la Vierge de Saint-Luc ait été construite dans la première moitié du onzième siècle et plutôt vers le début du siècle. La petite église à trompes d'angles du clocher est sans doute contemporaine du catholicon du monastère, c'est-à-dire qu'elle date des premières années du onzième siècle. Il se pose un problème chronologique pour le *φωτάνωμα*, mais vraisemblablement, il a du être construit dans la première période de prospérité du monastère: au plus tard vers le milieu du douzième siècle. Saint-Nicolas-des-Champs est daté par Megaw entre les années 1125 et 1150.

En conclusion, nous pouvons dire que tous ces exemples ont été construits entre les années 1000 et 1150.

Il existe en Grèce une autre série de monuments à voûtes d'arêtes nervées, postérieures au treizième siècle. Elles ont été construites sous l'influence gothique, après l'occupation franque de la Grèce. C'est à ces monuments qu'est consacrée la dernière partie de ce livre.

Dans le deuxième chapitre de cette étude (p. 18-21) est posé le problème des rapports entre les voûtes nervées byzantines et les ogives occidentales. Dans ce même chapitre est étudiée la fonction des nervures et leur rôle dans la structure des voûtes: le fait est que les arcs diagonaux se construisaient toujours indépendamment et ne supportaient les quatre parties voûtées que pendant le cours de la construction.

Pourtant, la question de l'origine de la forme dans l'architecture byzantine reste assez complexe, car il s'agit d'un problème morphologique, historique et en même temps technique.

Dans le troisième chapitre (p. 22-34) on essaye d'interpréter la première réalisation de voûte d'arête nervée byzantine comme le résultat des évolutions purement techniques.

Les architectes de Saint-Luc et de Saint-Nicolas abandonnent les modes traditionnels byzantins de construction de voûtes d'arêtes sans cintre. Les méthodes par tranches (Pl. 12γ, Fig. 7, 8), méthodes extrêmement simples et intelligentes appliquées surtout à Constantinople, facilitaient la construction des voûtes d'arêtes sans cintres. Les maçons byzantins façonnaient d'abord les arcs des formerets et ensuite, disposaient les tranches en briques perpendiculairement aux génératrices des surfaces cylindriques. Presque toujours, ils donnaient à la voûte d'arête une forme bombée et aux arcs diagonaux la forme d'un cercle et non d'une ellipse.

Une méthode tout à fait différente a été appliquée aux voûtes d'arêtes de Saint-Luc. On a construit, après les formerets, les arcs diagonaux, c'est-à-dire les nervures, sans ou avec cintre, et ensuite, à l'aide d'un simple cerce, les surfaces de la voûte en moellons, briques, ou ardoises. C'est une méthode analogue à celle des constructeurs du Moyen Âge en Lombardie et en France qui construisaient d'abord les nervures et ensuite les remplissages en pierre taillée ou en briques.

L'originalité de l'application des nervures est probablement due au fait que les matériaux disponibles en Grèce étaient surtout les pierres. Bien qu'on puisse distinguer à Saint-Luc pas mal d'éléments constantinopolitains, la tradition locale de construction en pierre avait survécu. Dans toutes les églises byzantines de la Grèce antérieures à l'an 1000, on ne trouve que des voûtes en berceau construites en moellons, sur cintres (Scripou, Episcopi de Skyros, Episcopi de Eurytanie, etc.). Mais il semble que l'application des nervures simplifiait essentiellement le cintre qui était indispensable pour la construction des voûtes en pierre.

D'ailleurs, il est bien certain que les maçons byzantins connaissaient d'autres formes architecturales nervées. Les nervures croisées des voûtes sphériques, soit saillantes (École de Constantinople, Chypre, Pl. 14α, Cappadoce, Fig. 9), soit incorporées dans les remplissages (Christianou Pl. 15α-β), simplifiaient aussi les cintres. Leur expérience sur les méthodes de construction de telles formes était si grande que la conception des voûtes d'arêtes avec nervures diagonales paraît vraisemblable.

Dans le quatrième chapitre (p. 35-36), une autre hypothèse est discutée: Les voûtes d'arêtes byzantines dériveraient-elles d'une originalité artistique et esthétique? Cette hypothèse doit être exclue par ce que cette innovation n'était pas très généralisée et le nombre des exemples en est très restreint. L'esthétique des surfaces continues des églises byzantines était tout à fait différente de celle des églises gothiques. Il faut remarquer ici que nous avons beaucoup d'exemples de voûtes d'arêtes byzantines dont les lignes diagonales sont mises en vue par des décorations peintes en fresque ou en mosaïque, mais jamais en décorations sculptées.

Une autre hypothèse est que la tradition survit encore à Saint-Luc et à Saint-Nicolas de la basse antiquité. Il est bien connu que les architectes Romains construisaient des voûtes d'arêtes avec nervures en briques, non saillantes (Pl. 16β-γ). Il existe pas mal d'exemples, en Italie et en France, de voûtes en béton avec des nervures incorporées diagonales. À part ceux-ci, on cite aussi des exemples avec des nervures saillantes comme à la villa Sette-Bassi près de Rome (Pl. 16α, Fig. 10).

La forme de ces voûtes est très semblable à celle des voûtes byzantines, avec les arcs

des formerets en plein cintre et les nervures au profil rectangulaire. Malgré cela, on ne peut adopter l'hypothèse de l'origine romaine, car le mode de construction et la fonction des nervures étaient tout à fait différents. Les nervures diagonales saillantes ou incorporées servaient à accueillir le blocage des remplissages et ne jouaient aucun rôle dans la construction. Ce système n'était jamais adopté par les byzantins qui avaient abandonné les constructions en béton avant les temps de Justinien.

Mais bien qu'on ne constate pas une imitation directe des voûtes d'arêtes romaines dans nos exemples médiévaux, il existe entre eux un rapport indirect; toutes les autres voûtes nervurées de Byzance ont leurs ancêtres parmi les voûtes sphériques romaines. L'application des nervures et des panneaux de remplissage était presque courante dans l'architecture de la basse antiquité. L'Art byzantin a prolongé cette tradition jusqu'au Moyen Âge. Malgré les différences évidentes de formes et de matériaux, on ne peut pas exclure l'hypothèse que les voûtes qui nous occupent ici reflètent indirectement les idées et les systèmes techniques de la basse antiquité.

Le sixième chapitre de l'étude (p. 42-44) est consacré aux rapports qui peuvent exister entre les voûtes d'arêtes nervées byzantines et celles de l'architecture lombarde. Il s'agit des premières voûtes de ce genre de l'Europe et leur forme a une ressemblance frappante avec celle des exemples byzantins (P I. 17 a-b). Les plus anciennes de ces voûtes datent environ du milieu du onzième siècle.

On ne peut guère expliquer cette ressemblance. L'architecture lombarde a utilisé beaucoup d'idées et de formes byzantines, employées dans l'Italie septentrionale, surtout à Ravenne, mais elle s'était autonomisée à temps et a continué à se développer dans un sens particulier. L'influence byzantine, au onzième siècle, évidente en Italie méridionale est très faible en Lombardie. Le problème des liaisons entre les voûtes d'arêtes byzantines et lombardes reste non résolu.

Une autre hypothèse pour l'origine de nos voûtes nervées est celle des influences arabes (Chapitre VII, p. 45-53). L'extension de ces influences sur le monde byzantin et l'Europe occidentale, vers l'an 1000 donne à notre hypothèse un intérêt spécial.

On rencontre à Saint-Luc certaines formes et éléments de goût musulman, comme par exemple, les arcs en fer à cheval (trouvés dans plusieurs monuments de l'Attique et du Péloponnèse pendant le onzième et le douzième siècle et également à la coupole de l'église de la Vierge de Saint-Luc, P I. 13β), l'ornement couphique (décoration par excellence arabe, pratiquée dans plusieurs monuments grecs, surtout à Saint-Luc), la technique des reliefs en champlévé (dont beaucoup d'exemples sont trouvés dans le même monastère), quelques autres motifs de décoration, les petites coupes céramiques qui décorent les façades de quelques autres églises de la même époque, etc.

L'influence arabe profonde sur la décoration et les éléments architecturaux de Saint-Luc est une indication que les nervures diagonales ont été aussi inspirées des modèles islamiques. Dans l'architecture musulmane, depuis le dixième siècle, on avait construit des voûtes avec nervures intercroisées. Les voûtes nervées de San Cristo de la Luz (F i g. 12) et de la Grande Mosquée de Cordoue (F i g. 11) sont des exemples uniques antérieurs à ceux de Saint-Luc en Grèce.

Il se pose aussi le problème de la provenance de ces influences. On connaît l'existence des liaisons entre la Sicile arabe et le Péloponnèse, les théories de l'installation des captifs arabes en Attique et le fait que des artistes byzantins travaillaient aux monuments de l'Espagne des Omeyyades. Il est aussi vraisemblable qu'il existait également des ouvriers et maçons arabes qui voyageaient et travaillaient dans divers pays. Ils ont peut-être été les porteurs des idées et des modes de construction des nervures de Saint-Luc et de Saint-Nicolas.

Mais notre hypothèse se limite à la question de la forme: il y a des différences morphologiques essentielles entre les paradigmes byzantins et arabes.

Une autre hypothèse, pour l'origine de nos voûtes est celle des influences orientales, arméniennes et perses. On peut penser que les théories sur les origines arméniennes des nervures gothiques pourraient se généraliser pour les voûtes d'arêtes nervées byzantines, mais cette hypothèse est très discutable pour deux raisons: d'une part la plupart des monuments arméniens avec voûtes à nervures sont sensiblement postérieurs et d'autre part, la forme de ces voûtes est très différente de celle des voûtes d'arête. Il s'agit d'arcs intercroisés qui portent de lourds plafonds horizontaux ou de petites coupoles (Pl. 18 a-b, Fig. 14). Cette forme de couverture n'était pas inconnue dans l'architecture romaine (Pl. 19), mais en tous cas, nos exemples byzantins dérivent de simples voûtes d'arêtes.

On cite aussi les théories de Pope pour les origines perses des ogives occidentales, mais elles représentent des désavantages analogues. Jusqu'à la fin de l'époque sasanide la voûte d'arête était inconnue dans l'architecture persane. Les nervures qu'on trouve à cette époque sont employées aux voûtes en berceau ou sphériques et leur caractère est plutôt décoratif.

Le neuvième chapitre de ce livre (p. 59-61) est consacré aux conclusions.

Toutes les hypothèses exposées conduisent à une série d'indications, mais pas à une conclusion certaine. Depuis les débuts du onzième siècle il existe en Grèce des voûtes d'arêtes avec nervures saillantes diagonales antérieures aux exemples lombards et évidemment plus anciennes que les croisés d'ogives français ou anglais, mais construites d'une manière analogue.

Vers la fin du onzième siècle, on trouve beaucoup d'exemples semblables dans divers pays. Peut-être était-ce la propagation et l'application d'une même idée. Peut-être était-ce une solution commune, trouvée en même temps dans plusieurs pays, à une époque de grande activité artistique.

Il est probable que certains de ces groupes locaux reflètent des idées techniques de la Basse Antiquité, alors que d'autres exemples sont des réalisations purement médiévales. On peut dire que les voûtes byzantines qui nous occupent ici appartiennent au premier cas.

Nous ajoutons enfin dans l'appendice (p. 62-73) quelques remarques sur l'autre série de voûtes d'arêtes nervées des monuments byzantins bâtis après l'occupation franque.

Il est bien connu que dans la Grèce continentale, ont été construits, après 1204, par les chevaliers francs, quelques édifices de style gothique, couverts de voûtes ogivales nervurées (Sainte-Sophie d'Andravida, abbaye de Zaraka, Sainte-Paraskévi de Chalkis).

Sous l'influence de ces églises imposantes ont été construites les voûtes d'arêtes ogivales des monuments byzantins suivants:

1. — Catholicon du monastère de Vlachernes en Elide
2. — Chapelle de Omorphi Ekklesia, près d'Athènes
3. — Portique sud de l'église de Sainte-Théodora à Artà
4. — Église de Saint Athanase à Chalandritsa
5. — Esonarthex du catholicon du couvent de Antinitsa
6. — Église de Saint Jean Magoutis à Athènes
7. — Catholicon du couvent de Daoû, sur le mont Pentelique
8. — Narthex du catholicon du couvent de Ayia, en Locride
9. — Porche de l'église de Saint-Nicolas de Corthi à l'île d'Andros
10. — Églises post-byzantines de Rhodes
11. — Églises post-byzantines de Chypre.

Nous pouvons dire que les influences gothiques sur l'architecture byzantine sont assez limitées. Les types des églises ne changent pas et les éléments occidentaux adaptés sont presque toujours éléments décoratifs (Mystra, Geraki, etc.). L'emploi des voûtes d'arêtes avec nervures diagonales n'était pas très étendue. Quelques exemples attribués au 16ème siècle nous montrent que la forme a survécu pendant l'époque post-byzantine.

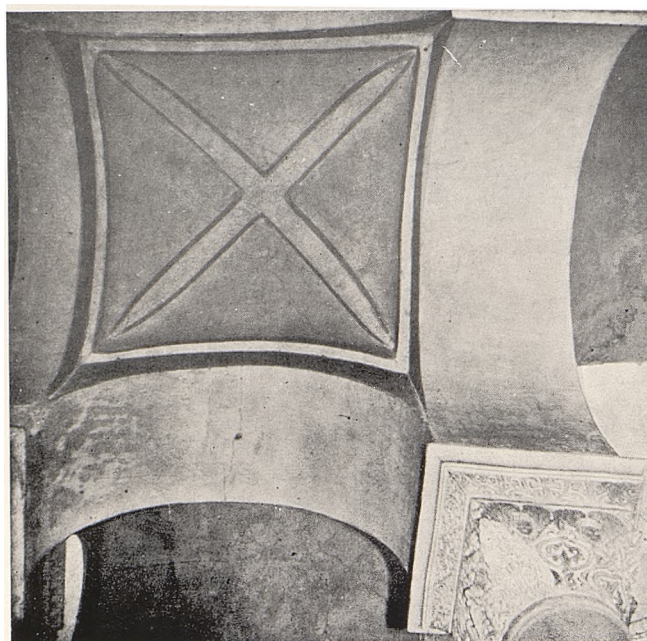
Vers la fin de l'appendice on pose un problème très intéressant: le problème des plus anciennes marques d'influence occidentale sur les monuments byzantins grecs: il est presque sûr que certains éléments et formes de goût roman ont paru en Grèce avant l'an 1204. On cite quelques exemples de formes d'inspiration romane sur quelques monuments du 12ème siècle (Merbaca, Corinthe, Samari, Omorphi Ekklesia, etc.).

On peut admettre qu'il s'agit d'imitations directes, ou aussi de phénomènes analogues résultant de tendances parallèles sous des conditions semblables à une époque de grande activité artistique. Mais pousser plus à fond les recherches sur ces sujets dépasse les limites de notre étude.

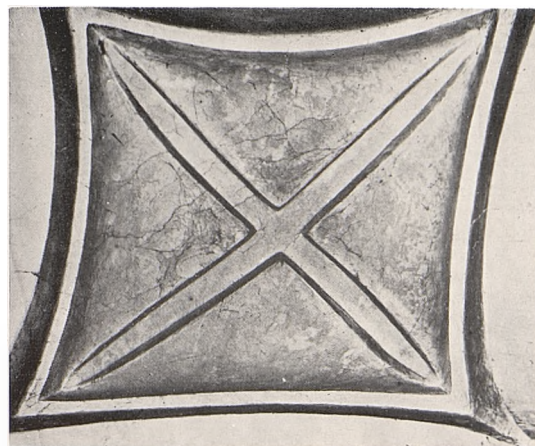
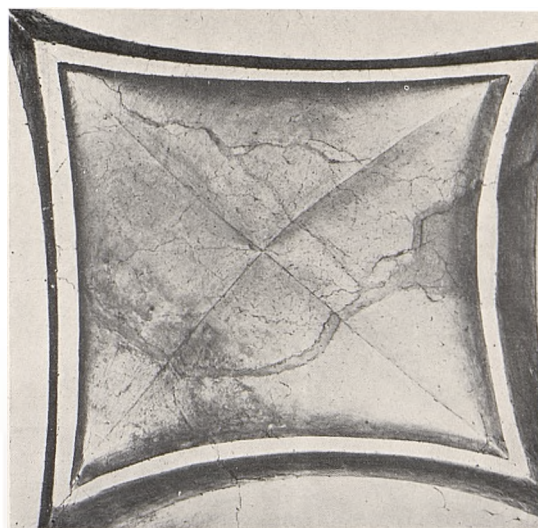
ΠΙΝΑΚΕΣ

Ὁ ναός τῆς Παναγίας, τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά

Παναγία Μονής Όσιου Λουκά: α. Σταυροθόλιο του ΒΔ διαμερίσματος του ναού, β. Σταυροθόλιο του ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος του ναού

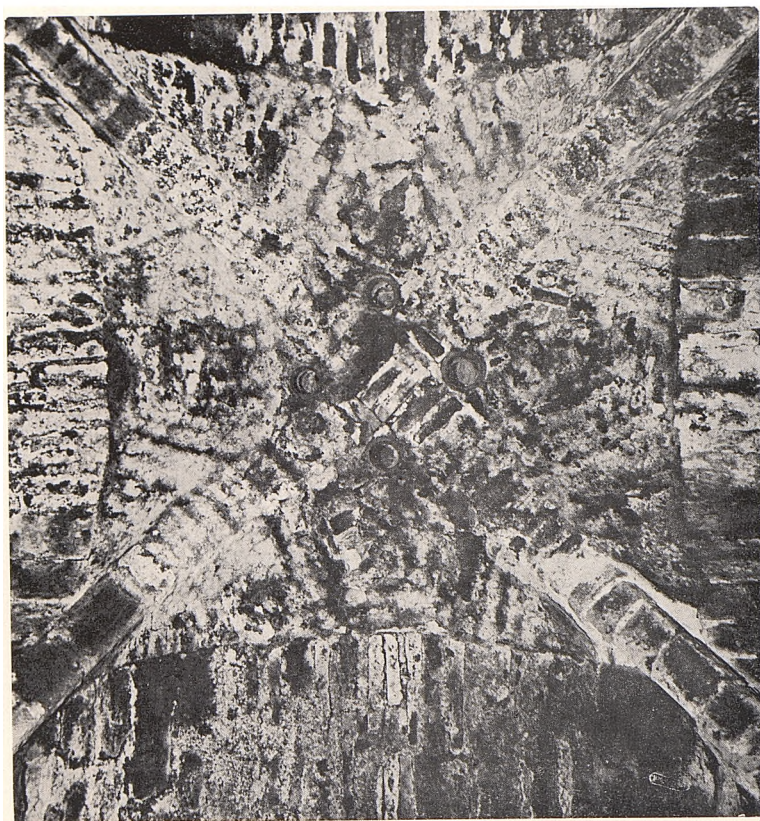
Παναγία Μονής Όσιου Λουκά: α. Σταυροθόλιο του ΝΑ γωνιαίου διαμερίσματος του ναού,
β. Σταυροθόλιο του ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος του ναού

Τὸ κωδωνοστάσιο τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά

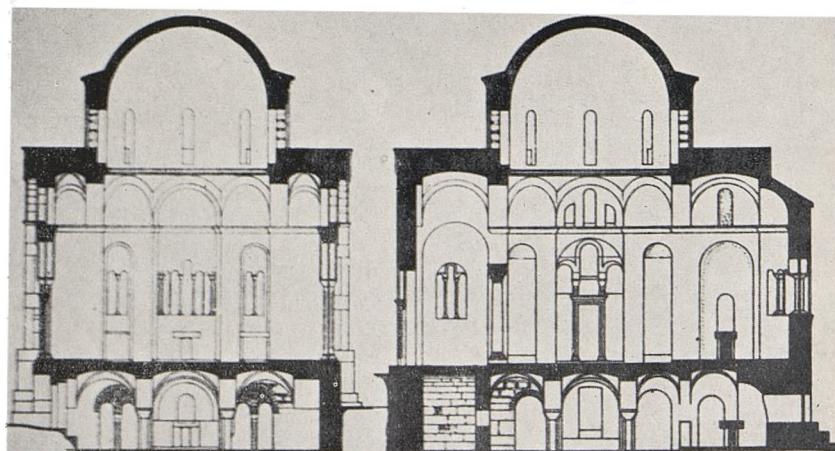
α. Κωδωνοστάσιο Μονής Ὁσίου Λουκά. Σταυροθόλιο τοῦ κατωτάτου ἡμιυπογείου χώρου, β. Φωτάνημα
τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά

Φωτόγραμμα της Μονῆς Ὁσίου Λουκά: α. Σταυροθόλιο, β. Ἀποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ

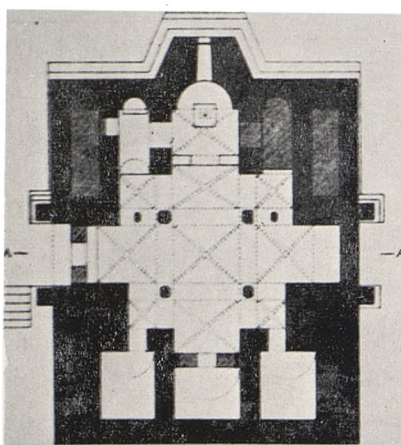

"Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά

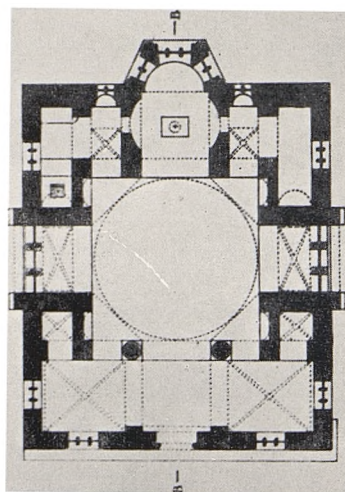

SECTION on LINE A-A

SECTION on LINE B-B

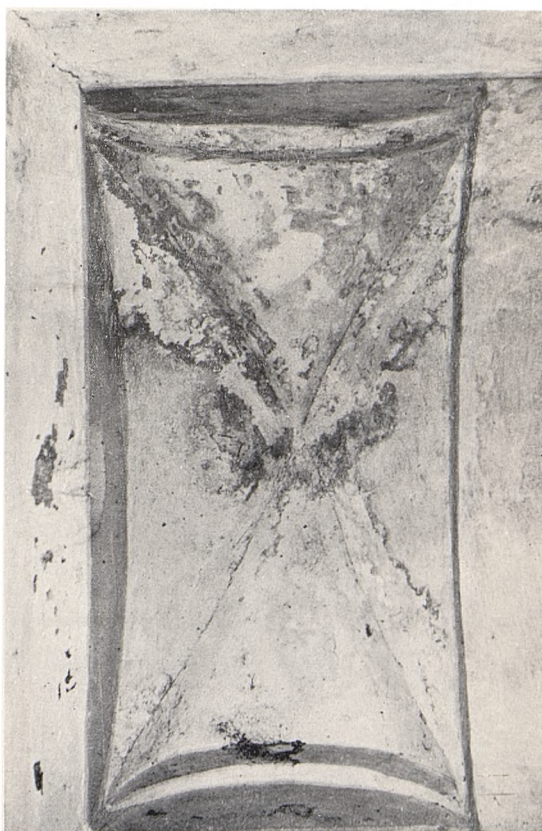
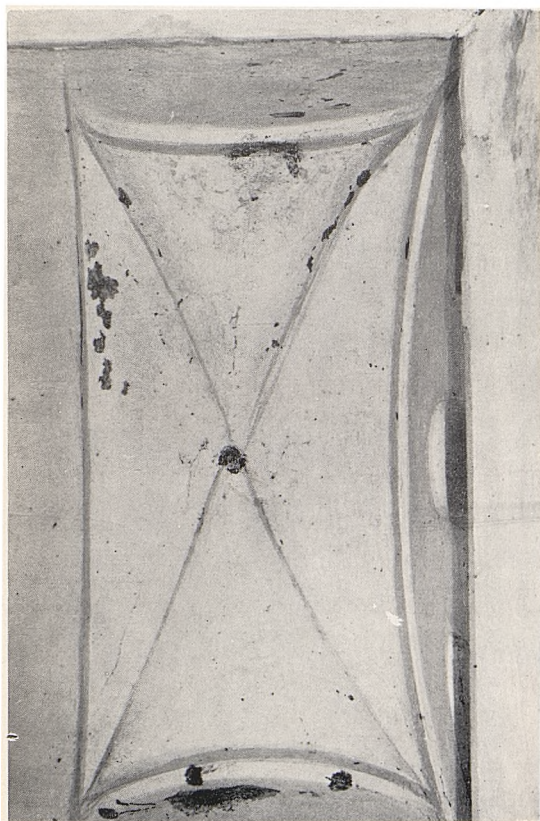
PLAN of CRYPT

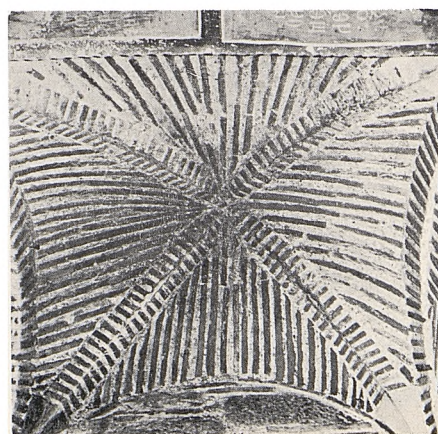
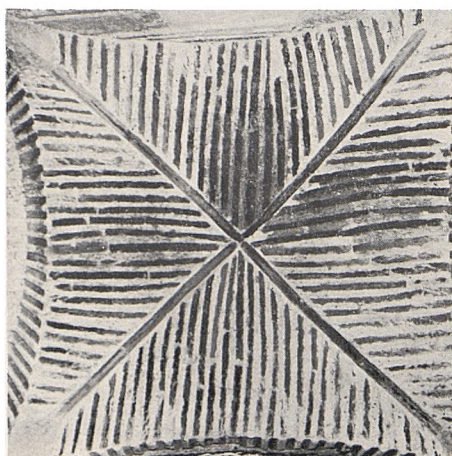
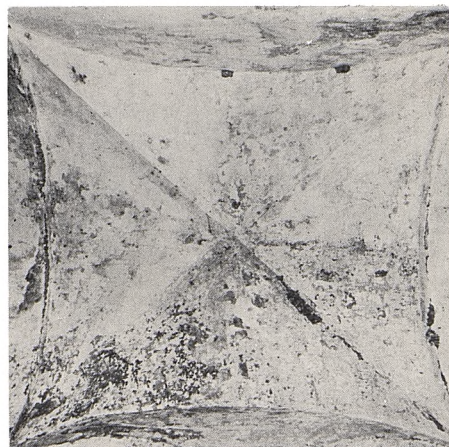
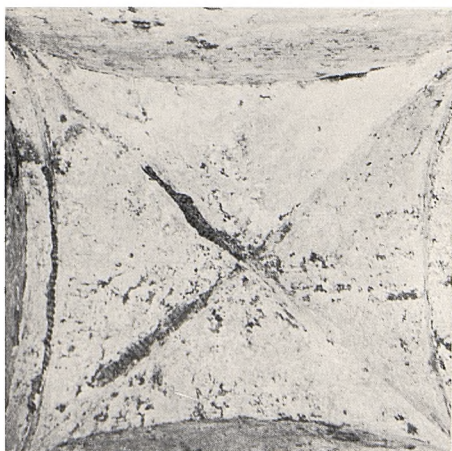
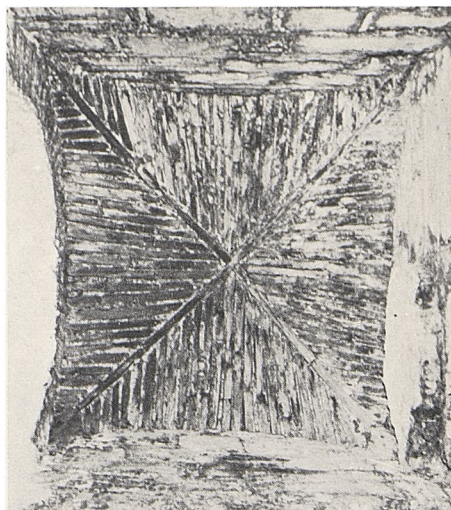
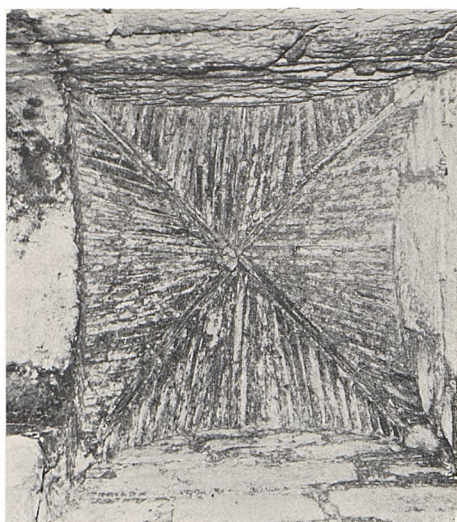
PLAN

*Αγιος Νικόλαος στα Καμπιά. Κατόψεις και τομές κατά πλάτος και κατά μήκος
(κατά Schultz-Barnsley)

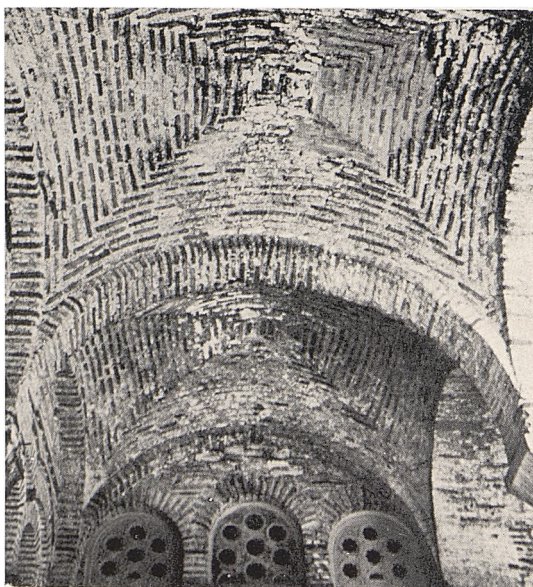
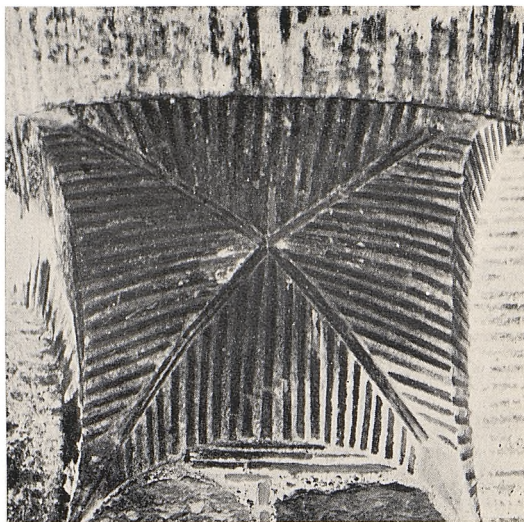
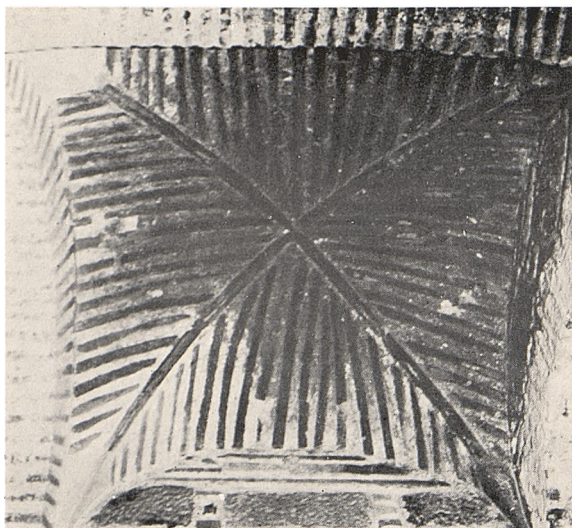
"Άγιος Νικόλαος στὰ Καμπιά: α-δ. Σταυροθόλια τοῦ κυρίως ναοῦ

Ἅγιος Νικόλαος στὰ Καμπιά: α-δ. Σταυροθόλια τοῦ κυρίως ναοῦ,
ε-ζ. Σταυροθόλια ἡμυπογείου κρύπτης

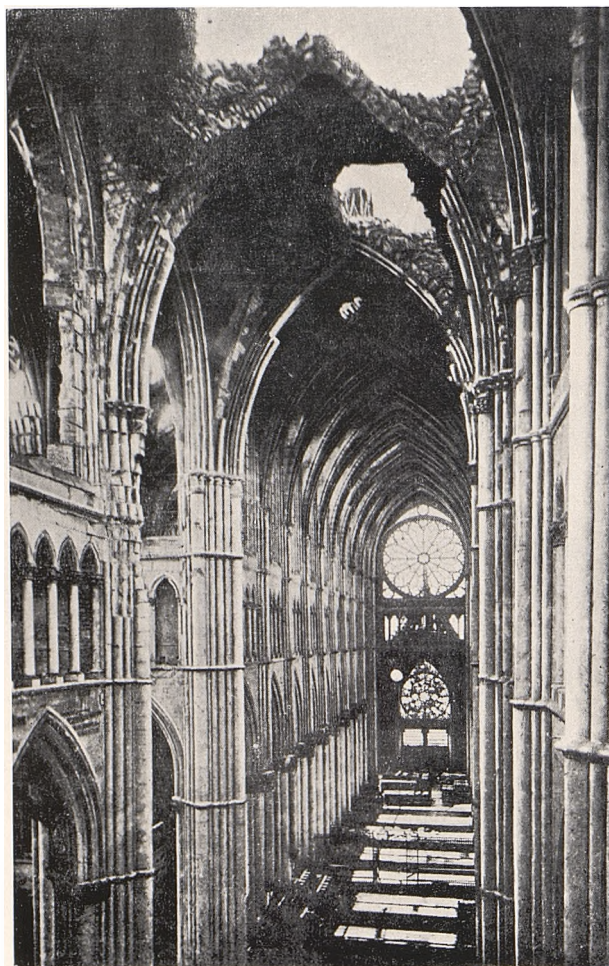
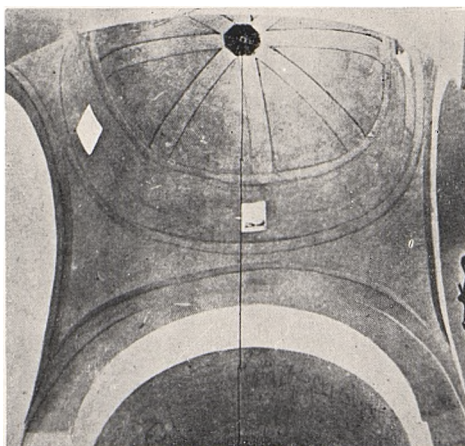
"Αγιος Νικόλαος στα Καμπιά: α-γ. Σταυροθόλια ήμιυπογείου κρύπτης

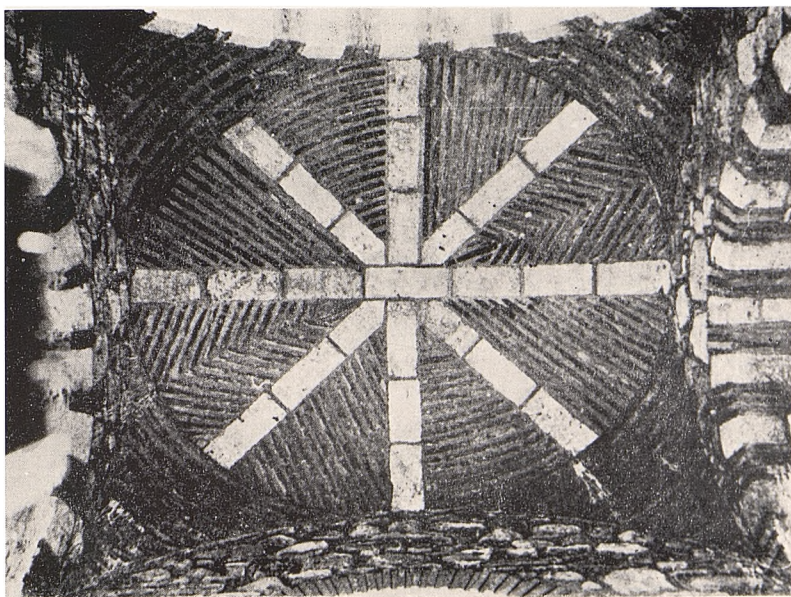
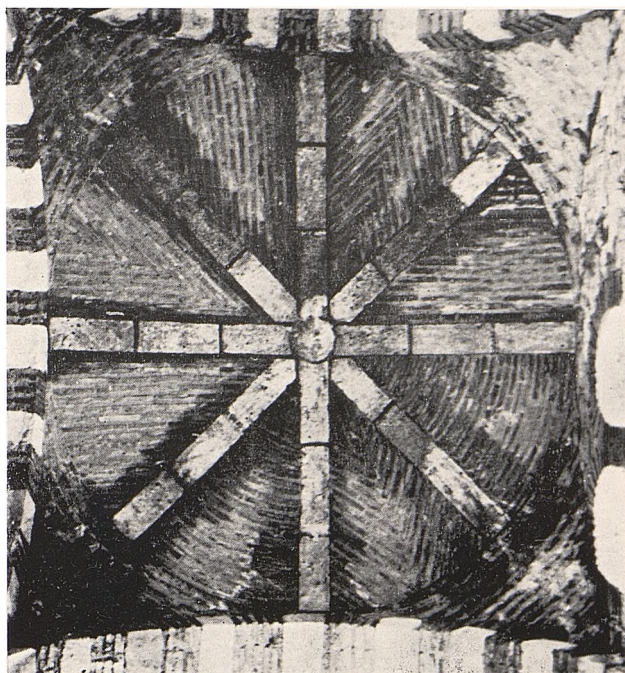
α-β. "Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά. Σταυροθόλια ήμυπογείου κρύπτης, γ. Σταυροθόλια στὸν πρόναο
τῆς Παναγίας τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά

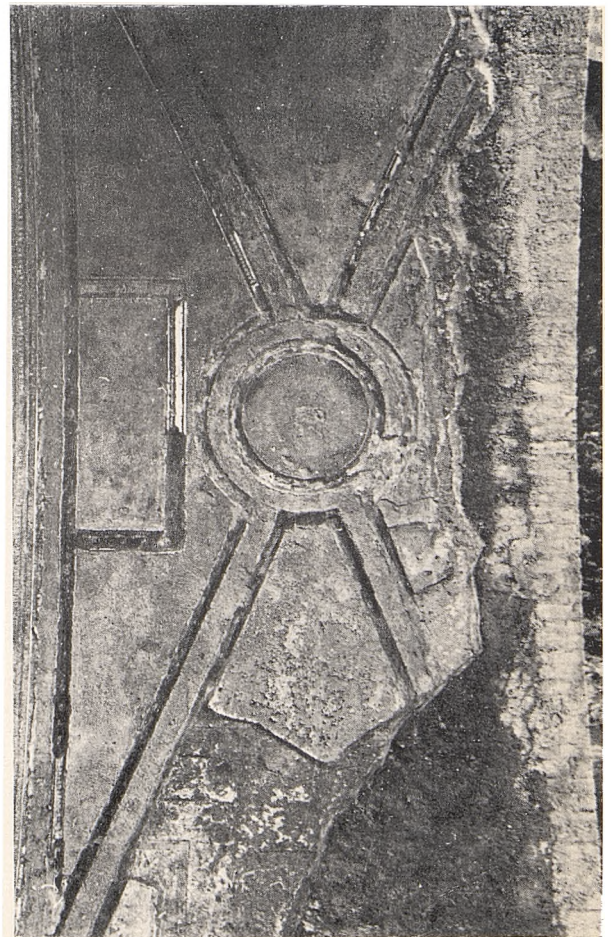
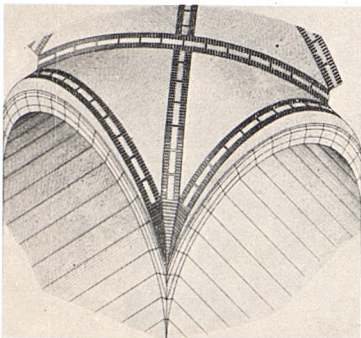
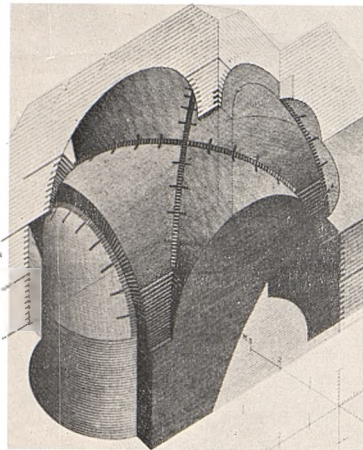
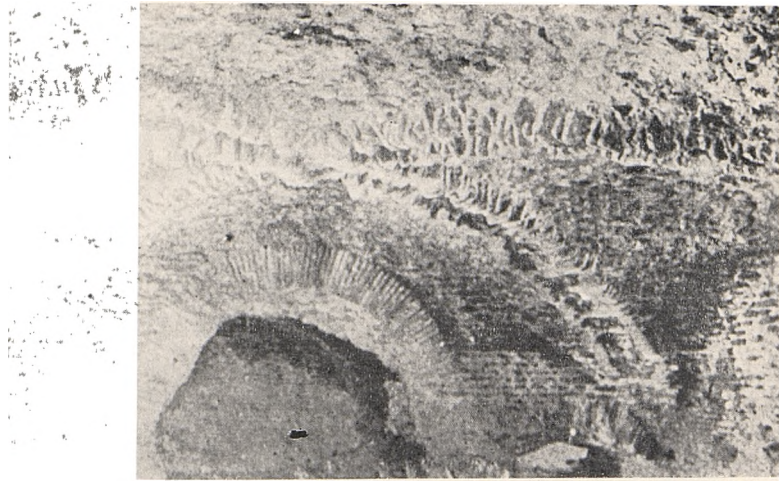
α. Ἁγία Σοφία Μονεμβασίας. Σταυροθόλια νοτίας στοᾶς (φωτογραφία συλλογῆς Hautes Études B. 297).
β. Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ. Ναὸς τῆς Παναγίας. Πεταλόμορφο τόξο καὶ διακοσμητικὲς πλάκες τρούλλου

α. Ἀπόστολος Βαρνάβας Ἀμμοχώστου Κύπρου. Σφαιρικός τροῦλλος με νευρώσεις (κατά Γ. Σωτηρίου),
β. Καθεδρικός ναός τῆς Reims. Σταυροθόλια με κατεστραμμένες νευρώσεις μετά τόν 1ο πόλεμο

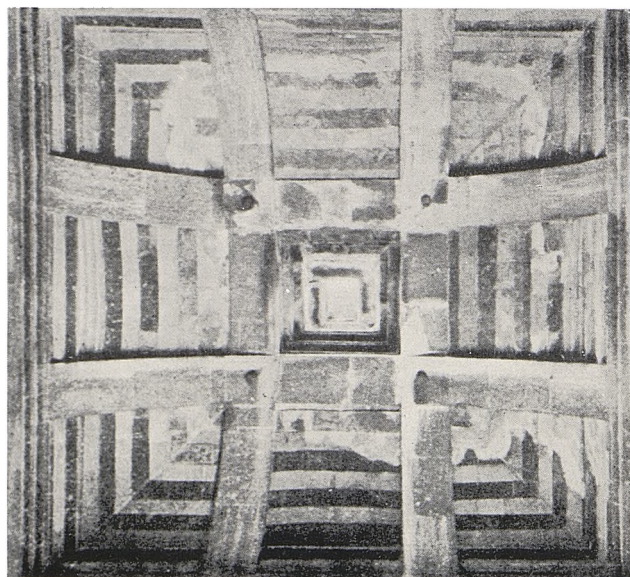
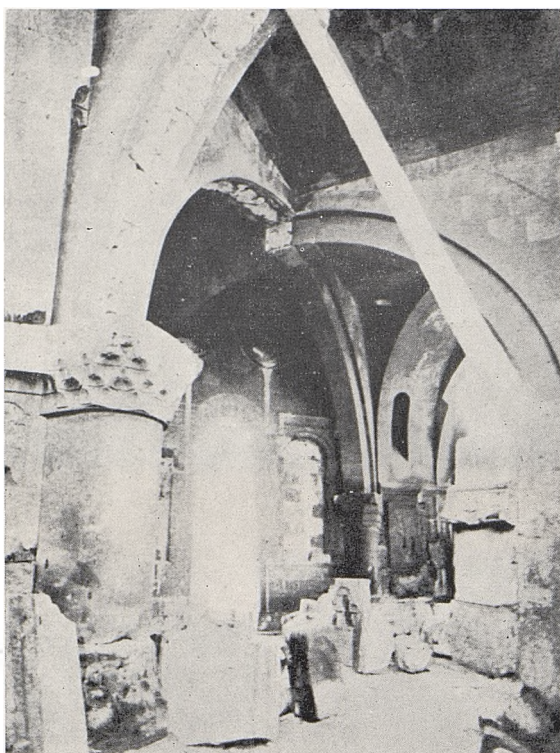
Μεταμόρφωσης Χριστιάνου. Σφαιρικοί θόλοι με χωνευτές νευρώσεις (κατά Ε. Stikas)

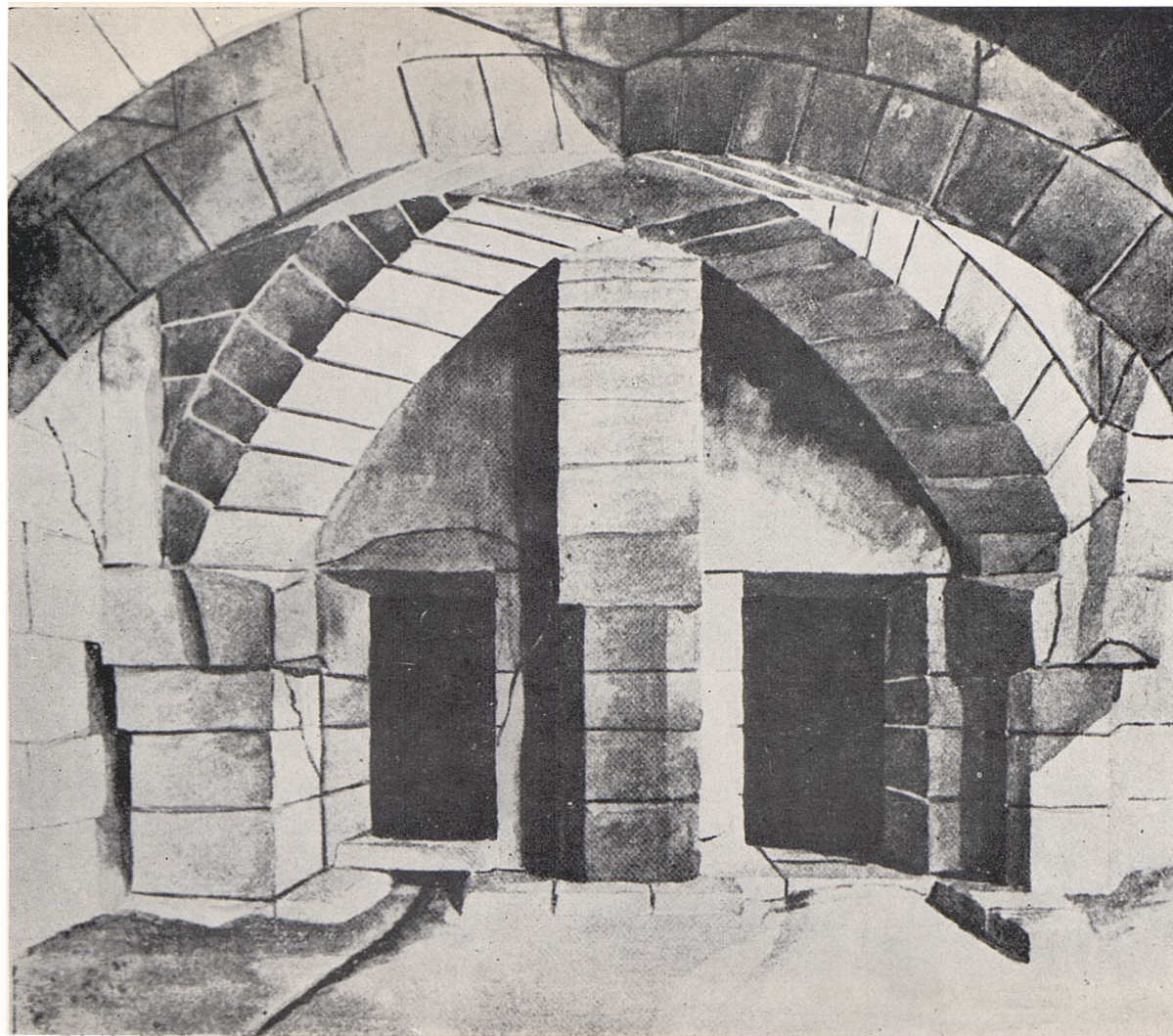
α. Villa Sette Bassi, κοντά στη Ρώμη. Σταυροθόλιο (κατά Α. Κ. Porter), β. Ρώμη. Σταυροθόλια από χυτά υλικά με χωνευτές νευρώσεις: 1) Palatin, 2) Τόξου Janus Quadrifrons (κατά Choisy) γ. Ρώμη. Οικία του Νέρωνος. Διακοσμήσεις έσωρραχίου τόξου

Σταυροθόλια με νευρώσεις λομβαρδικής αρχιτεκτονικής: α. S. Giacomo, Cornetto Tarquinia (Roma),
β. S. Flaviano Montefiascone (Roma) (κατὰ Α.Κ. Porter)

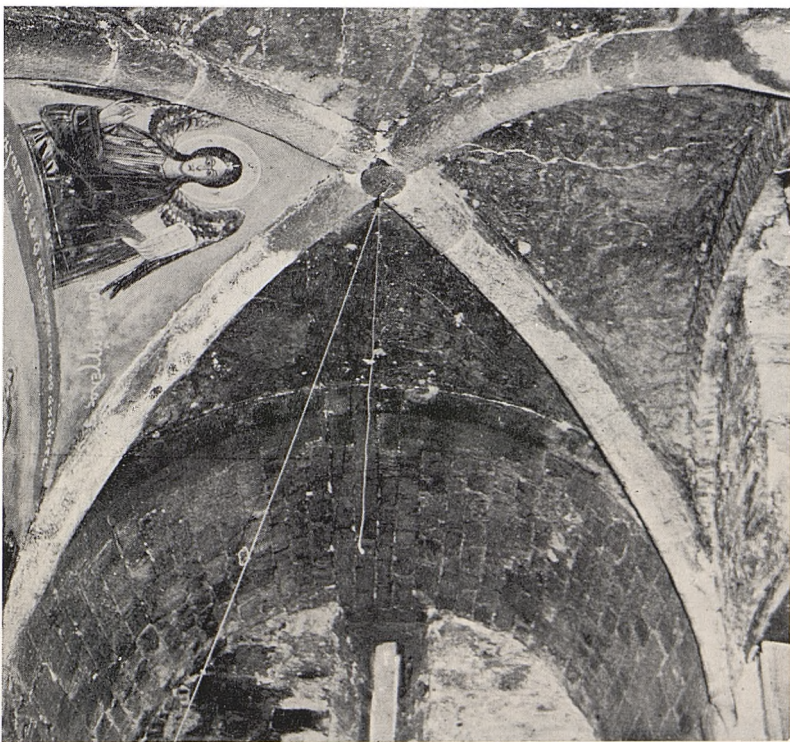
α. Απί. Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι. Θολωτὲς κατασκευὲς πυλῶνος. β. Χαῖρατ. Θολωτὴ κατασκευὴ τοῦ πυλῶνος (κατὰ J. Baltrušaitis)

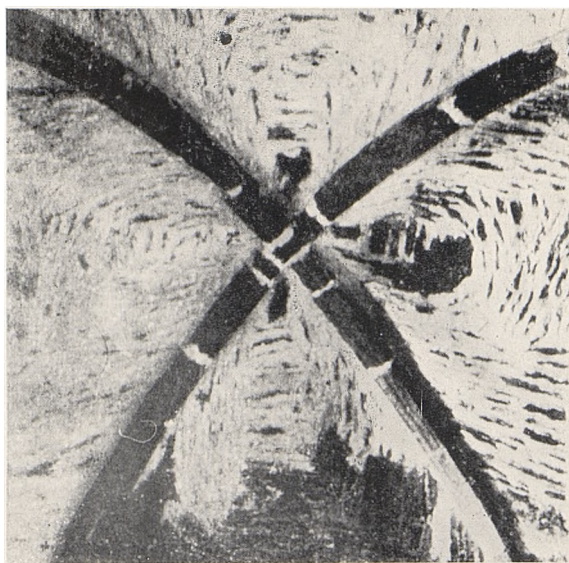
Σμύρνη. Ρωμαϊκή Στοά. Διασταυρωνόμενα τόξα υπογείου (κατά Naumann-Kantar)

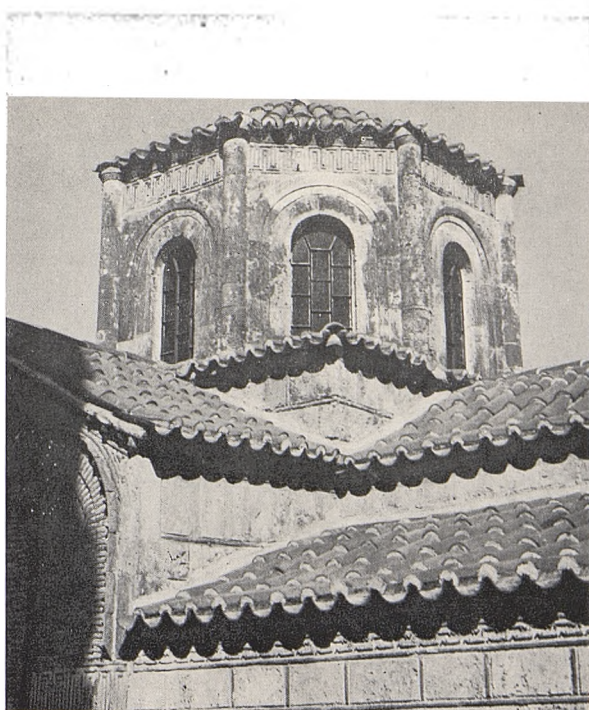
Ἁγία Θεοδώρα Ἄρτης. Νότιο Προστώο. Σχέδιο ἀπὸ φωτογραφία τῆς συλλογῆς Hautes Études

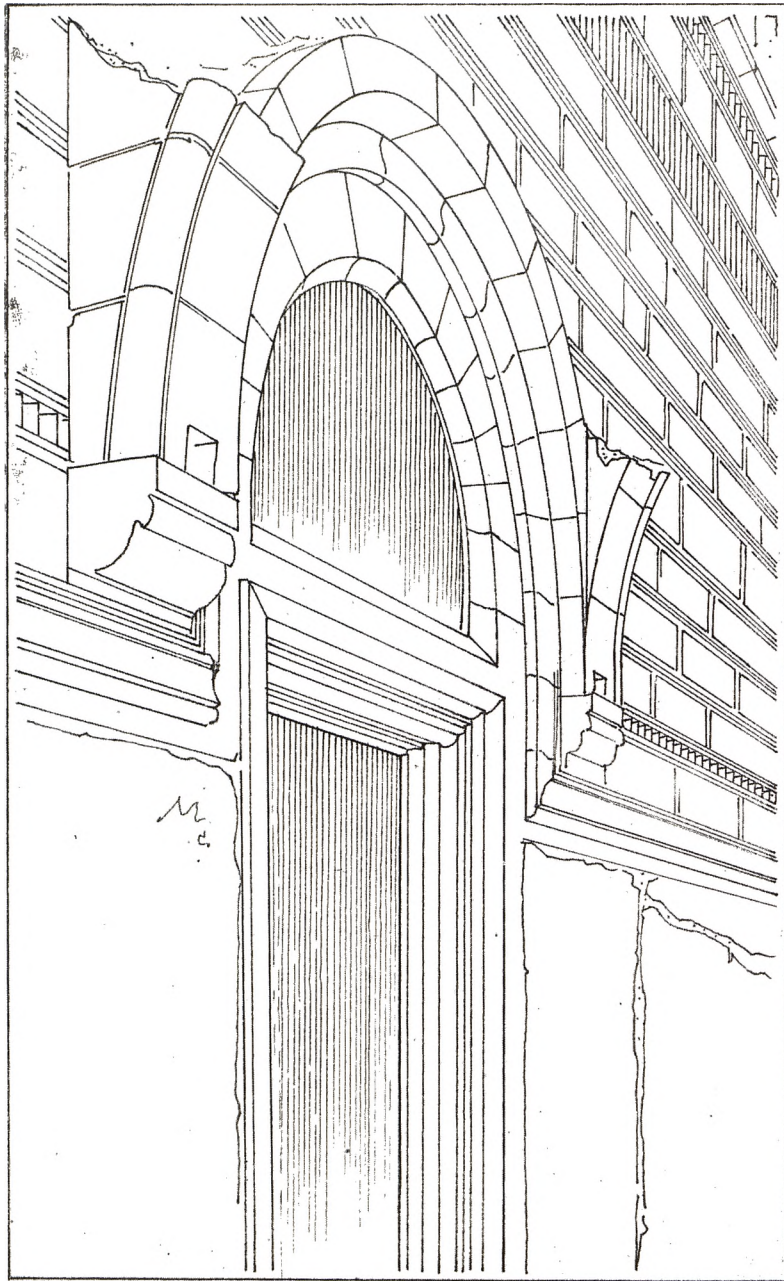
α. Όμορφη Έκκλησιά. Σταυροθόλια παρεκκλησίου, β. Καθολικό Μονής Άγυας
Λοκρίδος. Σταυροθόλιο στο νάρθηκα

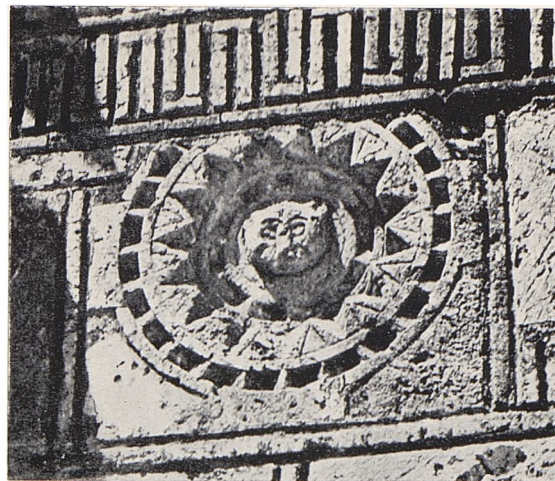
α. Μονή Νταού Πεντέλης. Καθολικό. Σταυροθόλιο στο νάρθηκα (κατά F. S. Tarugi)
β. "Άγιος Άθανάσιος Χαλανδρίτσας (κατά Traquair)

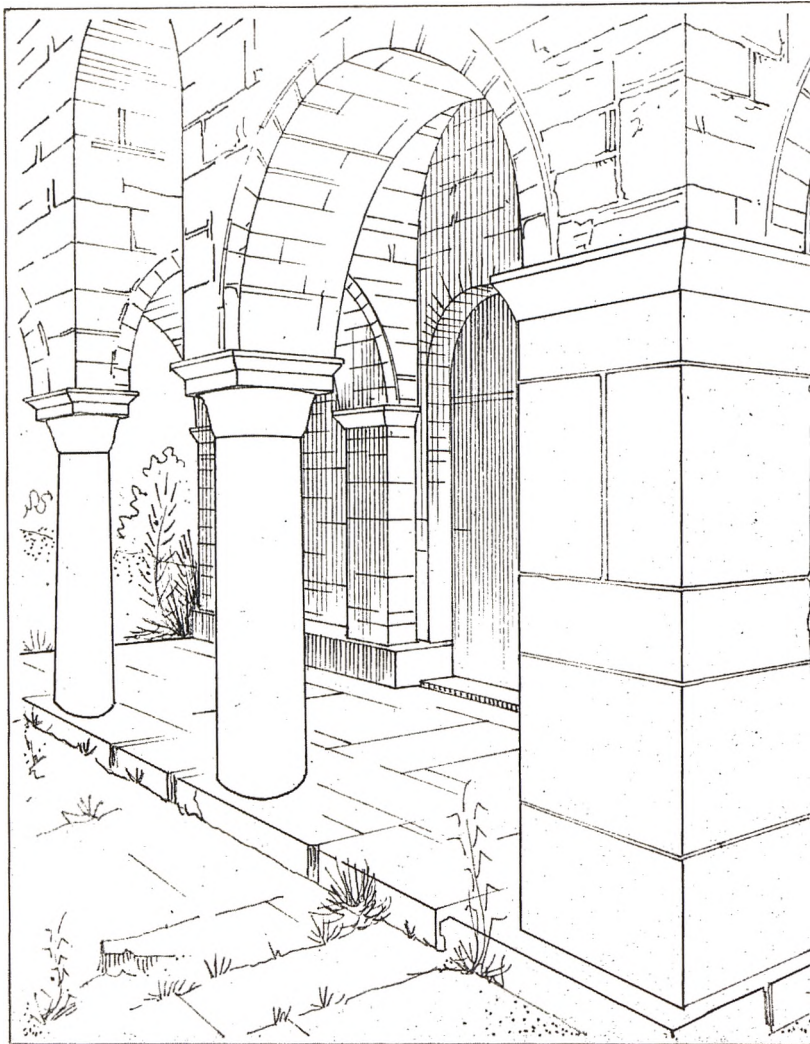
α. Ἱερά Μονή Ναυπλίου. Τροῦλλος καθολικοῦ, β. Κοίμησις Θεοτόκου Μέρμπακα. Κορνίζα στὸ ὕψος τῶν παραθύρων τοῦ ἱεροῦ

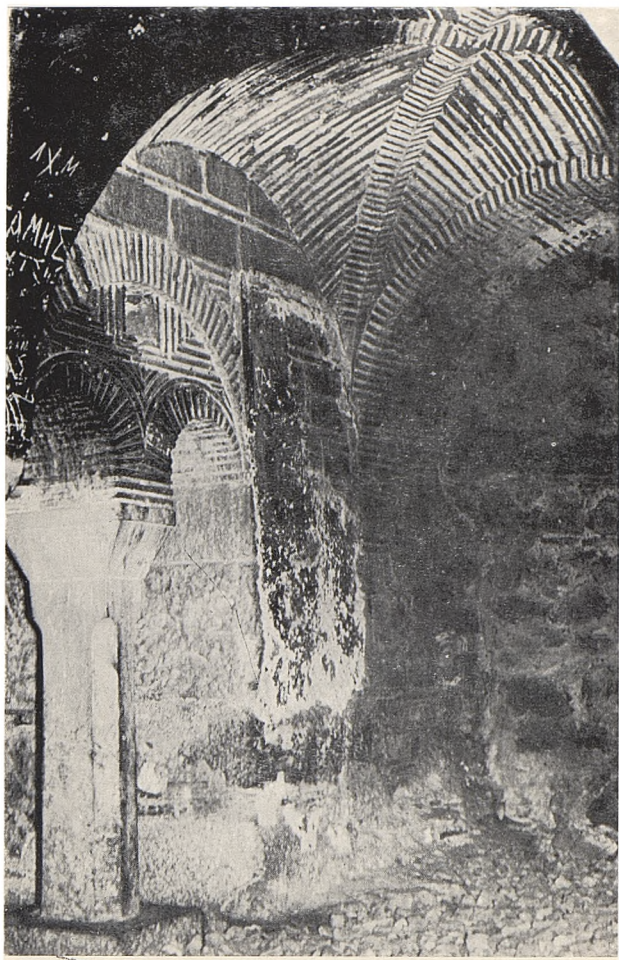
Κοίμησις Θεοτόκου Μέρμπακα. Λείψανα τοῦ νοτίου προστώου

Κοίμησις Θεοτόκου Μέρμπακα: α. Δυτική θύρα, β. Ρόδακας στην κόγχη του ιερού, γ. Κορνίζα στη
ΒΑ γωνία του ναού

α. Ζωοδόχος Πηγή Σαμαρίνας. Πεσσοί προστώου, β. *

Άγιος Νικόλαος στὰ Καμπιά. Ἐσωτερικὸ τῆς κρύπτης

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ
“ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΤΑΥΡΟΘΟΛΙΑ ΜΕ ΝΕΥΡΩΣΕΙΣ”,
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗ ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ, — ΑΡΙΘ. 5 — ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1965
ΣΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ Ι. ΜΑΚΡΗ
ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΧΑΡΤΟΠΟΙΪΑΣ ΑΙΓΙΟΥ (ΚΕΙΜΕΝΟ)
ΚΑΙ Φ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ ΚΑΙ Κ. ΜΙΧΑΛΑ
ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΧΡΩΜΟ Νο 2 ΧΑΡΤΟΠΟΙΪΑΣ ΠΑΤΡΩΝ, ΕΓΛ Α.Ε. (ΠΙΝΑΚΕΣ)
ΚΛΙΣΕ ΘΕΜΙΣΤ. ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΣΥΝΘΕΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: ΑΘΗΝΑΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Tiffin 100 ex. 110 ex.
Tiffin 100 ex. 125 ex.

